

ГОДИШНИК

Том XXIV

AN ANNUAL BOOK

Volume XXIV

Варненски
свободен
университет
„Черноризец
Храбър“

Varna
Free
University
„Chernorizetz
Hrabar“

ГОДИШНИК
Том XXIV
AN ANNUAL BOOK
Volume XXIV

Варна
2018
Varna

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ:

проф. д.ик.н. **Анна Недялкова** председател,
проф. д-р **Павел Павлов** зам.-председател,
проф. д.пс.н. **Галя Герчева** зам.-председател,
проф. д-р **Стефан Терзиев**,
проф. д-р **Петър Христов**,
инж. **Валентина Мончева** отговорен секретар

СЪДЪРЖАНИЕ

ИКОНОМИКА

Емил Панушев

ЗНАЧИМОСТ НА СЕКТОРА НА УСЛУГИТЕ ЗА УЧАСТИЕТО
НА БЪЛГАРИЯ В ГЛОБАЛНИТЕ СТОЙНОСТНИ ВЕРИГИ..... 11

Виржиния Иванова

ПРИЛОЖЕНИЕ НА СЪБИТИЙНИЯ МАРКЕТИНГ В БИЗНЕСА 35

Николина Грозева

РИСКОВО ФИНАНСИРАНЕ 41

ПОЛИТИКА

Иво Стамболийски

ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА СЪВРЕМЕНОТО
ФИЛОСОФСКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКО ЗНАНИЕ..... 55

Младен Тонев, Йорданка Стоянова-Тонева

КОНТРАДЕМОКРАЦИЯТА КАТО ГЕНЕРАТОР НА СОЦИАЛЕН
КАПИТАЛ В ПОСТТОТАЛИТАРНОТО ПРОСТРАНСТВО (Студия) 68

Коста Влъчков

ТЕОРИИ И ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПОДХОДИ КЪМ ПРОБЛЕМА
ЗА КОРУПЦИЯТА..... 93

Боряна Костова

КОМУНИКАТИВНО-РЕЧЕВИТЕ СТРАТЕГИИ В ПОЛИТИЧЕСКИЯ
ДИСКУРС: ТЕОРЕТИЧНИ И АНАЛИТИЧНИ АСПЕКТИ 129

ОБЩЕСТВО И ПРАВО

Орлин Радев

ДИГИТАЛНАТА ПРАВНА ЦИВИЛИЗАЦИЯ 141

Свилен Цветанов

ФАКТОРИ, ОКАЗВАЩИ ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ МОТИВАЦИЯТА
НА СЛУЖИТЕЛИТЕ В МЕСТАТА ЗА ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА 149

Йордан Йорданов

ТРАДИЦИОННИ ФОРМИ НА ТРУДОВА ЗАЕТОСТ НА ЛИШЕНИТЕ ОТ СВОБОДА	157
--	-----

УПРАВЛЕНИЕ И МЕНИДЖМЪНТ

Снежанка Овчарова

ПРОЕКТИРАНЕ НА РАБОТНОТО ПРОСТРАНСТВО И УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА НА СЛУЖИТЕЛИТЕ	173
---	-----

Велислава Николаева

УПРАВЛЕНСКИ КАЧЕСТВА НА МЕНИДЖЪРА Нови предизвикателства и измерения.....	201
--	-----

Павлина Ямукова

ЖИЗНЕСПОСОБНОСТ И УСТОЙЧИВОСТ НА ГРАДОВЕТЕ	229
--	-----

Иванка Банкова, Васил Павлов

СТРУКТУРНИ ОСОБЕНОСТИ НА АДМИНИСТРАТИВНИЯ КОНФЛИКТ	240
--	-----

АРХИТЕКТУРНО НАСЛЕДСТВО

Жечка Илиева

АНТИЧНОТО НЕДВИЖИМО АРХЕОЛОГИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО НА ВАРНА	253
---	-----

Владимир Колев

СЕМИОТИЧЕН АНАЛИЗ НА ОРНАМЕНТИКАТА – „ЗДАНИЕ БАРОВИ“, СОФИЯ	269
--	-----

Красимира Вачева

АТИКАТА ВЪВ ВАРНЕНСКАТА АРХИТЕКТУРА ОТ НАЧАЛОТО НА ХХ ВЕК	278
--	-----

CONTENTS

ECONOMY

Emil Panushev

SIGNIFICANCE OF THE SERVICES SECTOR FOR BULGARIA'S PARTICIPATION IN GLOBAL VALUE CHAINS	11
---	----

Virginia Ivanova

APPLICATION OF EVENT MARKETING IN BUSINESS	35
--	----

Nikolina Grozeva

VENTURE CAPITAL FINANCING	41
---------------------------------	----

POLITICS

Ivo Stamboliyski

ISSUES AND PERSPECTIVES OF CONTEMPORARY ANTHROPOLOGICAL KNOWLEDGE.....	55
--	----

Mladen Tonev, Yordanka Stojanova-Toneva

CONTRA-DEMOCRACY AS A GENERATOR OF SOCIAL CAPITAL IN THE POST-TOTAL AREA	68
--	----

Kosta Vlachkov

THEORIES AND RESEARCH APPROACHES TO THE PROBLEM OF CORRUPTION	93
---	----

Boryana Kostova

COMMUNICATIVE AND DISCURSIVE STRATEGIES IN POLITICAL DISCOURSE: THEORETICAL AND ANALYTICAL ASPECTS	129
--	-----

SOCIETY AND LAW

Orlin Radev

DIGITAL LAW CIVILIZATION/DIGITALAWZATION	141
--	-----

Svilen Tsvetanov

FACTORS AFFECTING THE MOTIVATION OF EMPLOYEES IN PRISONS.....	149
---	-----

Yordan Yordanov

TRADITIONAL FORMS OF EMPLOYMENT OF PRISONERS..... 157

MANAGEMENT

Snezhanka Ovcharova

DESIGNING THE WORKING SPACE AND EMPLOYEE SATISFACTION 173

Velislava Nikolaeva

MANAGEMENT AND QUALITIES OF THE MANAGER –
New challenges and dimensions 201

Pavlina Yamukova

VIABILITY AND SUSTAINABILITY OF CITIES 229

Ivanka Bankova, Vasil Pavlov

STRUCTURAL FEATURES OF ADMINISTRATIVE CONFLICT 240

ARCHITECTURAL HERITAGE

Jetchka Ilieva

THE ANCIENT IMMOVABLE ARCHAEOLOGICAL HERITAGE
OF VARNA 253

Vladimir Kolev

SEMIOTIC ANALYSIS OF THE ORNAMENTS USED IN THE
„BAROVI BUILDING“, SOFIA 269

Krassimira Vacheva

THE ATTICA IN VARNA ARCHITECTURE FROM THE BEGINNING
OF THE XX CENTURY 278

ИКОНОМИКА

ЗНАЧИМОСТ НА СЕКТОРА НА УСЛУГИТЕ ЗА УЧАСТИЕТО НА БЪЛГАРИЯ В ГЛОБАЛНИТЕ СТОЙНОСТНИ ВЕРИГИ

Емил Панушев

Функционирането на Единния пазар на Европейския съюз (ЕС) създава различни предпоставки за участието на отделните държави членки, което във все по-голяма степен отразява тяхната външноикономическа ориентация. Секторът на услугите има важно значение за участието на индустриалните отрасли в глобалните стойностни вериги (ГСВ), тъй като те подпомагат съвместното функциониране с външните партньори.

Задълбочаването на участието на България в европейските глобални стойностни вериги дефинира в значителна степен промените в националната отраслова структура и характера на външноикономическата дейност на икономиката. Тези подходи обуславят необходимостта от оценка на особеностите в сектора на услугите в ЕС и конкурентоспособност на сектора в България – добавената стойност в отделните отрасли и оценка на измененията в заетостта. Реформите в сектора се обуславят от необходимостта за засилване на експортния потенциал и възможността за създаване на предпоставки за генериране на растеж.

Сектор на услугите в Европейския съюз

Развитието на сектора на услугите претърпява най-значими трансформации от средата на миналия век до наши дни. Те се осъществяват както по линия на намаляване на относителния дял на отделни сектори на икономиката – най-вече добивните индустрии и селското стопанство и впоследствие на преработващите отрасли. Основно такива промени се определят като структурни и основно се оценяват от гледна точка на дела в брутния вътрешен продукт (БВП) и заетостта в националните отрасли.

Процесите на структурни трансформации са обусловени от промяната в производствената структура и в модернизацията на отделните сектори на икономиката. Не-

обходимостта от дефиниране на фактори в икономиката, които да обуславят нейния растеж, се определя първоначално от ролята на отделните отрасли в структурата на всеки сектор и провеждането на индустриална политика. Впоследствие увеличаването на сектора на услугите обуславя значителното въздействие върху промяната в съотношенията и географската структура на отделните видове и дейности в тях¹. Предвид нарастващата значимост на сектора осъществяването на политики на структурни реформи определя както възможностите за използване неговите предимства в подкрепа на растежа и заетостта, така и за развитието на други отрасли на икономиката.

Наблюдаваното в 70-те години на миналия век намаляване на значението на селското стопанство и впоследствие и на преработващата промишленост се свързва с нарастване ролята на сектора на услугите. Този процес, определен в литературата като „тертиеризация“, е следствие от технологичните промени в структурата на производството и нарастване на търсенето на услуги и съответно на техния дял в БВП. В редица случаи намаляването на дела на индустрията се определя като „деиндустриализация“, което в редица случаи се свързва не само с намаляване ролята на определени индустриални отрасли, но и тяхното изнасяне в други страни и региони.²

Това развитие на сектора на услугите е последвано от промяна в структурата на отраслите. То е предизвикано от индустриалната динамика, търсеща съответно значителни взаимодействия с финансовия сектор. Този процес се определя като „финансиализация“ и представлява увеличаване на предлагането на финансови услуги, обусловено от възможностите за разширено прилагане на информационни и комуникационни технологии. По такъв начин наред с индустрията се оформят секторът на нефинансовите услуги (търговия, транспорт и комуникации и др.) и съответно на финансовите услуги – финансово посредничество и свързани с него дейности (операции с недвижими имоти, лизингови дейности и др.).³

В условията на глобализация промените в технологиите дадоха възможност за вертикална дезинтеграция на редица индустриални отрасли, последвано от пространствената фрагментация на производството и потреблението и реинтегрирането им чрез търговия.⁴ В началото на настоящия век протичат значителни промени във взаимодействието между секторите на индустрията и услугите, като редица дейности в преработващата промишленост придобиват търгуем характер и се обособяват като бизнес услуги, насочени към подобряване функционирането на предприятията. Това обособяване, наречено „квартеризация“⁵, включва редица дейности, като подбор на персонал, маркетинг и други, които са съществен фактор за конкурентоспособността на компаниите.

¹ Silva E. G. and A.C. Teixeira. „Surveying structural change: Seminal contributions and a bibliometric account“, *Structural Change and Economic Dynamics* 19, 2008.

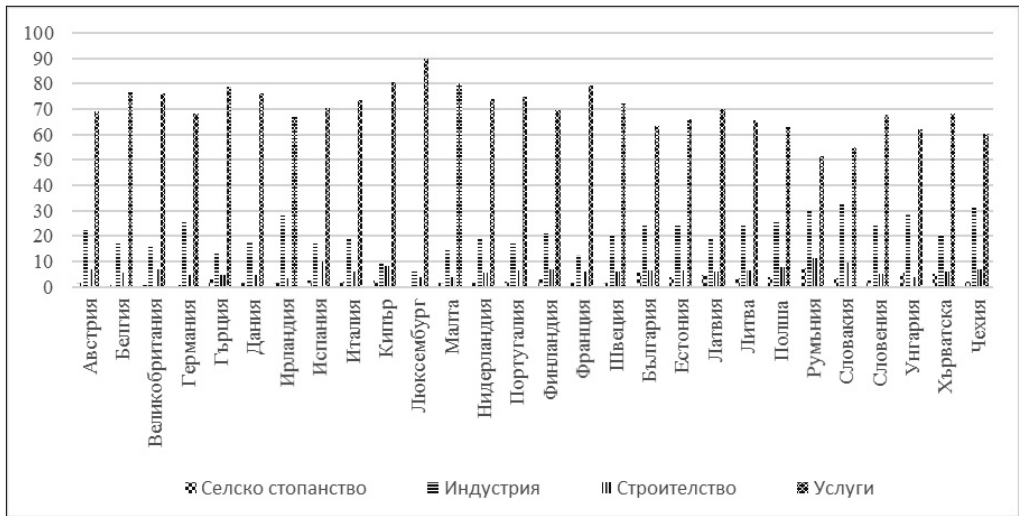
² Tregenna, F. „Characterising Deindustrialisation: An Analysis of Changes in Manufacturing Employment and Output Internationally“. – *Cambridge Journal of Economics*, 2009: 33, 433–466.

³ Chiaruttini, Maria Stella. *The Role of Financialisation in the Geography of European Structural Change*, 2012: www.sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa12/e120821a.

⁴ Sturgeon T. J. and O. Memedovic. „Looking for Global Value Chains in Trade Statistics: Mapping Structural Change and Compressed Development in the World Economy“, UNIDO, 2010.

⁵ Peneder, M., S. Kaniovski and B. Dachs. „What Follows Tertiarisation? Structural Change and the Role of Knowledge-based Services“. – *WIFO Working Papers*, 2001, № 146.

Представено по този начин, развитието на сектора на услугите е повлияно от протичащите промени в отделни географски региони и държави, както и от интеграционните процеси.⁶ Както се вижда от Фигура 1, делът на сектора на услугите през 2011 г. в държавите от ЕС е най-голям в старите страни членки, особено във Франция, Гърция, Дания, Белгия и Великобритания, като към тях могат да се добавят Кипър и Малта, и в по-малка степен в новоприсъединените държави от Централна и Източна Европа, особено Румъния и Словакия.

Фигура 1. Относителен дял на секторите в икономиките на страните от ЕС
Източник: Евростат.

В рамките на Европа развитието на сектора на услугите е повлияно от сравнително стабилното му присъствие в общата структура на БВП, като може да се отбележи известно нарастване в строителството.⁷ Спрямо средното за ЕС-27 делът на услугите в нефинансовия сектор е най-значим във Великобритания, Нидерландия, Ирландия, Гърция и в най-малка степен – в Словения, Словакия и Румъния.

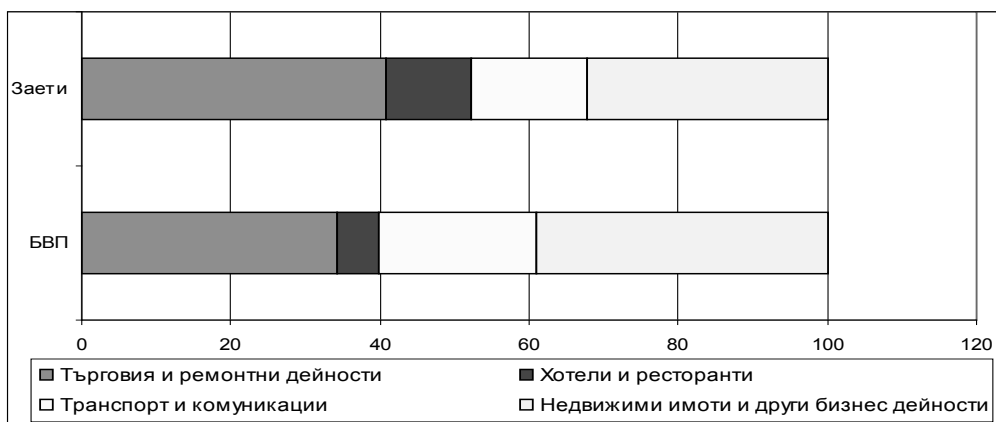
Оценката на делът на услугите в ЕС-27 се базира на два показателя – добавена стойност и заетост. Като цяло най-значителен принос за заетостта в сектора на ЕС-27 могат да се посочат Великобритания (17,4%), Германия (15,3%), Франция (11,7%), Италия (11,0%) и Испания (10,5%).⁸ В началото на века състоянието на добавената стойност и заетостта в основните видове услуги (търговия и ремонтни дейности (G), хотели и ресторанти (H), транспорт и комуникации (I), недвижими имоти и други бизнес дейности (K)) може да се види на Фигура 2. Данните

⁶ Jorgenson, D. W. and Timmer, M. P. „Structural Change in Advanced Nations: A New Set of Stylised Facts“. – *Scandinavian Journal of Economics*, 2011: 113(1), 1–29.

⁷ Memedovich, O. & L. Iapadre. *Structural Change in the World Economy: Main Features and Trends*, Research and statistics Branch Working Paper 24, UNIDO, Vienna, 2010, p. 6.

⁸ Alajääskö, Pekka. *Main features of the EU-27 services sector*, EC.EUROSTAT, Industry, trade and services. *Statistics in focus*, 2008, 78/2008, p. 2.

показват, че най-значим принос в БВП имат операциите с недвижими имоти и най-вече други бизнес дейности. При заетостта обаче основен дял имат търговските дейности – най-вече търговията на дребно и сервизните дейности. Това се обяснява с по-ниско технологичния характер на дейностите в първата група и ангажирането на по-висококвалифицирани работници във втората. Подробно отделните позиции на отраслите в посочените групи могат да се видят на Фигура 2, която конкретизира водещото място на другите бизнес услуги и търговията на едро в БВП и на другите бизнес услуги и на търговията на дребно в заетостта.

Фигура 2. Структура на добавената стойност и заетостта в основните групи услуги в ЕС-27

Източник: Alajääskö, Pekka. *Main features of the EU-27 services sector, EC.EUROSTAT, Industry, trade and services. Statistics in focus, 78/2008, p. 2.*

Тези данни обуславят и промените в отделните подотрасли на сектора, като най-значителна е динамиката в добавената стойност на изследванията и водния транспорт, последвано от наемането на машини и операциите с недвижими имоти. По отношение на заетостта най-значима е тя в операциите с недвижими имоти, водния транспорт, съпътстващи транспортни дейности, както и другите бизнес дейности. Отбелязва се и намаляване на заетостта във въздушния транспорт, пощенските и комуникационните услуги.⁹

Промените в сектора на услугите може да се отбележат и при оборота в отделните отрасли от нефинансовите услуги, така и по страни членки. Оценките на Евростат сочат, че в периода преди финансовата криза индексите на оборота спрямо предходната година са най-високи в Балтийските държави, България и Румъния.¹⁰ Относно концентрацията по сектори може да се отбележи, че в голямата си част тя е в малки предприятия (до 50 заети), където са заети около 55% от всичко заетите. Най-големите предприятия в нефинансо-

⁹ Alajääskö, Pekka. Op.cit., p. 5.

¹⁰ Stawinska, Aleksandra. Specialisations within the EU's non-financial services sector. EC. EUROSTAT, Industry, trade and services. Statistics in focus, 61/2009, p. 5.

вия сектор на услугите са в секторите въздушен транспорт и пощи и телекомуникации.¹¹

Стимулирането на развитието на Единния пазар е свързано с либерализацията в сектора на услугите и стимулирана на тяхното трансгранично предоставяне. За тази цел се прие Директива 2006/123/ЕО¹², която цели да развие пазара на услуги, като премахне пречките в рамките на вътрешния пазар и повиши неговата конкурентоспособност. Това е важно за малките и средните предприятия (МСП), тъй като за тях е от съществено значение да разширят дейността си на Единния пазар. Наред с това се очакваше приложението на Директивата да повлияе съществено за разширяването на сектора на услугите, включително изграждане на икономика на услугите, с което да се насърчи процесът на структурни реформи в държавите от ЕС.

Директивата цели за изгради обща правна рамка, като вземе предвид отделните видове дейността както и спецификата на различните професии при координирането на националните регулаторни системи. Тя се отнася за доставчици, установени в дадена страна и не влияе на външните регламенти (Общото споразумение за търговията с услуги (GATS)). Покриват се непрекъснато променящи се дейности и бизнес услугите. В същото време тя се разпростира върху достъпа и възможността да се предоставят услуги, без да покрива изисквания от административно-териториален характер. Трябва да се отбележи, че тя не покрива области като: електронните комуникации, финансовите услуги, транспортните услуги, здравните услуги, аудиовизуалните услуги, хазартът, социалната сфера и данъчното облагане.

Приемането на Директивата е обвързано със срок за нейното вграждане в националното законодателство на страните членки – декември 2009 г. Оценка на Комисията към настоящия период е, че процесът на вграждане не е завършен. Това се дължи до голяма степен от възможностите, които Директивата предоставя на държавите от ЕС да определят рамките и секторите, в които да се приложат изискванията. Така оценката се свежда главно до премахване на ограниченията, съществуващи в отделни области на националните законодателства. Комисията от своя страна анализира как влияят ограниченията върху търговията и преките чуждестранни инвестиции, както и върху производителността на труда в отделните отрасли.¹³

В посочения анализ се отбелязва, че отражението на Директивата върху БВП е доста скромно – за ЕС-27 – 0,8%, като най-голямо е в Кипър – 1,78%, а най-малко е в България – 0,26%¹⁴. При отделните сектори също има различни оценки за

¹¹ Stawinska, Aleksandra. Op.cit., p. 6.

¹² Официален вестник на Европейския съюз, L376/36, 27.12.2006. Съобразно директивата (33) „Услугите, обхванати от настоящата директива, засягат широка гама от непрекъснато променящи се дейности, включително бизнес услуги като: управленски консултации, сертифициране и изпитване, управление на обекти, включително поддържане на офиси, реклама, услуги по набиране на персонал и услугите на търговските агенти.“

¹³ Monteagudo, J. A. Rutkowski & D. Lorenzani. The economic impact of the Services Directive: A first assessment following implementation, European Economy, Economic Papers 456/June 2012, EC, DG ECFIN, 2012, p. 2.

¹⁴ Op.cit., p. 30.

премахването на бариерите в отделните държави. При търговията влиянието върху износа е в най-голяма степен в Австрия – 8,1%, и най-малко в Кипър – 2,2%, при вноса съответно Гърция – 12,7%, и Нидерландия – 0,0%, при притока на ПЧИ Словакия – 12,0%, и Латвия и Чехия – 0,0%, при отлива на ПЧИ Италия – 4,7%, и България – 0,7%, при производителността Словакия – 10,4%, и Австрия – 1,8%.¹⁵

Прилагането на Директивата в административен план е свързано с премахване на бариерите в различните области на приложение от гледна точка на националното законодателство. В обща оценка може да се отбележи, че преобладават частично премахнатите ограничения – най-много в Гърция, Португалия, Франция и България, а най-малко – във Великобритания и Румъния. При неизменените най-много ограничения са оставени в Румъния и най-малко в Гърция и Латвия. Най-малко са премахнатите пречки – най-много в Швеция, докато в Австрия, Великобритания, Ирландия, Малта, Финландия, Естония, Румъния и Словения липсват премахнати ограничения. По такъв начин Директивата не може да се приложи изцяло, което затруднява оценката на ефектите от нейното приложение.

С оглед подобряване на администрирането на процеса е предвидено създаването на „Единични звена на контакт“¹⁶, които да съдействат за опростяване на административните процедури и облекчат възможностите за предоставяне на услуги. Наред с това националните правителства трябва да осигурят прилагането на всички компоненти на Директивата, особено по отношение на либерализацията на комуникационния пазар.

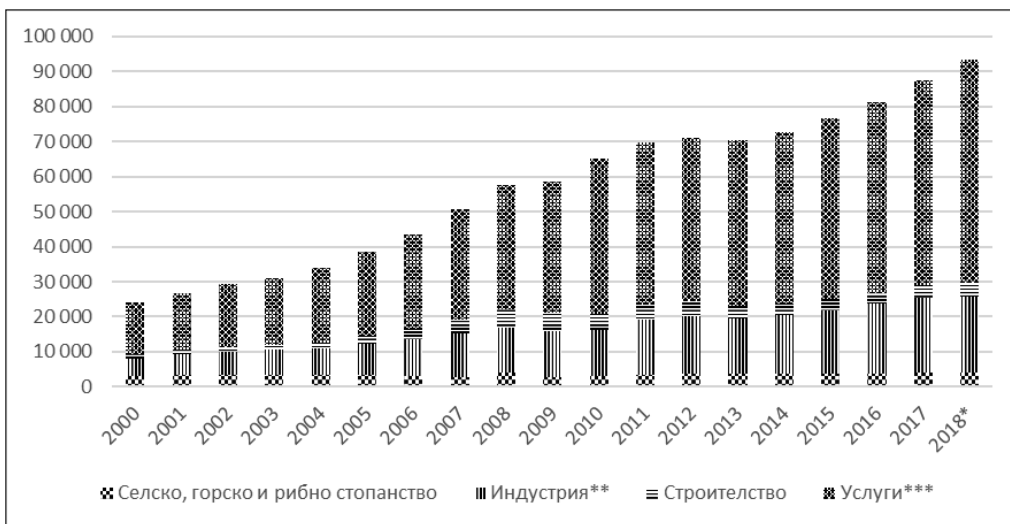
Динамика на сектора на услугите в България

Развитието на сектора на услугите в България следва първоначалните трансформации на прехода и се обособява като алтернатива на деиндустриализацията на страната. В една значителна степен той отговаря на заложените в либералния модел възможности за развитие на съвременна структура на икономиката, която да създава предпоставки за развитие на конкурентоспособна отраслова структура.

Данните от Фигура 3 показват, че секторът на услугите заема най-значителен дял в новосъздадената стойност в българската икономика. Неговият растеж е обусловен от присъединяването на страната към ЕС и динамиката в последните години потвърждава тези тенденции. Услугите заедно с индустриалния сектор, който е втори по значение за създаването на брутният вътрешен продукт, и добивните отрасли са обвързани в най-голяма степен с глобалните стойностни вериги.

¹⁵ Op.cit., p. 60.

¹⁶ Официален вестник на Европейския съюз, L376/36, 27.12.2006. В Директивата се предвижда (48) „с цел по-нататъшно опростяване на административните процедури е подходящо да се осигури за всеки доставчик една точка, от която той да може да извърши всички необходими процедури и формалности (наричани по-нататък „Единични звена за контакт“). Броят на Единичните звена за контакт за една държава членка може да варира в зависимост от регионалната и местна компетентност или в зависимост от вида дейност.“

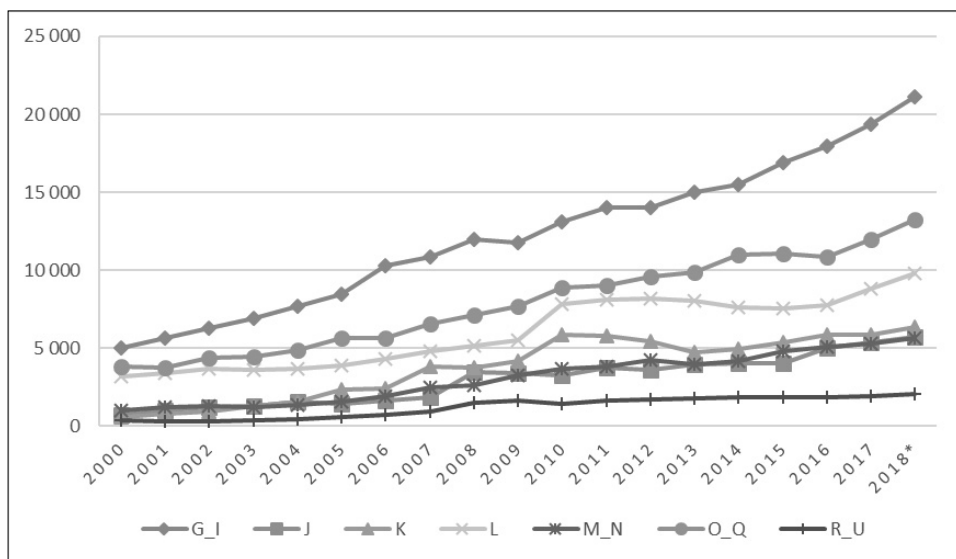
Фигура 3. БВП по сектори на икономиката на България

* Прогнозни оценки

** Обхваща „Добивна промишленост“ (В); „Преработваща промишленост“ (С); „Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива“ (D); „Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване“ (Е).

*** Включва всички подсектори на услугите.

Анализът на БВП в сектора на услугите (Фигура 4) показва устойчива динамика на отделните сектори, като най-динамичният – „Търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети; транспорт, складиране и пощи; хотелиерство и ресторантьорство“ (G_I), се свързва с развитието на частния сектор както в търговията, така и в сферата на туризма. На следващо място е „Държавно управление; образование; хуманно здравеопазване и социална работа“ (O_Q), които съответстват на реформата в администрацията от гледна точка на присъединяването на страната към ЕС и развитието на недържавни форми в областта на образованието. Относително устойчиво е присъствието на „Операциите с недвижими имоти“ (L), при значително по-нестабилно присъствие на сектора Финансови и застрахователни дейности (K). На ниско равнище са сферите „Професионални дейности и научни изследвания; административни и спомагателни дейности“ (M_N) и „Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения“ (J) въпреки важната им роля за изграждането на модерна структура на националната икономика.

Фигура 4. БВП по текущи цени (млн. лева)

Източник: НСИ.

G_I – Търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети, транспорт, складиране и пощи; хотелиерство и ресторантьорство

J – Създаване и разпространение на информация и творчески продукти далекосъобщения;

K – Финансови и застрахователни дейности;

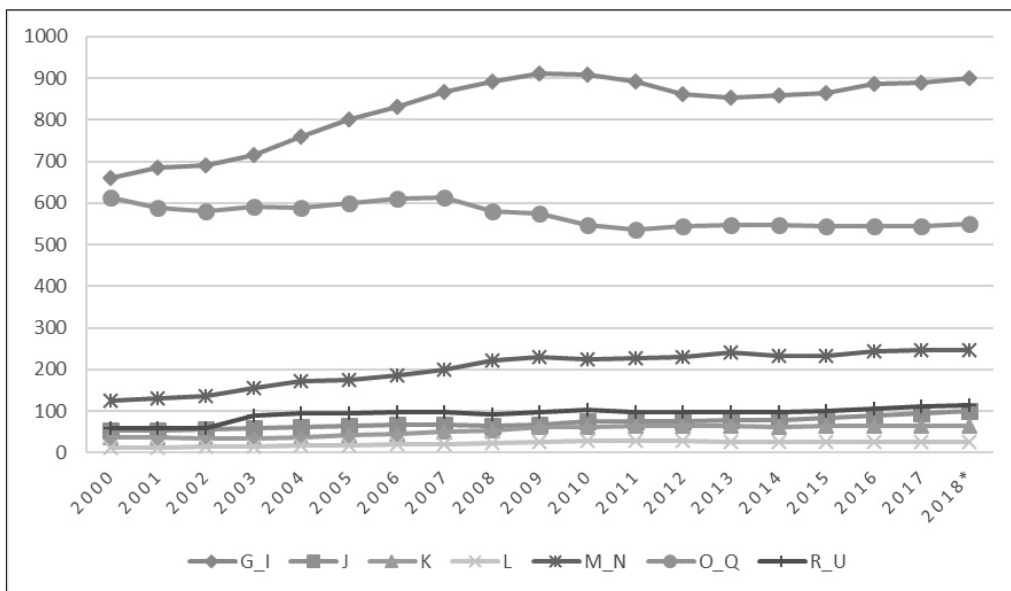
L – Операции с недвижими имоти;

M_N – Професионални дейности и научни изследвания; административни и спомагателни дейности;

O_Q – Държавно управление; образование; хуманно здравеопазване и социална работа;

R_U – Култура, спорт и развлечения; други дейности; дейности на домакинства като, работодатели; недиференцирани дейности на домакинства по производство на стоки и услуги за собствено потребление; дейности на екстериториални организации и служби.

Съпоставено с представените данни Фигура 5 илюстрира ниската, а в отделни сектори и липсата на динамика на заетите. Както се вижда, секторът „Търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети; транспорт, складиране и пощи; хотелиерство и ресторантьорство“ (**G_I**) поддържат най-високо равнище на заети главно поради откриването на нови обекти, а секторът „Държавно управление; образование; хуманно здравеопазване и социална работа“ (**O_Q**) се поддържа в рамките на необходимото за работа с европейските структури. Може да се отбележи и известно нарастване в заетите в раздела „Професионални дейности и научни изследвания; административни и спомагателни дейности“ (**M_N**), обусловено от нарастване на заетите със свободни професии. Останалите сфери поддържат устойчиво в годините ниско равнище на заетост, въпреки нарастването на създавания БВП особено в секторите „Финансови и застрахователни дейности“ (**K**) и „Операциите с недвижими имоти“ (**L**). Това, както и ниската динамика в останалите сектори би, следвало да се обясни с нерегламентираното работно време и неспазване изискванията на Кодекса на труда.

Фигура 5. Заети в а на услугите (хиляди)

Източник: НСИ.

* Прогнозни данни

Подробното разглеждане на сектора на база показателя брутна добавена стойност (Фигура 4) дава основание да се приеме, че на практика след присъединяването на страната ни към ЕС има известна динамика само в секторите „Търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети“ (G), „Операции с недвижими имоти“ (L) и „Финансови и застрахователни дейности“ (K). Това е показателно за недостатъчните реформи в сектора и насочването към модернизация на икономиката.

Подобни резултати са в пряка връзка със заетостта, която осигурява добавената стойност. Както се вижда от данните на Фигура 5, заетостта в секторите е постоянна величина, което потвърждава извода за липса на регламентация и възможностите за нарушаване на трудовото законодателство, тъй като секторът на услугите е фактически единствен източник на работни места. Проблемът е в това, че липсата на реформи в останалите сектори блокират динамиката на работната сила и по този начин затрудняват осъществяването на структурни реформи.

Така представеното състояние и тенденции в сектора на услугите дават основание да се твърди, че от една страна, той има потенциал за структурни реформи, особено в посока на съвременни по вид и дейности услуги – бизнес услугите. В същото време слабата динамика в останалите сектори от гледна точка на развитието на връзки с услугите не създава предпоставки за формиране на съвременни доставчици на бизнес услуги. Това изолира сектора от глобалните доставчици и прави по-трудно позиционирането му на световните пазари.

Реформи в сектора на услугите

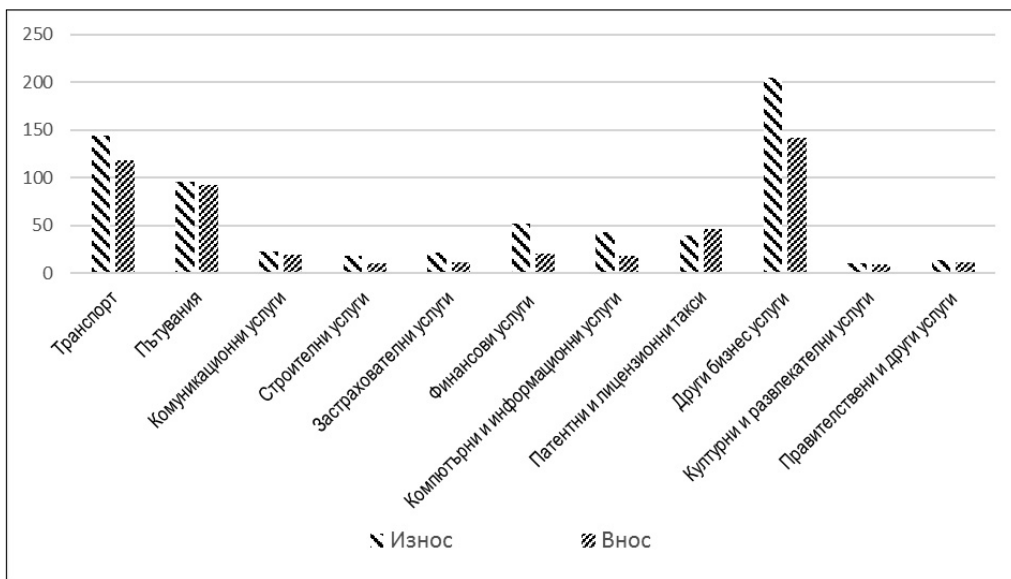
Реализирането на стратегическите приоритети на ЕС в областта на растежа и създаването на повече работни места обуслови провеждането на активни политики в редица сектори на икономиката на ЕС и структурни реформи. Предвид разширяващите се връзки между страните членки, Европейската комисия е ангажирана в голяма степен да стимулира икономическата ангажираност на отделните държави да продължават структурните реформи като фактор за подобряване на функционирането на Икономическия и паричен съюз. Прилаганите национални програми за реформи трябва адекватно да допълват европейските структурни реформи за посрещане на предизвикателствата през икономиката на ЕС.

Състоянието и динамиката в сектора на услугите в ЕС и ролята на Съюза като глобален партньор поставят пред него необходимостта от повишаване на международната конкурентоспособност. Това е особено важно предвид факта, че от началото на 90-те години търговията с услуги остава сравнително постоянна – около 25% от световната търговия.¹⁷ В редица случаи това може да се обясни с привързаността на потребителите към местните доставчици на услуги, което намалява търгуемостта на услугите. В същото време обвързаността с фирми, които играят роля на глобални доставчици на услуги, дава възможност за разширяване на трансграничната търговия и включването на съвременни информационни и комуникационни дейности, които увеличават възможностите за търговия с услуги. Както се вижда от Фигура 6, положителното салдо в търговията с услуги се реализира в най-голяма степен с областта други бизнес услуги. Наред с транспорта и пътуванията, Съюзът предоставя значително количество финансови, както и компютърни и информационни услуги. Именно тази структура на търговията с услуги на ЕС му дава възможност да се утвърди като доставчик на модерни услуги в висока международна конкурентоспособност.

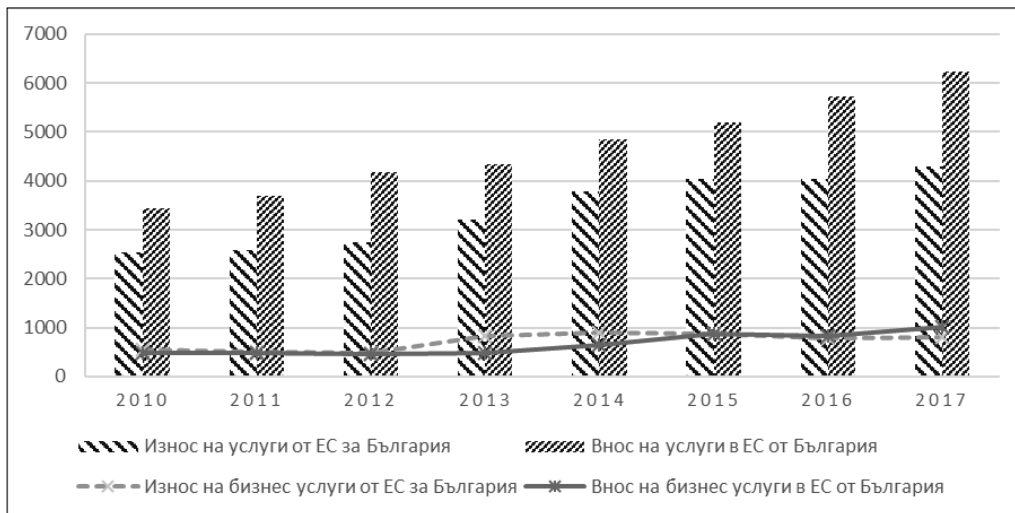
В рамките на ЕС са създадени редица възможности за развитие на търговията с услуги, което е част от интеграционния механизъм. В същото време развитието на сектора в отделните държави определя както различната конкурентоспособност, така и присъствието на пазара на ЕС. Ето защо адаптирането на българската икономика към изискванията на Единния пазар е повлияно от динамиката в търговията на сектора на услугите.

През последните години се увеличава обменът на услуги със страните от ЕС (Фигура 7), като може да се отбележи, че износьт на услуги от България превишава значително вноса, което е показателно за високата конкурентоспособност на сектора на единния пазар. Предвид важността на бизнес услугите трябва да се подчертае, че през последните години те са се удвоили. През 2013–2014 година техният внос превишава износа поради адаптацията на българските фирми към участието в европейските глобални стойностни вериги след финансовата криза. Постепенно тенденцията за превишаване на износа се възстановява поради успешното адаптиране към изискванията на ЕС.

¹⁷ Hoekman, Bernard. Supply Chains, Mega-Regionals and Multilateralism. A Road Map for the WTO, Centre for Economic Policy Research, April 2014, CEPR Press, p. 20.

Фигура 6. Търговия на ЕС с услуги 2012 г. (млрд. евро)
Източник: Евростат.

Фигура 7. Търговия между България с услуги и бизнес услуги (млн. евро)
Източник: OECD.stat.

Съпоставката на вътрешната и външната търговия на държавите от ЕС дава възможност да се види, че доминиращи са старите страни членки, които представляват основно търговията на ЕС. Подчертано е присъствието на Великобритания, Германия и Франция, в по-малка степен това се отнася и за държави като: Ирландия

дия, Швеция, Испания, Нидерландия, дори и Люксембург. В същото време новоприетите държави имат нисък дял в общностната търговия и тяхното присъствие е главно на пазара на ЕС – най-значими от тях са централноевропейските държави – Унгария, Чехия и Полша, която има и значимо присъствие във външната търговия с услуги.

Структурните реформи засягат основните сектори на националното стопанство, където освен технологичните трансформации се отразява и преходът към ново функциониране на икономиката. При развитите икономики технологичните трансформации се осъществяват при промяна във вътрешното търсене и международната търговия. Така структурните реформи се отразяват на териториалното пренасочване на факторите на производство и възможността да се формират продуктови потоци между различни държави и региони.

При региона Централна Източна и Югоизточна Европа, където е нашата страна, се отбелязва спад на заетостта в селското стопанство и насочване на ресурсите към по-слабо развитите сектори – в случая услугите. Поради това ръстът на производителността се влия главно от вътрешните промени в строителството и услугите, преработващата и минната промишленост, и в по-малка степен от структурните промени. Регионът е с най-голяма разлика от развитите държави и в трите сектора, като най-съществен е в сферата на услугите.¹⁸

В същото време в развиващите се азиатски държави спадът в селското стопанство и ръстът на сектора на услугите се съпътстват от пренасочване на ресурси и към други индустриални отрасли. Така структурните реформи в тези държави създават предпоставки за интегрирането им в глобалните и регионалните вериги от доставчици.¹⁹ Поради това и различията с развитите държави са най-малки и в трите сектора, съпоставимо с останалите развиващи се региони в света.²⁰

Предвид значителното присъствие на българските фирми в европейските глобални стойностни вериги, трябва да отбележим, че услугите все още допринасят в най-голяма степен за износа в самия сектор (Фигура 8). За отрасли, като добивната промишленост, с висока добавената стойност в износа услугите все още не достигат съответни параметри на участие. В същото време е съизмерим приносът им за сектора на преработващата промишленост, който има най-значителен дял в БВП и износа.

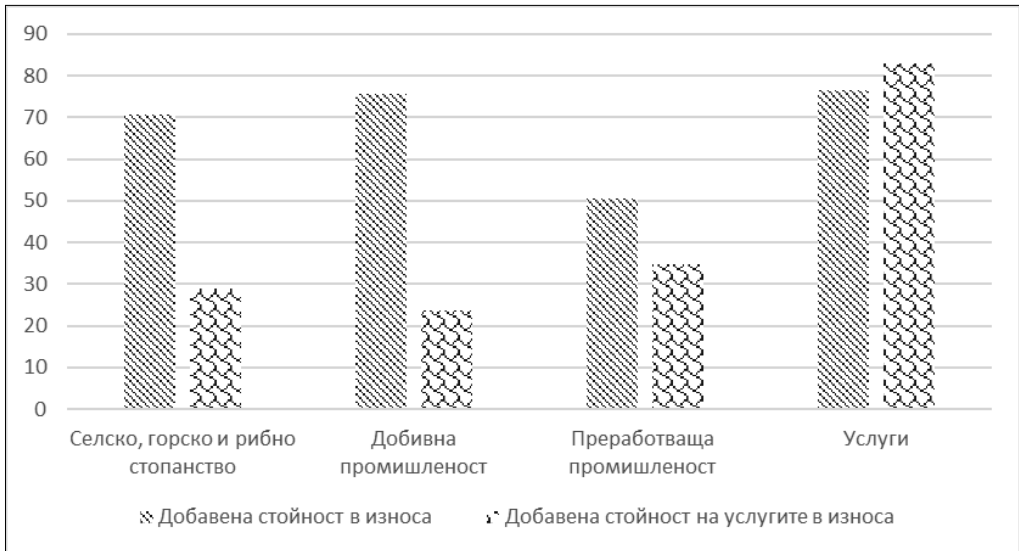
Практиката на различни държави и региони дава възможност да се направят изводи относно възможностите за структурни реформи в сферата на услугите за България. Основното в рамките на направения анализ е необходимостта от стимулиране на развитието на експортно ориентирани сектори с висока добавена стойност. Практиката на ЕС показва присъствието на развити и не дотам развити държави в износа на услуги, свързано главно с туристическия отрасъл. По-привлекателен е изводът за развитието на сектори с висока международна конкурентоспособност – финансовите и информационните и комуникационните технологии, което сочи примерът на Великобритания. Развитието на бизнес услугите е

¹⁸ Dabla-Norris, Era, G.Ho, K.Kochhar, A.Kyobe & R.Tchaidze, *Anchoring Growth: The Importance of Productivity-Enhancing Economies*. IMF, dec. 2013, p. 17.

¹⁹ Dabla-Norris, Era, G.Ho, K.Kochhar, A.Kyobe & R.Tchaidze. *Op.cit.* p. 13.

²⁰ Dabla-Norris, Era, G.Ho, K.Kochhar, A.Kyobe & R.Tchaidze. *Op.cit.* pp. 13, 17.

предпоставка за добри експортни възможности и връзки с глобалните вериги на доставчици, чрез които да се осъществява достъп до различни пазари.

Фигура 8. Добавена стойност в износа на основните сектори на българската икономика (%)

Източник: OECD.stat.

Участие на България в глобалните стойностни вериги

В условията на съвременната търговия се наблюдават съществени промени в продуктовата структура на търговските потоци, произтичащи от смяната на мястото за производство. Търговията със стоки все повече се заменя от търговия с компоненти, които дават възможност крайното изделие да се произвежда на различно място от произхода на отделните му елементи. Това ново явление се определя като глобални стойностни вериги, които създават нова структура на производствения процес. За тази цел се развива добра логистична структура и услуги, които създават глобални доставчици на компоненти, променящи същността на международните търговските преговори.

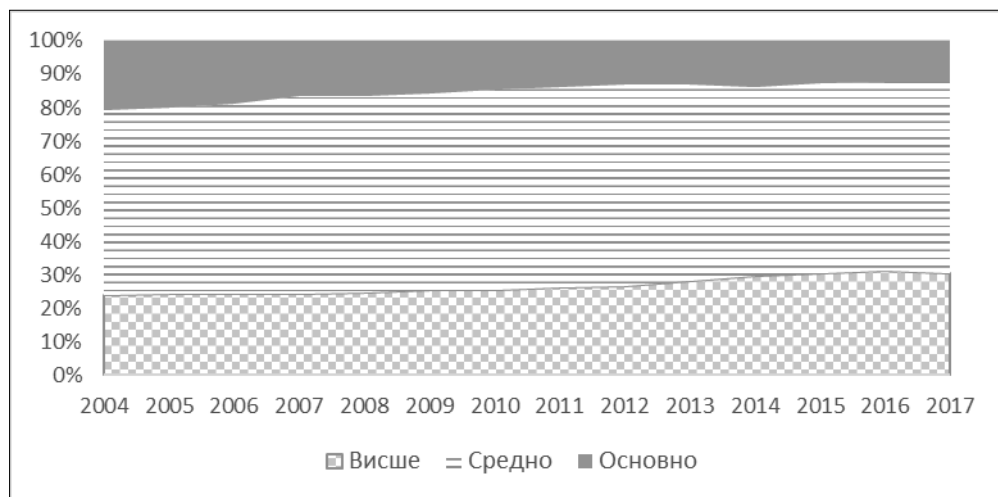
В съвременните условия възникването на глобалните вериги от доставчици на практика разширяват регионалните, където създадените до 90-те години на миналия век индустриални производства се базираха на регионални (собствени) вериги от доставчици. В началото на века се обособи модел на глобални вериги от доставчици, които съществено променят структурата на съвременното индустриално развитие.²¹

²¹ Baldwin, Richard. Trade And Industrialisation After Globalisation's 2nd Unbundling: How Building And Joining. A Supply Chain Are Different And Why It Matters. NBER Working Paper № 17716. December 2011, p. 5.

На тази основа Ричард Болдуин²² детерминира историческата хронология на разделянето на производството и неговото обвързване в глобални вериги. Развитието на индустрията в началото на миналия век се характеризира със съсредоточаване на производството в големи производствени единици. Намалването на търговските разходи обуславя първото разделяне на производствения процес, а развитието на информационните и комуникационните технологии стимулират второто разделяне на производството в различни държави.

Съществен аспект на развитието на ГСВ е използването на различията в трудовите пазари от гледна точка на степента на образование. Включването на страните показва увеличаване дела на зетите с по-високо образование и намаляване на нискообразованите. При различните отрасли процесът е с различна динамика, но в развитите държави ръстът на висококвалифицираните работници е по-голям.

Глобалните стойностни вериги влияят върху качествените характеристики на работната сила. Като цяло за държавите от ЕС е характерно намаляване на дела на нискоквалифицираните работници, за Дания – на средно квалифицираните, а за развитите държави – и двете категории. Във всички страни се отбелязва увеличаване на дела на висококвалифицираните, което е особено характерно за Германия, Австрия, Швеция, Нидерландия, Ирландия, Полша, Литва и Чешката република. В България тенденцията е сходна (Фигура 9), като се увеличава предимно висококвалифицираната работна сила, което е характерно за развитите държави от ЕС.

Фигура 9. Образователна структура на работната сила в България
Източник: НСИ. Статистически годишник за съответните години.

Промените в националните макроикономически показатели не отразяват новите форми на икономически взаимодействия и разделянето на производстве-

²² Baldwin, R. „Global Supply Chains: Why They Emerged, Why They Matter, and Where They Are Going“. – In: *Elms, D. and P. Low (eds). Global Value Chains in a Changing World*: World Trade Organization, 2013.

ния процес в различни държави. От гледна точка на глобалната производствена структура – нейните промени са предизвикани от три фактора²³:

- нарастване на протекционизма след глобалната финансова криза;
- замяна на национално произведени полуфабрикати с внос, което променя структурата на работната сила;
- технологични иновации и завръщане на изнесени дейности в централите на големите компании.

Тези промени обуславят измененията в търговската структура и ролята на отделни стопански сектори вследствие присъединяването към глобалните стойностни вериги и могат да се опишат с „кривата на усмивката“²⁴. Чрез нея се отразява промяната на отделните сектори в създадената стойност и структурата на заетите в зависимост от дейностите, които се изнасят в дадената държава. Ако ориентацията е към производствените дейности, кривата ще е висока в тази си част, а при износа на дейности, предшествващи или последващи производството – те ще бъдат във високата част. По този начин могат да се формулират изводи както за отделни стопански отрасли, така и за националната икономика.

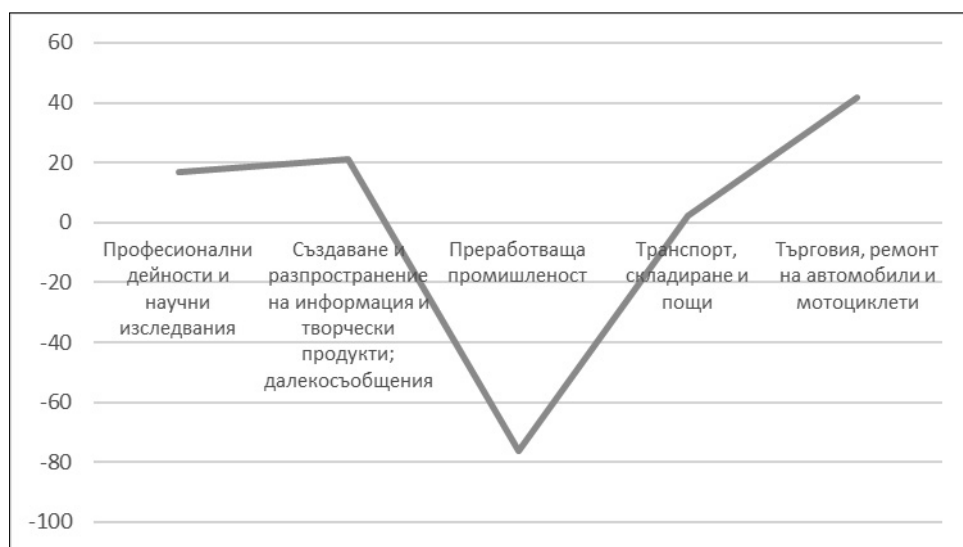
Съществен момент в оценката на влиянието на глобалните стойностни вериги има заетостта в съвкупността от дейности, които характеризират тяхното функциониране – изследвания и инженерни дейности, дизайн, производство, транспорт и логистика, маркетинг и продажби. Линеиното представяне на изменението на заетостта, известно като „крива на усмивката“, за държавите от ЕС показват тенденция за намаляване на заетите в производствените дейности. За развитите индустриални държави от Европа като Германия, Франция, Великобритания, Швейцария, Норвегия и Финландия се наблюдава спад на заетите в производството, което е характерно и за САЩ.²⁵ Най-значителен е ръстът на заетите в дейности като маркетинг и продажби.

Приложението на модела за България с данни по съществуващата класификация на икономически дейности дава възможност да се очертае крива, която е сходна с развитите индустриални държави (Фигура 10). Това показва, че участието в глобалните стойностни вериги следва тенденция на образуване на трайни производствено-търговски връзки, които съответстват на икономическия потенциал на страната и са предпоставка за ефективна външноикономическа ориентация.

²³ Christophe Degain, Bo Meng, and Zhi Wang=Recent trends in global trade and global value chains. – In: Global value chain development report 2017. Measuring and analyzing the impact of gvcs on economic development, 2017. International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, Washington, p. 52.

²⁴ Концепцията е създадена от основателя на компанията Acer Stan Shih (Shih, S. 1996. Me-Too is Not My Style: Challenge Difficulties, Break through Bottlenecks, Create Values. Taipei: The Acer Foundation.) и отразява изменението в заетостта и добавената стойност в дейности, предшествващи производството, като изследвания и внедряване, дизайн и брандинг, самото производство и последващите дейности – маркетинг, дистрибуция, продажби и следпродажбено обслужване.

²⁵ Op.cit., pp. 17–18.

Фигура 10. Изменение на заетите в сектори 2006–2016

Източник: НСИ. Статистически годишник за съответните години.

Досегашните оценки за функционирането на глобалните стойностни вериги показват относителна индиферентност по време на азиатската финансова криза, но са повлияни в значителна степен от глобалната финансова криза, при която спадът беше много по-голям в 2009 година, а възстановяването стана през 2011 г. В резултат на това търговията с полуфабрикати от 52,0% за периода 2001–2008 г. спада на 50,2% за периода 2009–2014 г., докато търговията с крайни продукти нарасна за съответните периоди от 48,0% на 49,8%²⁶. Това се отразява предимно на регионалната търговия, която е съсредоточена основно в регионалните интеграционни групировки.

Един от съществените моменти при следването на националната политика е възприемането на разбирането за ролята на участието в ГСВ за развитието на международните търговски позиции на страната. В същото време трябва да се взема предвид, че в определени случаи това може да повлияе на редица компоненти на околната среда и на конкурентоспособността на други национални сектори. Ето защо присъединяването към търговски споразумения и международни договорености трябва да отчита националните специфики с подкрепа на устойчиви ГСВ.²⁷ От тази гледна точка обвързването с определени производствени структури изисква поддържането на стандарти за устойчиво развитие и възможности за прилагане на съвременни технологии.

²⁶ Christophe Degain, Bo Meng, and Zhi Wang. Recent trends in global trade and global value chains. – In: *Global value chain development report 2017. Measuring and analyzing the impact of gvcs on economic development, 2017*. International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, Washington, p. 39.

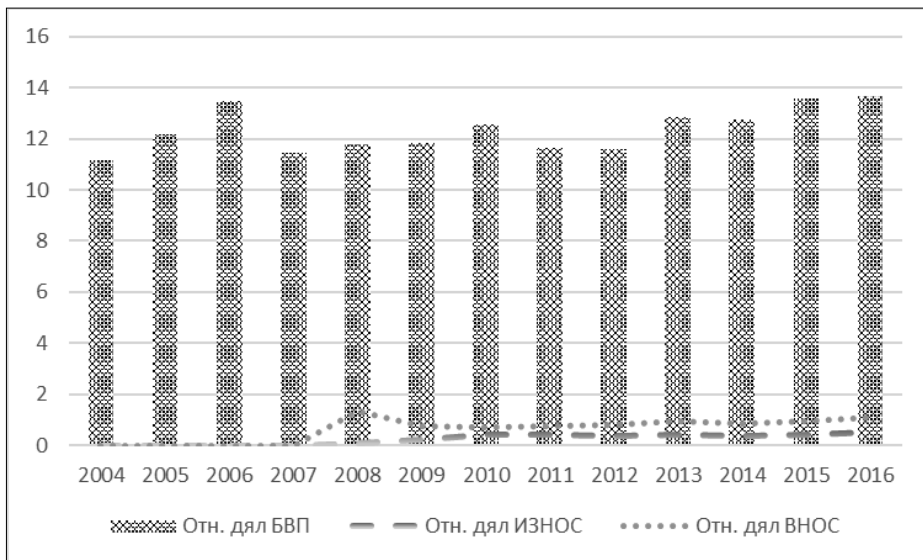
²⁷ Danish Foreign Policy Yearbook, 2016, p. 105.

Структурни предизвикателства за икономиката от присъствието на глобалните стойностни вериги

Анализът на националните сектори е осъществен на база приетата структура и съпоставка на дела на даден сектор в БВП и съответно участието му във външнотърговския обмен. На тази база се сравнява с инвестиционния процес в сектора, за да изведе връзката между инвестициите и възможностите за участие в глобалните стойностни вериги. В рамките на приетата статистическа класификация е направено разграничението между подсекторите на услугите, като са обособени сектори, които регистрират външнотърговска дейност.

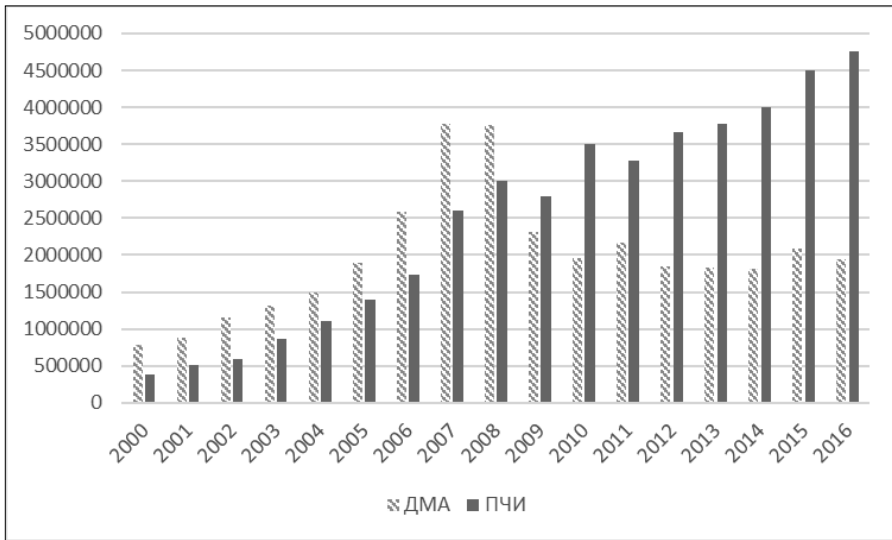
Секторът на услугите с външнотърговска дейност има най-съществено присъствие в БВП от разглежданите досега, но със скромно присъствие във външно-икономическата дейност. Поради това в него се забелязват различни тенденции на инвестиционния процес в посткризисните години.

Най-съществено е присъствието на отрасъла „Търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети“ (G) (Фигура 11), който създава близо 13% от БВП и заема устойчиви позиции в износа и вноса. Поради това той е повлиян от кризата, като в 2008 г. се увеличава относителният дял на вноса след тази година и на износа, което показва, че в посткризисния период този отрасъл е укрепил позициите си в националната икономика. Това е обусловено от значителната инвестиционна активност по линия на преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ). В сектора може да се отбележи, че след присъединяването на страната към ЕС намаляват националните разходи за придобиване на дълготрайни материални активи (ДМА), компенсирани от значително присъствие на ПЧИ (Фигура 12). Това може да се приеме като пряк резултат от кризата и разширяване участието в глобалните стойностни вериги.

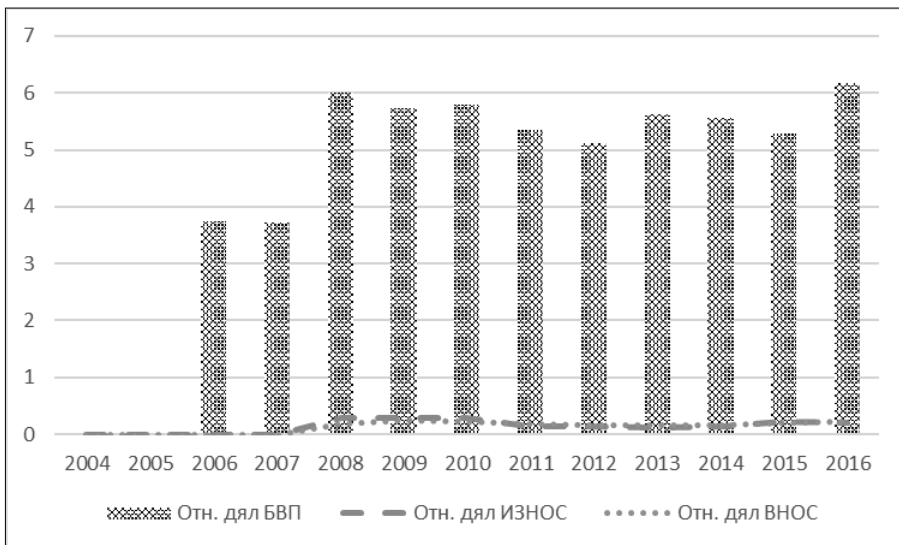
Фигура 11. Относителен дял на отрасъла „Търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети“ (G)

Изчислено по НСИ. Статистически годишник за съответните години.

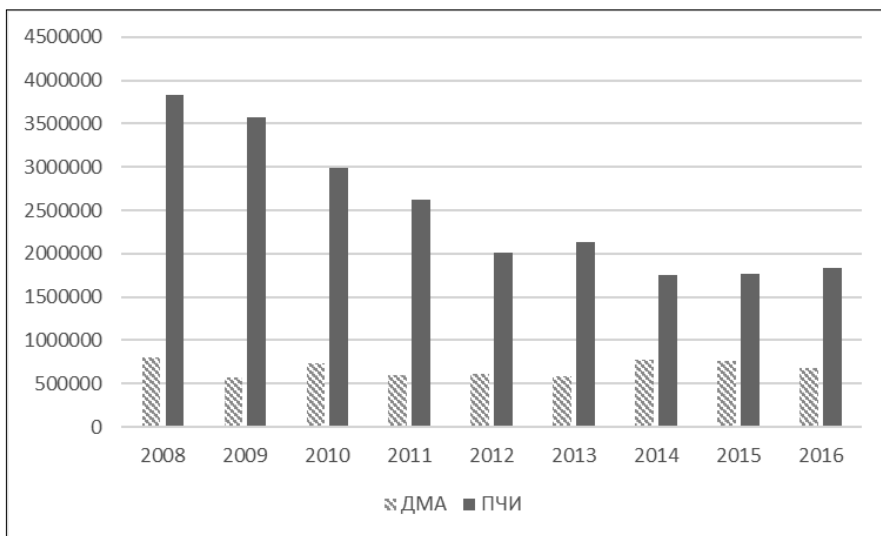
Фигура 12. Разходи за придобиване на ДМА и ПЧИ в отрасъла „Търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети“ (G). Изчислено по НСИ. ИНФОСТАТ.

Отрасълът „Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения“ (J) (Фигура 13) показва данни на спад в присъствието му в БВП, както и известно намаляване на участието му във външноикономическите процеси. Това е обусловено от намаляването на ПЧИ в посткризисния период и относително устойчивото ниско равнище на национални инвестиционни разходи (Фигура 14).

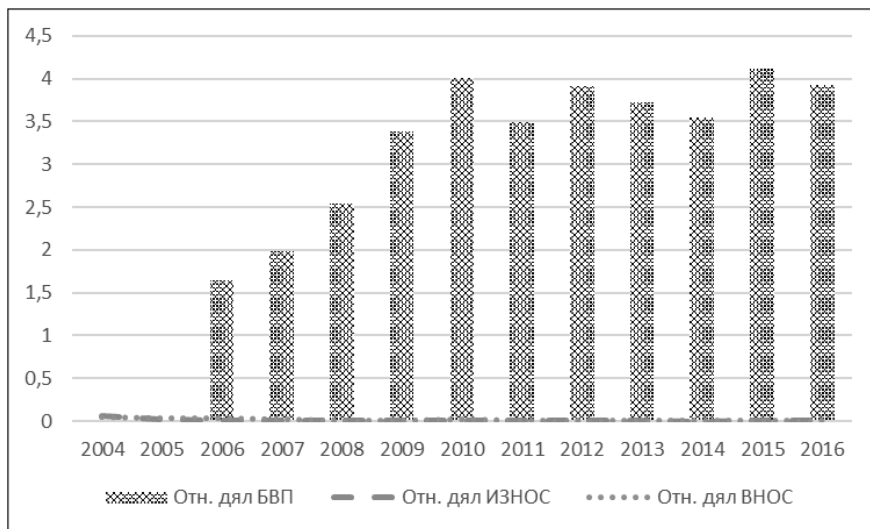
Фигура 13. Относителен дял на отрасъла „Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения“ (J).

Изчислено по НСИ. Статистически годишник, за съответните години.

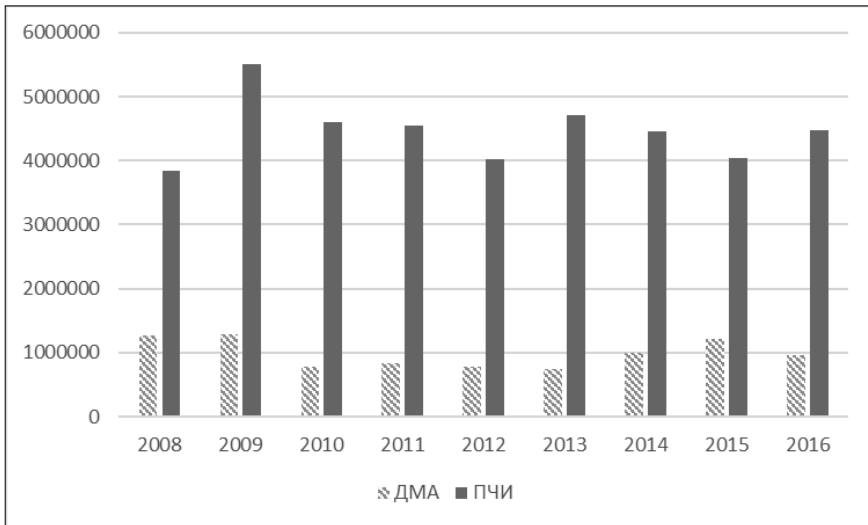

Фигура 14. Разходи за придобиване на ДМА и ПЧИ в отрасъла „Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения“ (J). Изчислено по НСИ. ИНФОСТАТ.

В отрасъла „Професионални дейности и научни изследвания“ (М) (Фигура 15) се отбелязва нарастване дялът в БВП до около 4%, което остава сравнително стабилно след 2010 г. Външноикономическата активност е слаба и не е повлияна от кризата. Фактор за това са основно преките чуждестранни инвестиции, при ниска национална инвестиционна активност (Фигура 16).

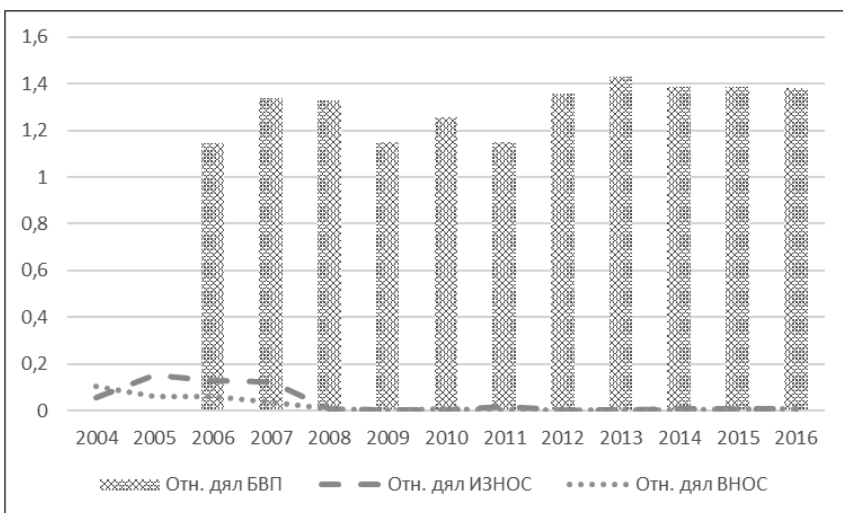
Фигура 15. Относителен дял на отрасъла „Професионални дейности и научни изследвания“ (М). Изчислено по НСИ. Статистически годишник за съответните години.

Фигура 16. Разходи за придобиване на ДМА и ПЧИ в отрасъла „Професионални дейности и научни изследвания“ (М).

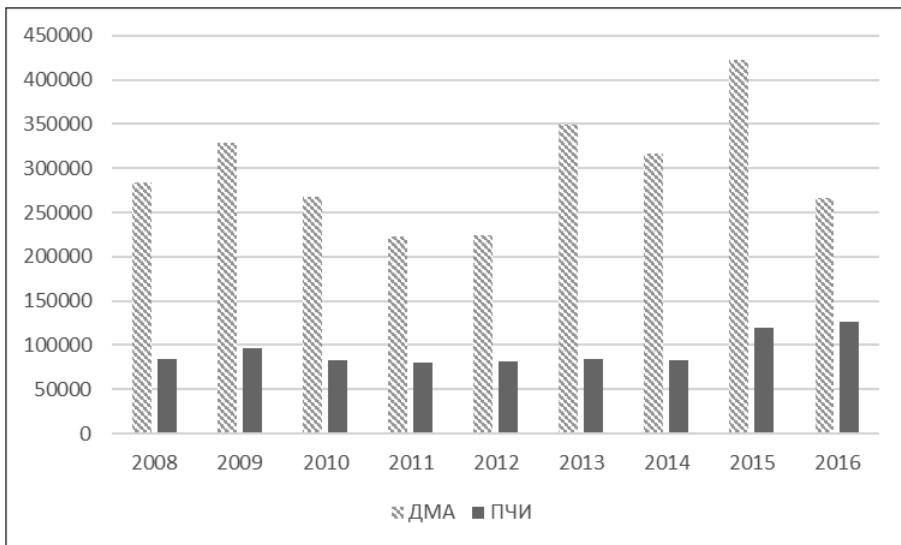
Изчислено по НСИ. ИНФОСТАТ. Статистически годишник за съответните години.

Анализът на отраслите в сектор „Услуги“ с най-малко присъствие във външно-икономическата дейност е „Култура, спорт и развлечения“ (R) (Фигура 17). Като цяло за него може да се отбележи незначителното му участие в БВП, както и същественият спад в износа и вноса, който е повлиян от кризата. Съществен фактор за това състояние е нестабилното национално финансиране и слабо присъствие на ПЧИ (Фигура 18), които все пак отбелязват известно нарастване в последните години.

Фигура 17. Относителен дял на отрасъла „Култура, спорт и развлечения“ (R)

Изчислено по НСИ. Статистически годишник, за съответните години.

Фигура 18. Разходи за придобиване на ДМА и ПЧИ в отрасъла „Култура, спорт и развлечения“ (R)

Изчислено по НСИ. ИНФОСТАТ. Статистически годишник за съответните години.

Представените оценки за развитието на секторите и отраслите в българската икономика на база данните от националната статистика дават основание да се приеме, че един от съществените фактори за включването на българските стопански субекти в ГСВ е присъединяването на страната към ЕС от 2007 г., а не в предприсъединителния период, както се приема в посоченото изследване на Н. Иванова и Е. Иванов²⁸ (Ivanova, N. & E. Ivanov, 2017, p. 34). Наред с това данните показват висока адаптивност на участниците във веригите към спада от 2016 година и последващото възстановяване в най-обвързаните сектори.

* * *

Анализът на процесите в секторите и отраслите с външноикономическа дейност показва, че за разглеждания период могат да се изведат редица структурни промени както по отношение на присъствието им в националната икономика, така и влиянието на инвестиционните потоци. Значителна част от посочените явления са резултат от глобалната финансова криза и следваната национална външноикономическа стратегия.

В сектора „Селско, горско и рибно стопанство“ се наблюдава спад в присъствието в БВП и нарастване на износа, фактор за което са разходите за придобиване на ДМА.

В индустрията като цяло се създава около 25% от БВП е и секторът, осъществяващ близо 90% от износа и вноса. Промените в него, свързани с участието

²⁸ Ivanova, N. & E. Ivanov. The Role of Bulgaria in Global Value Chains, Bulgarian National Bank. Discussion Papers, DP/105/2017, p. 34.

в глобалните стойностни вериги, се свързват в значителна степен с намаляване на разходите за придобиване на ДМА, компенсирани от увеличаване на ПЧИ.

За всички индустриални отрасли се наблюдава устойчива производствена структура и значително чуждестранно инвестиране в посткризисния период. Изключение прави секторът „Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване“, при който нараства националното инвестиране при относително устойчиво по-ниско присъствие на ПЧИ.

Секторът на *услугите с външноикономическа дейност* създава около 25% от БВП, но присъствието му във външноикономическите дейности е относително слабо. Неговото значение е обусловено от факта, че услугите подпомагат износа и вноса, показателно за което е инвестиционният интерес. В сектора имаме различни тенденции:

- Нарастване на ПЧИ – в отрасъла „Търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети“, съпроводено от спад в националното инвестиране;
- Намаляване на ПЧИ в отрасъла „Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения“ при ниско национално инвестиране;
- Относително устойчив инвестиционен процес – в отрасъла „Професионални дейности и научни изследвания“;
- Неустойчиво национално инвестиране при слабо присъствие на ПЧИ – в отрасъла „Култура, спорт и развлечения“.

Тези процеси са показателни за адаптирането на сектора на услугите към включването на национални отрасли и сектори към глобалните стойностни вериги. При сравнително стабилна национална структурната ще определят насоките на търговските потоци и възможностите за участие в международните производствени процеси.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Василева, А. Глобалните доставки в международния бизнес. – *Икономическа мисъл*, 2011, кн. 3, с. 92–114.
2. Маринов, Е. Посткризисното развитие на външотърговските отношения на България. – *Икономическа мисъл*, 2018, кн. 6, с. 63–82.
3. НСИ. Информационна система „Външна търговия“.
4. НСИ. Статистически годишник на България.
5. Официален вестник на Европейския съюз, L376/36, 27.12.2006.
6. Adlung, Rudolf and Hamid Mamdouh. How to design trade agreements in services: top down or bottom up? WTO, Staff Working Paper ERSD-2013-08.
7. Alajääskö, Pekka. Main features of the EU-27 services sector, EC.EUROSTAT, Industry, trade and services. Statistics in focus, 78/2008.
8. Baldwin, R. & M. Nakatomi. Restoring WTO Centrality to a Multi-Tiered Global Trading System. In: *The High and Low Politics of Trade. Can the World Trade Organization's Centrality Be Restored in a New Multi-Tiered Global Trading System?* World Economic Forum, August, 2015.
9. Baldwin, R. Global Supply Chains: Why They Emerged, Why They Matter, and Where

They Are Going. In: *Elms, D. and P. Low (eds). Global Value Chains in a Changing World*. Geneva: World Trade Organization, 2013.

10. Baldwin, R. Trade And Industrialisation After Globalisation's 2nd Unbundling: How Building and Joining. A Supply Chain Are Different And Why It Matters. NBER Working Paper № 17716. December 2011.

11. Chad, P.B. Protectionism Was Threatening Global Supply Chains before Trump. *Trade & Investment Policy Watch, November 8: Peterson Institute for International Economics*.

12. Chiaruttini, Maria Stella. The Role of Financialisation in the Geography of European Structural Change, www.sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa12/e120821a.

13. Dabla-Norris, Era, G.Ho, K.Kochhar, A.Kyobe & R.Tchaidze, (2013) Anchoring Growth: The Importance of Productivity-Enhancing Economies. IMF, dec. 2013.

14. Danish Foreign Policy Yearbook, 2016.

15. Economic Policy Reforms. Going for Growth, Structural reforms in times of crisis. OECD 2012.

16. Economic Policy Reforms. Going for Interim Report., Overview of structural reforms actions in the policy areas identified as priorities for growth. OECD 2014.

17. Hoekman, Bernard. Supply Chains, Mega-Regionals and Multilateralism. A Road Map for the WTO, CEPR, April 2014, CEPR Press.

18. IBRD. Global value chain development report 2017. Measuring and analyzing the impact of GVCs on economic development. Washington: International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank.

19. Ivanova, N. & E. Ivanov. *The Role of Bulgaria in Global Value Chains, Bulgarian National Bank*. Discussion Papers, DP/105/2017.

20. Jorgenson, D. W. and Timmer, M. P. „Structural Change in Advanced Nations: A New Set of Stylised Facts“, *Scandinavian Journal of Economics*, 113(1), 1–29.

21. Latrille, Pierre and Juneyoung Lee. Services rules in regional trade agreements how diverse and how creative as compared to the GATS multilateral rules? WTO, Staff Working Paper ERSD-2012-19.

22. Lusinyan, Lusine, and Dirk Muir. Assessing the Macroeconomic Impact of Structural Reforms: The Case of Italy. IMF Working Paper 13, January 2013.

23. Memedovich, O. & L. Iapadre. Structural Change in the World Economy: Main Features and Trends, Research and statistics Branch Working Paper 24, UNIDO, Vienna, 2010.

24. Monteagudo, J, A. Rutkowski & D. Lorenzani. The economic impact of the Services Directive: A first assessment following implementation, *European Economy, Economic Papers* 456/June 2012, EC, DG ECFIN.

25. Noland, Marcus, Donghyun Park, and Gemma B. Estrada. Developing the Services Sector as Engine of Growth for Asia: An Overview, Peterson Institute for International Economics, WP 12–18 October 2012.

26. OECD. *Trade Policy Papers N 190. Global Value Chains and Trade in Value-Added: An Initial Assessment of the Impact on Jobs and Productivity*. Paris, 2016.

27. OECD (2018). *Trade Policy Implications of Global Value Chains*. Trade policy brief, December.

28. OECD.stat Export. Dataset: Bilateral Trade in Goods by Industry and End-use (BTDIxE), ISIC Rev.4.

29. Olivier de Bandt, Olivier Vigna, The macroeconomic impact of structural reforms, Banque de France, Quarterly Selection of Articles № 11, Spring 2008.

30. Peneder, M., S. Kaniovski and B. Dachs. „What Follows Tertiarisation? Structural Change and the Role of Knowledge-based Services“, WIFO Working Papers № 146, 2001.
31. Silva, E. G. and A.C. Teixeira. „Surveying structural change: Seminal contributions and a bibliometric account“, *Structural Change and Economic Dynamics* 19, 2008.
32. Stawinska, Aleksandra. Specialisations within the EU’s non-financial services sector. EC. EUROSTAT, Industry, trade and services. Statistics in focus, 61/2009.
33. Sturgeon, T. J. and O. Memedovic. „Looking for Global Value Chains in Trade Statistics: Mapping Structural Change and Compressed Development in the World Economy“, UNIDO, 2010.
34. Taglioni, D. & D. Winkler. *Making Global Value Chains Work for Development*. International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, 2016.
35. Tregenna, F. „Characterising Deindustrialisation: An Analysis of Changes in Manufacturing Employment and Output Internationally“, *Cambridge Journal of Economics*, 2016: 33, 433–466.
36. WTO. Trade in Value Added and Global Value Chains, 2016.

ЗНАЧИМОСТ НА СЕКТОРА НА УСЛУГИТЕ ЗА УЧАСТИЕТО НА БЪЛГАРИЯ В ГЛОБАЛНИТЕ СТОЙНОСТНИ ВЕРИГИ

проф. д-р Емил Панушев

Резюме: Секторът на услугите има съществено значение за функционирането на икономическата интеграция в Европейския съюз. Присъединяването на България и участието в европейските глобални стойностни вериги обуслови съществените структурни реформи. Изследвано е отражението върху трудовите пазари и структурата на търговията на България с услуги. Дефинирано е мястото на услуги, обвързани с международната търговия, които осъществяват подкрепа на външноикономическата ориентация на страната.

Ключови думи: Европейски съюз, услуги, глобални стойностни вериги, структурни реформи.

SIGNIFICANCE OF THE SERVICES SECTOR FOR BULGARIA’S PARTICIPATION IN GLOBAL VALUE CHAINS

prof. Emil Panushev, PhD

Summary: The services sector is essential for the functioning of economic integration in the European Union. Bulgaria’s accession and participation in the European global value chains has led to significant structural reforms. The impact on labor markets and the structure of trade in services in Bulgaria is examined. The location of services related to international trade, which support the country’s foreign economic orientation, is defined.

Keywords: European Union, services, global value chains, structural reforms.

ПРИЛОЖЕНИЕ НА СЪБИТИЙНИЯ МАРКЕТИНГ В БИЗНЕСА

Виржиния Иванова

1. СПЕЦИФИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА МАРКЕТИНГА НА СЪБИТИЕТО И ВИДОВЕ СЪБИТИЯ

Маркетингът на събитието (събитиен маркетинг, *ivent mdrketing* от англ.) може да се определи като инструмент, организационна дейност за популяризиране на продукт, търговска марка или услуга чрез личностни взаимодействия между хора на т.нар. специални събития.

Един от инструментите, предназначени за решаване на тази конкретна задача, е *event-marketing*. Това е начин на популяризиране, чиято цел е изграждането и укрепването на имиджа на фирмената марка чрез организиране на нестандартни акции или специални събития, използвайки личностния контакт между хората.

Тук маркетингозите залагат много на емоционалния контакт с аудиторията на събитието, който се установява на тези мероприятия. Това дава възможност за по-детайлно влияние върху нагласите на потребителите и целевата аудитория, към която е насочено събитието. Формирането на лично отношение към търговската марка, продукт или услуга в съзнанието на човека може да стане чрез функциите на събитийния маркетинг, който има ефекта да даде възможност да видиш и почувстваш и по този начин да получиш реален образ за марката продукт (услуга).

Видове събития, използвани от маркетинг на събитията

Всеки тип събитие може да помогне на маркетингозите на дадена организация да определят кое от тези събития ще доведе до постигане на желан бизнес успех. В следващите редове ще се представят някои от тези събития, които могат да се организират като събития на живо с физическо присъствие и онлайн събития в мрежата.

Конференции

Организирането на конференции са едно от най-масовите специални събития в събитийния маркетинг. Те могат да бъдат под формата на бизнес към бизнес (business to business-B2B) или бизнес към клиент (business to customer – B2C) събития, като обикновено са с предварителен график, ангажирани лектори, сесии на живо, чрез Интернет пространството, образователни семинари и др. Може да се каже, че успешните конференции в събитийния маркетинг балансират професионалното с живата енергия и социална атмосфера между хората.

Семинари

Семинарите са по-краткосрочни събития, често пъти за няколко часа или един ден. Организират се в по-тесен кръг от хора, което позволява по-задълбочени дискусии, обмяна на опит и знания. Като цяло тези събития се фокусират върху целенасочено обучение на участниците.

Търговски изложения

Търговските изложения и експозиции имат за цел да представят нови продукти и услуги от различни свързани търговски марки по професионален начин, като предварително е зададена тема на събитието, което позволява повече компании да участват.

Лидерско събитие и събития в мрежата

Този тип събития имат за цел да представят авторитета на дадена търговска марка или марки в определен домейн и да предложат възможности на лидери (мениджъри, собственици) със свързани бизнес интереси да се срещат и да си взаимодействат помежду си.

Вътрешни фирмени срещи и периодични бизнес събития

Вътрешните срещи на фирмата и периодичните бизнес събития са често използвани в практиката на събитийния маркетинг за обсъждане на избрана група от теми с цел оценка на напредъка на компанията, бранда, продуктите и услугите и др. Предприемането на нови бизнес проекти и идеи, както и за разрешаване на фирмен проблем.

Събития за ускоряване на продажбите

Тези събития се фокусират върху повишаване на продажбите в дадена организация чрез организиране на впечатляващо и запомнящо се изживяване и е насочено към влиятелни акционери, клиенти и други уважавани за организацията гости. Целта на тези събития е увеличаване на приходите чрез поддържане на лоялността на тези ключови за организацията хора. Често в бизнеса практиката тези събития ги наричат VIP събития.

Тиймбилдинг

Масово използвани събития в практиката. Това са събития за изграждане на екипи за вътрешно организирани срещи, фокусирани върху осигуряване на забавни, интересни мероприятия за обвързване на служителите към фирмената среда, култура, лоялност, цели и постигане на желаните резултати. Много често те се използват и изграждане на взаимоотношения с топ мениджмънта, така че служителите да станат по-добри лидери и сътрудници между звената и мениджмънта на организацията. Тези събития са и полезен вариант да накарате хората от отделите да бъдат запознати един с друг.

Работни панаири

Целта на тези събития е да намерят и осигурят таланти и свежи умове за дадена компания и нейните отдели. Обикновено тези събития се провеждат в научни организации, университети, колежи и др. И често се използват от стартиращи компании с цел разширяване на бизнеса си.

Виртуални събития

Тези събития често се използват от компании, които нямат достатъчно ресурси да бъдат домакини на мащабно събитие на живо, и от компании, които не могат да си позволят да отделят средства за пътуване до международни конференции например. Виртуалните събития позволяват присъствието на хора от цял свят и се стремят към по-глобална и разнообразна група от присъстващи народности. С развитието на дигитализацията може да се очаква, че този тип събития ще имат голяма популярност и мащабност, както и превръщането им за варианти на живи събития през уеб пространството.

Уебинари

Това са събития, които са обвързани с презентации, дискусии или семинари, излъчвани се чрез мрежата в уебпространството. Те могат да се провеждат в реално време или при поискване. Уебинарите в реално време осигуряват взаимодействие между участниците, като дават възможност за получаване и обсъждане на различни бизнес теми, които се дискутират чрез уеббазирани инструменти за целите на дадена конференция. Уебинарите в реално време позволяват на участниците да задават въпроси директно на презентаторите. Този тип събитияен маркетинг позволя отново да участват хора от цял свят и има глобален характер.

2. ЗАЩО МАРКЕТИНГЪТ НА СЪБИТИЯТА Е ВАЖЕН ЗА ПОСТИГАНЕ НА БИЗНЕС ЦЕЛИ?

В световен мащаб много от маркетинговите отдели на големи корпорации смятат, че „event-markting“ е един от най-ефективните маркетинг-канални за постигане бизнес цели.

Това се показва и от увеличени брой на международните компании, които през последните години организират повече от 20 събития годишно за популяризиране на търговските си марки и изграждане на международен имидж на компаниите. Също така много от мениджърските екипи и лидери на корпорации подкрепят този вид маркетинг, но изискват от организаторите доказване на възвръщаемост от събитието, т.е. наличието на добър и подготвен маркетингов екип, който да покаже добавена стойност от проведеното специално събитие.

Маркетингът на събитията е важен за една организация и поради други причини, представени в следващите редове.

Сегашният потребител е обсебен с много информация и търси различни продукти и услуги. Компаниите трябва да търсят различни варианти за привличане, задържане и заинтригуване на настоящи и бъдещи клиенти. Организирането на физически, живи събития улеснява връзката на компанията със своите клиенти чрез контакта лице в лице, помагайки им да установят много по-лична и близка връзка с търговската марка, което е малко по-трудно при организирането на събития в уебпространството.

Събитийният маркетинг генерира усещането за търговската марка, която се представя от организаторите в подходящия тон, презентации, обстановка, като по този начин презентаторите предават това преживяване на някого друго, в случая на бъдещия потребител. Това прави търговската марка много по-достъпна и разпознаваема за целевата аудитория.

Организираните събития са рентабилен начин за внедряване на нови продукти или услуги, както и за активизиране на традиционните или модернизирани. Организацията може да получи много по-бързо потребяване на услугата и продукта чрез събитие с присъствена и пленена от случващото се аудитория, която вижда, усеща и се впечатлява от показването на продукта или усвояването на полезността от услугата. Това в същото време може да се осъществи на много по-ниска цена, отколкото използването на реклами през традиционните медии.

Чрез организирането на събития може да се генерира бърза обратна връзка за предлагания продукт или услуга, което означава, че може да се получи ценна информация за нагласите, удовлетвореността и дори за неудовлетвореността от потребителите, което да доведе за бързи бизнес реакции с цел подобряване на предлагането, качеството на продукта или услугата и други важни за фирмата проблеми. В същото време това прави бизнеса по-гъвкав и адаптивен към променящата бизнес глобална среда, нагласи и предпочитания на клиентите.

Въпреки че онлайн комуникациите предлагат по-бърз начин за достъп до потребителите, е важно и ангажирането с тях лице в лице, което добавя другата по-важна стойност за лоялността и личното внимание към бъдещия или вече ангажиран потребител.

Затова и маркетинговите събития трябва да се организират и провеждат от хора, обучени за тази цел, но по-важното, усещащи психологията, чувствителността и всички човешки чувства и нагласи на бъдещия потребител за целите и предназначението на дадена търговска марка.

Всеки бизнес се продава чрез своята търговска марка, която промотира фирмените продукти и услуги. Затова всеки проспериращ и развит бизнес трябва да се стреми да поддържа разпознаваемостта и лидерските си позиции на пазара.

Важно е също тази търговска марка да присъства в онлайн пространството, но използването на технологиите не е единственият и най-печаливш начин за разпознаване на бизнеса. Да имате добре позната и утвърдена вашата марка, е един от най-ценните ви активи. Организирането на събития дава добри възможности за максимизиране на бизнес потенциала и целите на компанията както и пряка, дори жива емоционална връзка с целевата аудитория.

Всеки бизнес прави продажби, за да процъфтява, да се задържа на пазара, да се развива, да устоява на конкуренцията, да излиза на чужди пазари т.н. Маркетингът е този, който промотира и продава вашите продукти или услуги. Събитийният маркетинг може да направи това още по-добре, защото вие и вашият мениджмъндски екип имате възможност да присъствате лично там и да предадете емоцията, потребителната стойност, предназначението на вашите продукти и услуги на бъдещия потребител. При личния контакт може да се спечели и уважението на бъдещите или вече съществуващи клиенти, защото организаторите на събитието, дори и от топ мениджмънта на компанията, са там и участват в предаването на тази емоция, свързана с бранда. Може да се каже, че това значително влияе върху реализацията на търговската марка, но не трябва да се забравя, че високите резултати се постигат с обучен и добре подготвен маркетингов персонал, организатори на събитието, персонал, отдаден на бранда и знаещ как да го доближи до нагласите и усещанията на новите потребители. Това винаги трябва да бъде една от важните цели на бизнес организацията, а именно маркетинговите стратегии за традиционни, нови и модернизирани продукти и услуги.

Събитийният маркетинг помага да се утвърди авторитет и вяра в търговската марка/бранда и организацията като цяло. Много често в събитийния маркетинг се залага на мотото „Да видиш, означава да повярваш“, което е присъщо на поведението на потребителите и често се използва при въвеждане на нови продукти и услуги. Когато компанията представи пред клиентите си под формата на събитие своя нов продукт или услуга, може много по-лесно да убеди и въведе бъдещия потребител в полезността им, да си утвърди фирмен авторитет, да изгради вяра и желание за покупка на бранда си.

Събитийният маркетинг помага на компанията да изгради мрежи с други компании в бранша при посещенията на конференции, панаири, семинари, изложби и др. По този начин може да се появят възможности за сключване на добри маркетингови партньорства, да се намери полезна и изгодна дистрибуторска връзка за продуктите, да се получат професионални напътствия от други собственици и мениджъри на фирми, лидери в бранша, и др.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Gurung, Bikash, Marketing in Event Management, 2013.
2. Edlund, Malin, Event Marketing and Recruitment, 2010.
3. Event Marketing Strategies: Complete Guide with Campaign Ideas & Examples – www.financesonline.com
4. Successful Event Marketing Strategies: Examples and Best Practices – www.proglobalevents.com
5. The 2019. Guide to Event Marketing: Strategies, Ideas, and Examples – www.eventbrite.com.au

ПРИЛОЖЕНИЕ НА СЪБИТИЙНИЯ МАРКЕТИНГ В БИЗНЕСА**доц. д-р Виржиния Иванова***Ръководител магистърска програма „Финансов и банков мениджмънт и маркетинг“**Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“
Катедра „Икономика“*

Резюме: Маркетингът на събитията е широко използван подход и практика за популяризиране на дадена търговска марка в глобалния и дигитален бизнес. Този вид маркетинг навлиза широко в практиката на компаниите и цели създаване на по-тесни контакти с клиентите, проучване на потребителските нагласи към търговския бранд на компанията, завладяване на нови клиенти, навлизане на чужди пазари и др. Чрез събитийния маркетинг се създава представа за компанията и нейните продукти и услуги, използвайки маркетингови подходи и рекламни кампании с по-емоционален жив контакт с аудиторията. Все повече ще се прилагат различните видове маркетинг на събитията за целите на компаниите.

Ключови думи: маркетинг, събитие, търговска марка, бранд, аудитория, продукт, услуга, събитиен маркетинг, клиенти, стратегии, бизнес и др.

APPLICATION OF EVENT MARKETING IN BUSINESS***assoc. prof. Virginia Ivanova, PhD***

Summary: Event marketing is a widely used approach and practice for promoting a brand in global and digital businesses. This type of marketing is widely implemented in the practice of companies and aims at creating closer contacts with customers, exploring consumer attitudes towards the company's trading brand, capturing new customers, entering foreign markets and more. The event marketing creates an idea of the company and its products and services, using marketing approaches and advertising campaigns with a more emotional, live contact with the audience. Increasingly, different types of event marketing will apply for company purposes.

Keywords: marketing, event, brand, audience, product, service, event marketing, customers, strategies, business, etc.

РИСКОВО ФИНАНСИРАНЕ

Николина Грозева

През последните десетилетия с развитието на информационните технологии и интернет нараснаха и инвестициите в иновации, имащи потенциал за висока доходност.

Възникналата първоначално в Азия, а впоследствие и завладяла целия свят силна конкуренция принуждава предприятията да произвеждат и предлагат на пазара стоки и услуги, които са напълно нови или значително подобрени, за да могат своевременно да отговорят на изискванията на потребителите. Всичко това налага значително инвестиране на капитал основно в иновационни ресурси, като идеи за нов бизнес или продукт.

Както подчертава професор Джеролд Цимерман, този процес е характерен не само за предприятията от считаните за иновативни браншове (технологии, телекомуникации, биотехнологии, фармация, софтуер и др.), но и за всички „традиционни“ предприятия. Това се дължи на факта, че за да останат техните продукти конкурентоспособни и то под силния натиск на фактора време в глобален мащаб, те също трябва да модернизират своите производства с помощта на непрекъснати иновации на базата на използване на съвременни технологии.¹

Следователно описаната промяна в икономическите условия води до едновременно разрастване на новата и старата икономика, при което младите иновационни предприятия трябва да развиват нови модели, за да се наложат на съществуващи пазари или да завладеят нови такива. Тези тенденции към устойчив растеж чрез иновации и развитие неминуемо водят до смяна на парадигмата в системата за разпределение на капитала. Тази промяна повдига и въпроси относно алтернативни възможностите за финансиране на иновационната дейност на

Доц. д-р Николина Грозева, факултет „Международна икономика и администрация“, катедра „Икономика“, ВСУ „Черноризец Храбър“

¹ Вж.: GIFT 2015 достъпен на <http://www.cimaglobal.com/Thought-leadership/Research-topics/Financial-reporting/Branded-business-valuations-Global-Intangible-Finance-Tracker-2015/>

предприятията. Причините са основно липсата на възможности за вътрешно финансиране в начален етап, както и високият риск, който често съпътства съответния инвестиционен проект. Наличието на основно нематериални активи и малко или с ниска стойност материални почти изключват финансирането чрез банкови заеми, тъй като предприятията не могат да обезпечат кредита със залог, а рискът от провал кара банките да предлагат неизгодни условия за подобни проекти.

Описаните промени доведоха до развитие на нов вид финансиране на бизнеса чрез инвестиции на рисков капитал. Фондовете за рисков капитал управляват и инвестират значителен по обем средства, като финансови посредници извън капиталовия пазар. Рисковият капитал е категория от така наречения дялов капитал. Пазарът на рисков капитал се заражда първоначално в САЩ през 60-те години на миналия век и постепенно се развива и на територията на Азия и Европа. През последното десетилетие в рамките на ЕС той постепенно се разраства не без подкрепата и на европейските институции. Фондовете за рисков капитал набират средства от институционални и частни инвеститори, както и от държавата. Рискът при стартиране на бизнес е относително висок, което определя и наименованието на този тип дялов капитал. Той обхваща инвестиции в собствения капитал на предстартова (seed) и стартова фаза от развитието на предприятието без доход от дивиденди и за сравнително краткосрочен период. Рисков капитал може да се инвестира и на по-късен етап във връзка с разрастването на инвестираното предприятие.

През 2000 г. в Лисабон лидерите на Европейския съюз си поставиха амбициозната задача да превърнат Европа в „най-конкурентната и динамична икономика, базирана на знанието“². За да измерва напредъка на страните членки към тази цел, Европейската комисия разработи и поддържа редица инструменти и показатели. Показателите, използвани от Европейската комисия, до голяма степен се припокриват с тези на Световната банка, която е водещата международна организация в разработването и популяризирането на концепцията за „икономика на знанието“³. Като конкретен параметър в Лисабонската стратегия е посочено увеличението на разходите за НИДР на 3% от БВП до 2010 г., две трети от които да идват от частния сектор.

За реализирането на този стремеж Европейската комисия обоснова мерки за финансиране на микро- и малки предприятия с рисков капитал от частни и публично-частни инвестиционни фондове. Като част от Инициативата за подкрепа на стартиращи и разрастващи се предприятия, Европейската комисия и групата на Европейската инвестиционна банка дават началото на общоевропейски фонд на фондове за рисков капитал, което беше обявено на сайта на ЕК през месец ноември 2016 г. ЕС ще предостави основополагащи инвестиции в размер до 400 млн. евро, а мениджърите на фондове трябва да наберат поне три пъти повече от частни източници. Целта беше да се осигури финансиране с рисков капитал в размер на 1,6 млрд. евро.⁴

² Лисабонска стратегия и приетият през март 2010 г. нов проект „Европа 2020“.

³ Стефанов, Р. Икономика на знанието – нов измерител на просперитета. Налично на <http://www.csd.bg/artShowbg.php?id=2756> (17.09.2018).

⁴ По данни от сайта на ЕК.

През месеците ноември и декември на 2016 година в България бяха предприети мерки за популяризиране и стимулиране на финансирането на стартиращи предприятия с рисков капитал. Тези мерки са част от общоевропейската стратегия за развитие на предприемачеството и иновациите с цел постигане на конкурентоспособност, повишаване на производителността и ефективността на иновационния бизнес с цел постигане на устойчив икономически растеж в икономиките на страните членки.

През 2017 в България трябваше да заработят нови фондове за дялово инвестиране, на които Европейският инвестиционен фонд (ЕИФ) отпуска 150 милиона евро за финансиране на млади и разрастващи се предприятия. От тази сума 80 милиона са предназначени за НИРД и рискови инвестиции. За целта държавният Фонд на фондовете насочва сумите от програма „Иновации и конкурентоспособност“, като най-голям дял имат тези за технологичен трансфер, както е заложено в стратегията на ЕИФ.

Досега за периода 2007–2016 по програмата JEREMIE бяха запазени няколко фонда, между които и такъв за рисков капитал. „Двата венчърни фонда NEVEQ I и II са инвестирали 40 млн. евро от 2007 до 2016 г.“⁵

Според програмата на ЕИФ фондовете за рискови инвестиции ще отпускат между 1 и 5 млн. евро за млади компании и до 200 хил. евро за стартъпи. Фондовете ще трябва да осигурят 30% частен капитал.

Всички тези факти и обстоятелства определят и насоката на настоящето теоретично изследване.

На първо място се цели да се характеризират младите иновативни предприятия като обект на финансиране, като се очертаят онези техни особености, които са критични за вземането на инвестиционни решения от страна на рисковите инвеститори.

На второ място следва да се изясни естеството на рисковия капитал, който в тесен смисъл се явява категория на дяловия капитал.

За да се очертае значимостта на може би най-важната характеристика на тези предприятия, ще бъдат разгледани икономическите условия, в които те функционират.

Възникването и развитието на икономиката на знанието според някои оценки е третата икономическа революция в човешката история.

В литературата и практиката навлязоха понятия като „нова икономика“, „интелектуален капитал“, „човешки капитал“. Съществуват стотици, ако не хиляди научни разработки, коментиращи тези нови икономически категории. **Основна характеристика** на младите предприятия от новата икономика е високата концентрация на интелектуален капитал, който в ранните етапи на развитието им намира израз в уменията и компетенциите на основателите, т.е. като **човешки капитал**.

Как се стигна до възникването и развитието на иновативните браншове и предприятия, базирани на знание и притежаващи основно интелектуален, а не физически капитал?

Биха могли да се очертаят най-общо следните две взаимосвързани икономически сили, обуславящи стремежа към развитие на нематериални активи в икономиката:

а) Интензивната стопанска конкуренция, обусловена от глобализацията на търговията и либерализацията на ключови икономически сектори (телекомуникации, електрооборудване, транспорт, финансови услуги).

⁵ Пак там.

б) Появата и развитието на информационните технологии, включително Интернет.⁶ Подобно становище е застъпено в Лисабонската стратегия, където глобализацията се разглежда като обективен икономически процес, либерализацията – като мярка за неговото подпомагане, а развитието на информационните и компютърните технологии е една от основните цели на страните членки. До подобен извод достигат учените от БАН в работата си по проект на тема „Инвестиции в нематериални активи и икономически растеж“: „ИКТ (информационните и компютърните технологии (бел.авт.) са в същината на протичащите процеси на икономическата глобализация, при която се наблюдава интеграция... и превръщане на мултинационалните фирми в глобални играчи“⁷.

Тези две фундаментални промени, едната икономико-политическа и другата технологична, промениха структурата на корпорациите и изведоха интелектуалния капитал като основен ресурс, създаващ стойност в стопанската дейност на предприятията в развитите икономики. Процесите започнаха през 70-те години на миналия век и достигнаха своя пик през 80-те и 90-те години. Те промениха фундаменталната икономика на предприятията, търсещи капитал и ги принудиха да преосмислят своята бизнесстратегия.⁸ Интеграцията и глобализацията на технологиите даде началото на „информационната ера“⁹. Силната конкуренция, започнала първоначално в Азия, доведе до повишено търсене на процесни иновации и стремеж към повишаване на качеството на стоките и услугите. За да отговорят на тази жестока конкуренция, предприятията от Западния свят се стремяха да използват нови идеи за подобряване на индустриалното производство и процесите на оказване на услуги, използвайки новите информационни технологии, за да реализират икономии от обхвата.

В резултат от описаното икономическо развитие в стопанската практика и в академичната литература навлезе понятието „млади иновативни предприятия“.

В широк смисъл на понятието тези предприятия се дефинират като малки, млади и във висока степен интензивно ангажирани с иновационни дейности.¹⁰ Те са по-склонни да използват новооткрити идеи, стимулирайки по този начин технологичната промяна, важна детерминанта на дългосрочната продуктивност.¹¹

Според документите на ЕС в областта на иновациите и НИРД иновативният

⁶ Lev, B. *Intangibles: Measurement, management and reporting*, Washington, D.C. Brookings Institution Press, 2001, p. 9.

⁷ Рангелова, Р. Нематериални активи и икономически растеж. – *Икономически изследвания*, 2003, кн. 2, с. 52.

⁸ Zingales, L. In Search of New Foundations. – *Journal of Finance*, 2000; 55: 1623–1653.

⁹ Веселинова, Н. Маркетинговият планов процес в условията на неопределеност на средата. – *E-journal VFU*, 2014, бр. 7, с. 1–32.

¹⁰ Вж.: Schneider, C. and Veugelers, R. „On young highly innovative companies: why they matter and how (not) to policy support them“. – *Industrial and Corporate Change*, 2010: 19(4), 1–39; Veugelers, R. „The role of SMEs in innovation in the EU: a case for policy intervention?“ – *Review of Business and Economics*, 2008: 53(3), 239–262.

¹¹ Aghion, P. and Howitt, P. Growth with quality-improving innovations: an integrated framework, in P. Aghion and S. Durlauf, eds., „Handbook of Economic Growth“, Vol. 1A, Elsevier, 2005: pp. 67–110, цит. по Czarnitzki, D. at ol. Young innovative companies: The new high-growth firms?, p. 4 <https://ub-madoc.bib.uni-mannheim.de/32304/1/dp12030.pdf> (04.01.2017)

характер на малките стартиращи предприятия може да бъде установен/доказан или чрез сертификат, издаден от външен експерт, или на база на разходите за научна и развойна дейност: Те трябва да представляват най-малко 10% от общо оперативните разходи на стартиращото предприятие (или поне през една от трите години, предшестващи финансирането) или при отсъствието на финансова история, през текущия отчетен период, което е удостоверено от независим одитор.

От 2014 година в България навлиза дефиниция на термина.¹² „Стартиращи иновативни предприятия“ е понятие, използвано в схема за финансиране BG16RFOP002-1.002 „Подкрепа за разработване на иновации от стартиращи предприятия“ към ОП „Иновации и конкурентоспособност“ 2014–2020. Там се уточнява, че стартиращо е предприятието, което е осъществявало дейност през не повече от три поредни отчетни периода, считано от датата на учредяване (чрез вписване в Търговския регистър). То трябва да е микро-, малко или средно предприятие по Закона за МСП. Характеристика на тези предприятия е, че „извършват дейности основно по внедряване на иновативни продукти, процеси или услуги, създадени от кандидата (предприятието – бел.авт.) или създадени въз основа на договор....“

Можем да обобщим, че представената дефиниция е по-тясна и акцентира предимно върху количествения параметър за измерване на иновациите в младите предприятия.

В икономическата литература иновацията се разглежда като свързана преди всичко с три основни свойства: научно-техническа новост, производствена (практическа) приложимост и търговска реализуемост. И докато научноизследователската сфера акцентира върху степента на новост, за бизнеса по-голямо значение имат възможностите за практическо прилагане и за получаване на положителни финансови резултати. Много идеи не могат да бъдат приложени или нямат успешна пазарна реализация. Това налага предприятията да насочат своето внимание в две основни посоки:

- материализиране на идеята (инвенцията), изобретенията и разработките в нова продукция, материали, технологии, организация и пазари;
- комерсиализиране – превръщане на идеите и разработките в източник на доход¹³.

Съществува икономическа теория, която, обяснявайки цикличността в икономическото развитие, стъпва на виждането, че двигатели на икономическия растеж са така наречените „базисни иновации“. Това са технологии за широко използване. Всички вторични технологии възникват като модификации на базисните.¹⁴ Пример за такива базисни иновации е електричеството. Базисната технология води до процесни и продуктови иновации в повечето индустрии за онези предприятия, които

¹² Вж.: По-подробно статията на Wendland, B. *New Rules for State Aid for Research, Development and Innovation: „Not a Revolution but a Silent Reform“*, *European State Aid Law Quarterly*: Volume 14, 2015, Issue 1, която коментира промените в Рамка за държавна помощ за научни изследвания, развитие и иновации, ОВ на ЕС от 27.06.2014.

¹³ Варамезов, Л., И. Пантелеева. *Иновационен мениджмънт*. Свищов, 2005.

¹⁴ Вж.: Милина, В. *От постиндустриална към неоиндустриална икономика*. <http://it4sec.org/article/post-industrial-towards-neo-industrial-economy-bulgarian> (29.12.2016)

са достатъчно умни да я внедрят. Информационната технология създава потенциално нарастващи по стойност иновации и възможности за рекомбинация на активи, което води до „креативната деструкция“ на Шумпетер.¹⁵ Конкуренцията между фирмите е именно за използването на тези възможности и когато креативната деструкция се осъществи, стартиращите предприятия и перспективните съществуващи такива изместват онези, които не са част от този процес.¹⁶

И ако използваме сравнението на Роумър, че активите на съвременните иновативни предприятия се състоят от „хардуер, уетуеър и софтуер“ и именно хората и техните компетенции са „мокрите компютри“, то тяхното претворяване в организационен или процесен капитал чрез фирмени политики, стандарти и прочие създава „софтуера“, иновацията, нематериалния актив, който носи икономически изгоди на предприемача.

Казано по друг начин, от средата на миналия век е налице мащабна промяна в дела на ресурсите, които стартиращите и вече етаблирани предприятия използват в стопанската си дейност, а именно от „хардуер“ към „уетуеър“. Дори и традиционните производства не са защитени от възможността да бъдат изместени от пазара, така както цифровата фотография измести лентовата. Заради креативната деструкция те също се стремят към обновление чрез развитие на нови стратегии, което изисква човешки капитал, който да може да ги приложи. Можем да обобщим, **че описаната трансформация в ресурсите на предприятията от материални активи към интелектуален капитал има решаващо значение за създаването на нови предприятия, преструктурирането на стари и начина на финансиране на тяхната дейност.**

Следователно от всичко казано дотук можем да обосновем следните характерни особености, отличаващи младите иновативни предприятия.

Първо, предприятието разполага със своите материални и нематериални активи, но човешките ресурси то само „наема“. От гледна точка на стартиращите иновативни предприятия те следва да задържат знанията, уменията и компетенциите на хората си, като ги превърнат в собствени ресурси.¹⁷

Второ, от икономическа гледна точка иновацията е неконкурентна в потреблението. Един и същ нематериален продукт, една и съща базова или вторична иновация може да се използва едновременно от множество потребители и предприемачи навсякъде по света. При стартиране на бизнеса с идеен проект и неговото развитие, иновациите в процесите, продуктите, в качеството се осъществяват единствено от служителите и предприемачите. Емблематични са примерите със създателите на Apple, Google, Amazon.

Трето, в съвременни условия дяловият капитал играе съществена роля както за финансирането, така и за управлението на предприятията от новата икономика. Базираните на знанието млади предприятия трябва да съумеят да задържат ос-

¹⁵ Schumpeter, J. *Capitalism, Socialism, and Democracy*, Harper & Brothers, New York, 1942.

¹⁶ Zimmerman, Jerold L., *The Role of Accounting in the 21st Century Firm* (January 2, 2015). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2544697>

¹⁷ В практиката има разработени схеми, чрез които това би могло да се осъществи. Вж.: По-подробно Zimmerman, J. *Цит. труд*, с. 12, 13.

новния си (човешки) капитал, за да се развиват успешно. Компаниите за дялови инвестиции посредством своето място в ръководството на портфейлното предприятие играят съществена роля при разработването на управленски модели и компенсаторни инструменти за задържането и развитието на компетенциите до ниво на иновации и нови продукти.

Сходно определение дава Федералната асоциация на германските стартъпи (Bundesverband Deutsche Startups e.V.). Нейната мисия е да свързва учредители, стартъпи и инвеститори за създаване на широка мрежа. Към декември 2018 г. Асоциацията има повече от 650 членове, включително стартиращи компании, студентски предприемачи и големи корпорации. Асоциацията дефинира стартъпите като „иновативни и ориентирани към растеж новооткрити предприятия или млади предприятия“ (Bundesverband Deutsche Startups e.V. 2016, §3). Критериите, на които предприятието следва да отговаря, са сходни с тези, приложими на общоевропейско ниво.¹⁸

От всичко казано дотук за целите на настоящото изследване може да се изведе обобщаваща дефиниция за същността на младите иновативни предприятия като икономически субект. **Това са стартиращи предприятия, във висока степен интензивно ангажирани с иновационни дейности, притежаващи основно интелектуален капитал, изразен предимно чрез компетенциите и уменията на своите основатели и служители (човешки капитал), с потенциал за растеж, относително висок риск от пазарен провал и сравнително кратък период на съществуване.**

Търсейки отговор на въпроса „Как се финансират иновациите?“ Попов и Rosenboom изтъкват, че е логично това да става чрез задържане на печалбите, т.е. вътрешно финансиране чрез собствен капитал.¹⁹ Разбира се, младите иновативни предприятия нямат подобен избор, тъй като не са достигнали до фазата, в която генерират положителен финансов резултат. По същият начин стои въпросът с банковото кредитиране.

Рисковият капитал е бил създаден, за да запълни този „липсващ пазар“²⁰. От гледна точка на несъвършените капиталови пазари и информационната асиметрия, рисковият капитал има предимството, че чрез мониторинг и финансиране по фази на развитие се справя с проблемите, които произтичат от нея.²¹

Терминът „рисков капитал“ се използва като синоним на термина „венчър капитал“ в практиката и академичната литература. Първоначално той произлиза

¹⁸ По данни от сайта на Министерство на икономиката <https://www.sme.government.bg/?p=36283>

¹⁹ Popov, Alexander A. and Roosenboom, Peter. On the Real Effects of Private Equity Investment: Evidence from New Business Creation (December 1, 2008). EFA 2008, Athens Meetings Paper. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1091094> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1091094>, pp. 2, 3.

²⁰ Hall, B. and J. Lerner (2010). „The financing of R&D and innovation“, in B. Hall and N. Rosenberg (Eds.), Handbook of the Economics of Innovation, Elsevier-North Holland, Amsterdam., цитирано по Popov, A. Roosenboom, P. Venture capital and patented innovation: evidence from Europe, Economic Policy July 2012, pp. 447–482, p. 453.

²¹ Пак там, с. 453.

от САЩ, където е родината на рисковото финансиране. Все още не се дефинира еднозначно както в англосаксонската, така и в континенталноевропейската литература.²² Ето защо ще направим опит по-скоро за характеристика на рисковия капитал от гледна точка на неговите основни отличителни белези.

В теоретичен аспект рисковият капитал може да се класифицира както като форма на собствено финансиране, така и като такава на външно финансиране. За разлика от привлеченото финансиране, набирането на капитала става изцяло от собствен капиталов ресурс. Що се отнася до определянето му като външен, се има предвид, че венчър капиталът се набира от външни за предприятието източници (инвеститори), а не се генерира в резултат на обичайната му стопанска дейност.

От гледна точка на същността на подобно финансиране рисковият капитал е форма на собствен капитал, която се предоставя на непублични дружества с висок потенциал на растеж за ограничен период от време. В повечето случаи се осъществява чрез миноритарно участие в капитала на портфейлното предприятие.²³

Предприятията, които се насочват към подобен вид финансиране, са стартиращи или разрастващи се, които не могат да получат привлечено финансиране от банки например поради липсата на изискуемите от кредитора обезпечения. Характерно за този тип предприемачи е, че те притежават значителен потенциал за растеж, обикновено в комбинация със силна ориентация към нови технологии. Именно този потенциал дава основание за очакванията за висока доходност у инвеститорите на рисков капитал.

Друга характеристика на рисковото финансиране е рискът, който поемат собствениците на капитала, т.е. инвеститорите. Те се задължават в замяна да подкрепят в относително дългосрочен план финансирането на дейността на получателя на капитала (предприемача). От юридическа гледна точка те стават ограничени партньори, като не получават гаранции за своя дял в капитала и така понесат заедно с него бизнес рисковете. Те нямат нито гаранция за възстановяване на дяловете в капитала, нито право на лихва върху тях. В случай на ликвидация и несъстоятелност губят своя капитал.

Описаните признаци изясняват избора на термина „рисков капитал“ като синоним на „венчър капитал“, както беше споменато по-горе.

Наред с рисковете концепцията за „рисков капитал“ съдържа и определени благоприятни възможности. Високият потенциал за растеж и развитие на инвестираното предприятие е основание за очаквания за висока доходност от инвестиционния проект у собствениците на капитала.

²² Вж.: Betsch, Oskar et. al. Gründungs- und Wachstumsfinanzierung innovativer Unternehmen, s. 14.

²³ Becker, Hans Paul. Gründungs- und Wachstumsfinanzierung innovativer Unternehmen, Oldenburg, 2000, s. 233; Betsch, Oskar, Groh, Alexander P., Schmidt, Kay. Wachstumsfinanzierung, s. 14–17; Heitzer, Bernd. Finanzierung junger innovativer Unternehmen durch Venture Capital-Gesellschaften, Köln, 2000, s. 23–24; Krecek, Michael. Venture Capital aus Investorensicht, DUV, 2005, s. 5; Schefczyk, Michael: Schefczyk, M. (2006): Finanzieren mit Venture Capital und Private Equity, 2. Aufl., Stuttgart, Schäffer-Poeschel, s. 10, s. 22; Weitnauer, W. Weitnauer, W. (2001): Handbuch Venture Kapital, 2. Aufl., München, Verlag C.H. Beck., s. 4.

На следващо място неразделна част от финансирането е възможността за значителна намеса в ръководството, контролни права и право на глас над дейността на нуждаещото се от капитал предприятие. Това обхваща както подпомагане на стратегическия и оперативен мениджмънт с ноу-хау, така и създаването на мрежи от контакти или намеса в оперативната дейност, като решения за придобиване на активи и други.

Ето защо може да се обобщи, че рисковият капитал е форма на дялово финансиране, при което компанията за рискови инвестиции става участник в капитала на предприятието като акционер със собствени средства, като споделя рисковете от развитието му заедно с другите собственици на предприятието. Фондът за рисков капитал участва в печалбите и загубите на дружеството, като в замяна цели да създаде капиталов доход от инвестицията си в период до 10 години или по-кратък. Дялово финансиране с рисков капитал се използва най-често в два случая:

- за стартиране на нов бизнес с потенциал за разрастване и значителен риск от неуспех или
- за разрастване на вече съществуващ бизнес чрез реструктуриране, реорганизация, развитие на нови дейности и други.

Следователно се различават два основни стадия, на които би могло да се извърши дялово финансиране с рисков капитал: Ранен стадий на финансиране („early stage“) и стадий на растеж и разширяване, или още късен стадий („later stages“)²⁴. На първия стадий могат да се открият фази на финансиране с „посевен“, т.е. предстартов капитал (seed) и първоначален капитал (start-up). В първия случай се финансира развитието на някаква концепция (например концепция за нов продукт) в новосформирано предприятие, което още е на етап идеен проект. Инвестираният капитал на този етап се използва за създаване на прототип или за пазарни проучвания.

Във втория случай капиталът се предоставя на компании, които вече са разработили своя продукт и имат поне един ръководител, работещ на пълно работно време. Обикновено на този етап финансирането е за назначаване на служители, създаване на организационна структура, допълнителни пазарни проучвания и пускане на готовия продукт на пазара.

Финансирането на вторият стадий от развитието на предприятието се разделя основно на фаза пред растеж, фаза на растеж и разширяване.

В първия случай фондът за рискови инвестиции осигурява на компания, работеща от поне няколко години, допълнителен финансов ресурс, необходим за повишаване на ефективността и продуктивността с цел повишаване на приходите от продажби и достигане на критичната точка на продажбите. Капиталът за растеж и експанзия се предоставя на добре работещи компании, които са в добро финансово състояние и желаят да разширят или разраснат дейността си по отношение например на повишаване на капацитет или маркетинг с допълнително външно финансиране. В допълнение някои автори причисляват към този стадий и финансиране за първоначално публично предлагане на ценни книжа („bridge

²⁴ Weitnauer, Wolfgang, Handbuch Venture Capital. Цит. труд, с. 20.

financing“), а други го обособяват като самостоятелна фаза. Този тип финансиране е характерно за фондовете за дялов капитал.²⁵

В заключение можем да обобщим, че финансирането чрез дялов капитал и рискови фондове се прави на всеки етап от развитие на бизнеса, но най-рисково е то в ранния стадий от неговото развитие.

Общата цел на всички инвеститори, участващи във фонд за рисков капитал, е висока доходност от капиталовложението им. От гледна точка на инвеститорите тази доходност е цената на сравнително големия риск, който поемат. Тя се реализира не текущо под формата на получени дивиденди или лихви, а след определено време при закриване на фонда и продажбата на дяловете.

Успешното развитие на инвестираното предприятие се определя не само от самия акт на предоставянето на рисков капитал, но преди всичко от нефинансовата подкрепа, която фондът му оказва. „За компаниите в начален стадий на своето развитие кооперирането с фондове за дялови инвестиции е от особено значение, тъй като те създават допълнителна стойност с репутацията си, експертизата и мрежата от контакти в даден сектор. Въпреки че трудно могат да бъдат измерени, именно тези нефинансови ресурси обикновено са основната причина за осъществяване на сделката и бъдещия растеж на компанията.“²⁶

Именно комбинацията от финансова и нефинансова подкрепа води до покачване на нетните приходи и оперативните печалби от дейността на портфейлното предприятие, което е предпоставка за възникване на възможности за неговото разрастване и стабилност на финансовото му състояние. Всичко това има за резултат по-добри възможности по отношение на стратегическото му управление. От гледна точка на инвеститорите основен мотив за действията им в тази насока е стремежът да се повиши пазарната стойност на портфейлното предприятие, което логично би им донесло по-големи печалби при изход от инвестицията.

²⁵ За различните класификации вж. по-подробно Becker, Hans P. Investition und Finanzierung, Grundlagen der betrieblichen Finanzwirtschaft, 6. aktual. Aufl., Wiesbaden 2013, s. 233–238; Betsch, Oskar, Groh, Alexander P., Schmidt, Kay. Gründungs- und Wachstumsfinanzierung innovativer Unternehmen, München, Wien 2000, s. 16, S. 19–27; Brettel, Malte et al. Finanzierung von Wachstumsunternehmen, Grundlagen-Finanzierungsquellen-Praxisbeispiele, Wiesbaden, 2005, s. 81; Heinen, Johannes. Bewertungskriterien in der Venture Capital Finanzierung, Modell-basierte Beziehungsanalyse zwischen Investoren und Unternehmen, Hamburg, 2012, s. 12–14, s. 22–23; Jesch, Thomas A. Private-Equity-Beteiligungen, Wirtschaftliche, rechtliche und steuerliche Rahmenbedingungen aus Investorensicht, Wiesbaden 2004, S. 21; Ludwig, Eberhard, Prätisch, Joachim, Schikorra, Uwe. Finanzmanagement, Lehr- und Praxisbuch für Investition, Finanzierung und Finanzcontrolling, 4. erw. u. überarb. Aufl., Heidelberg, 2012, s. 91–93; Weitnauer, Wolfgang: Handbuch Venture Capital. Цит. труд, с. 8–9.

²⁶ Димитров, Н. Роля на фондовете за дялови инвестиции за финансиране на международните сделки по сливания и придобивания. Автореферат. София: УИ УНСС, 2013.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Варамезов, Л., И. Пантелеева. Иновационен мениджмънт. Свищов, 2005.
2. Веселинова, Н. Маркетинговият планов процес в условията на неопределеност на средата. – *E-journal VFU*, 2014, бр. 7, с. 1–32.
3. Димитров, Н. Роля на фондовете за дялови инвестиции за финансиране на международните сделки по сливания и придобивания. Автореферат. София: УИ УНСС, 2013.
4. Милина, В. От постиндустриална към неоиндустриална икономика. <http://it4sec.org/article/post-industrial-towards-neo-industrial-economy-bulgarian>
5. Рангелова, П. Нематериални активи и икономически растеж. – *Икономически изследвания*, 2003, кн. 2.
6. Стефанов, П. Икономика на знанието – нов измерител на просперитета. Налично на <http://www.csd.bg/artShowbg.php?id=2756>
7. Aghion, P. and Howitt, P. Growth with quality-improving innovations: an integrated framework, in P. Aghion and S. Durlauf, eds, „Handbook of Economic Growth“, Vol. 1A, 2005, Elsevier.
8. Becker, Hans P. Investition und Finanzierung, Grundlagen der betrieblichen Finanzwirtschaft, 6. aktual. Aufl., Wiesbaden, 2013.
9. Becker, Hans P. Gründungs- und Wachstumsfinanzierung innovativer Unternehmen, Oldenburg, 2000.
10. Betsch, Oskar et. al. Gründungs- und Wachstumsfinanzierung innovativer Unternehmen, De Gruyter Oldenbourg, 2016.
11. Brettel, Malte et al. Finanzierung von Wachstumsunternehmen, Grundlagen-Finanzierungsquellen-Praxisbeispiele, Wiesbaden, 2005.
12. Czarnitzki, D. at ol. Young innovative companies: The new high-growth firms?, p. 4 <https://ub-madoc.bib.uni-mannheim.de/32304/1/dp12030.pdf> (04.01.2017)
13. Hall, B. and J. Lerner „The financing of R&D and innovation“, in B. Hall and N. Rosenberg (Eds.), Handbook of the Economics of Innovation, Elsevier-North Holland, Amsterdam, 2010.
14. Heinen, Johannes. Bewertungskriterien in der Venture Capital Finanzierung, Modellbasierte Beziehungsanalyse zwischen Investoren und Unternehmen, Hamburg, 2012.
15. Heitzer, Bernd. Finanzierung junger innovativer Unternehmen durch Venture Capital-Gesellschaften, Köln, 2000.
16. Jesch, Thomas A. Private-Equity-Beteiligungen, Wirtschaftliche, rechtliche und steuerliche Rahmenbedingungen aus Investorensicht, Wiesbaden, 2004.
17. Krecek, Michael. Venture Capital aus Investorensicht, DUV, 2005.
18. Lev, B. Intangibles: Measurement, management and reporting, Washington, D.C., Brookings Institution Press, 2001.
19. Ludwig, Eberhard, Prätisch, Joachim, Schikorra, Uwe. Finanzmanagement, Lehr- und Praxisbuch für Investition, Finanzierung und Finanzcontrolling, 4. erw. u. überarb. Aufl., Heidelberg, 2012.
20. Popov, Alexander A. and Roosenboom, Peter, On the Real Effects of Private Equity Investment: Evidence from New Business Creation (December 1, 2008). EFA 2008 Athens Meetings Paper. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1091094> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1091094>.
21. Schefczyk, Michael: Schefczyk, M.: Finanzieren mit Venture Capital und Private Equity, 2. Aufl., Stuttgart, Schäffer-Poeschel, 2010.

22. Schneider, C. and Veugelers, R. „On young highly innovative companies: why they matter and how (not) to policy support them“, *Industrial and Corporate Change* 19(4), 1–39“, 2010.
23. Schumpeter, J. *Capitalism, Socialism, and Democracy*, Harper & Brothers, New York, 1942.
24. Veugelers, R. „The role of SMEs in innovation in the EU: a case for policy intervention?“ – *Review of Business and Economics* 53(3), 239–262, 2008.
25. Weitnauer, W. *Handbuch Venture Kapital*, 2. Aufl., München, Verlag C.H.Beck, 2001.
26. Wendland, B. *New Rules for State Aid for Research, Development and Innovation: „Not a Revolution but a Silent Reform“*, *European State Aid Law Quarterly: Volume 14* (2015), Issue 1.
27. Zimmerman, Jerold L. *The Role of Accounting in the 21st Century Firm* (January 2, 2015). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2544697>
28. Zingales, L. „In Search of New Foundations“ – *Journal of Finance*, 55: 1623–1653, 2000.

РИСКОВО ФИНАНСИРАНЕ

доц. д-р Николина Грозева

Резюме: В съвременните икономическите условия е налице едновременно разрастване на новата и старата икономика, при което младите иновационни предприятия трябва да развият нови модели, за да се наложат на съществуващи пазари или да завладеят нови такива. Тези тенденции към устойчив растеж чрез иновации и развитие неминуемо водят до смяна на парадигмата в системата за разпределение на капитала. Описаните промени доведоха до развитие на нов вид финансиране на бизнеса чрез инвестиции на рисков капитал. Изследвано е приложението на тази форма на финансиране при създаване на млади иновативни предприятия, очертани са неговите предимства и недостатъци.

Ключови думи: икономика, финансиране, модели, иновации.

VENTURE CAPITAL FINANCING

assoc. prof. Nikolina Grozeva, PhD

Summary: In today's economic environment, there is a simultaneous expansion of the new and old economies, whereby young innovative enterprises need to develop new models in order to establish themselves in existing markets or to take over new ones. These trends for sustainable growth through innovation and development are indispensable leading to a paradigm shift in the capital allocation system. The changes described have led to the development of a new type of business financing through venture capital investments. The application of this form of financing in the creation of young innovative enterprises is explored, its advantages and disadvantages are outlined.

Keywords: economic, financing, models, innovation.

ПОЛИТИКА

ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА СЪВРЕМЕННОТО ФИЛОСОФСКО- АНТРОПОЛОГИЧЕСКО ЗНАНИЕ

Иво Стамболийски

1. ЕДНА ИЛИ МНОГО „ПРИРОДИ“?

Съвременното философско знание за човека е многолико и отдавна е назряла необходимостта от систематизация и концептуализация на този толкова разнороден и многообразен материал.

Изработването на нови гносеологически ориентири е вече приоритетно философско направление през ХХІ век. В условията на съвременната криза на културата, антропоцентрическата картина на света отдавна е заменила мифоцентрическата, теоцентрическата и технократическата картина на света и затова антропоцентризмът става фундаментална научна позиция на съвременния свят и съвременната философия.

Именно проблемът за същността и същностните характеристики на човека е призвана да реши философската антропология. В условията на новото хилядолетие тази задача изглежда твърде оптимистична. Това е така, защото човек се явява предмет за изследване на много науки. Така например често наричат психологията и физиологията антропологически науки и това е справедливо, историята, когато обръща поглед към биографиите на отделни хора, също се занимава с изучаването на човека. Може да кажем, че всички аспекти на човешкото съществуване – от елементарните антропометрични данни, до сложните закономерности на психичния живот и историческото развитие на човечеството – стават предмет на съответното научно познание. В какво се изразява тогава спецификата на философското учение за човека?

Фундаментален въпрос, обединяващ идеите на философската антропология през ХХ и ХХІ век се явява въпросът за определянето на човека както в смисъла

Доц. д-р Иво Стамболийски, факултет „Международна икономика и администрация“, катедра „Администрация, управление и политически науки“, ВСУ „Черноризец Храбър“

на търсенето на неговата същностна определеност, така и в смисъл на една логическа дефиниция. Независимо от това откъде започва своето изследване една или друга философска доктрина: от „духа“, „душата“, „свободата“, „личността“, „битието“, „спасението“, „екзистенцията“, „живота“ и т.н., във всички случаи питането се разгръща в едно направление – определянето на това какво е човекът?

Да се позовем на авторитета на М. Хайдегер: „Какво принадлежи към философската антропология? – пита той. – Какво е антропология изобщо и с какво тя става философска? Антропологията означава човекознание. Тя обхваща всичко, което е познаваемо по отношение на природата на човека като телесно-душевно-духовно същество. В областта на антропологията обаче попадат не само установимите като налични свойства на човека, определени специфики, в отличие от животното и растението, но също и неговите скрити заложби, различията според характер, раса и пол. И доколкото човекът се явява не само природно същество, а действа и твори, то антропологията трябва да се стреми също да обхване това, на което човекът като действащ „отдава значение“, което може и трябва да прави. Неговите умения и дълг в края на краищата почиват винаги върху основни положения, които човекът като такъв може да приеме и които ние наричаме „светоглед“, чиято „психология“ обхваща целостността на човекознанието“ (Хайдегер, 1978: 228).

С какво може да бъде обяснен фактът, че всяка систематическа и методическа развита философия съдържа в себе си изказвания за човека? Може да се посочат поне три основополагащи черти на философското познание, които предполагат обръщането към темата „човек“ и определят конкретния аспект на неговата тематизация.

Първо, философията, още от началото на своето възникване, се е насочила към универсалното онтологическо познание, към съществуващото в неговата цялостност, включвайки и такова съществуващо, като човека. Тук намират място въпроси за своеобразието на човека сред всичко съществуващо – природата, математическите обекти и др., за мястото и значението на човека във Вселената. На това обръща внимание и създателят на модерната философска антропология М. Шелер (Шелер: 1978, 60–73; Стамболийски: 1999, 109–112).

Второ, философското познание се характеризира с критическа рефлексия по отношение на възможностите и границите на познанието. Този аспект може да даде отговор по какъв начин се осъществява човешкото познание и какви са неговите възможности. Човек тук става проблем в качеството си на „субект“ на познанието и съответната антропологическа рефлексия трябва да проясни дадените, наред с човешкото съществуване, условия за познавателен опит.

Трето, всяка познавателна интенция (не само философска) е обусловена от дълбоката заинтересованост на човека от самопознание и саморазбиране. За човека винаги е стоял проблемът за практическата му ориентация в света чрез изясняване на смисъла на неговото съществуване. Затова човекът винаги е бил същество, което пита, защото е длъжен сам да се самоопредели в конкретните условия на своето съществуване в света.

Съвременните процеси на глобализация пораждат и нов интерес към антропологическата проблематика. Налице е едно антропологическо завръщане на нау-

ката, което е свързано с проблемите на бъдещето на човека и човечеството, взаимодействието на човека с природата, търсенето на хоризонтите на неговата духовност. Съвременното знание за човека се разгръща не само като знание на човека за самия себе си, но и знание за създаваната от него реалност. Основните въпроси, на които изследователите обръщат внимание, са: феномените на човешкия живот, разумът, взаимодействието на човека с природата, целта и смисълът на човешкия живот.

Същността на съвременната философска антропология се изразява в това, че в основата ѝ е поставен човека и като обект, и като самоцел. Това е системно многообразие на знанията за човека, синергия на процеса и резултата от неговата творческа активност в света. Не бива да се отрича и значението на натрупаното предметно-диференцирано знание, но сега целта не е да се прави апология на „многознанието“, което „на ум няма да ни научи“ (Хераклит). Представителите на всички хуманитарни области се опитват да изградят едно цялостно ядро на знанието за човека като цялостен феномен, защото призиванието на хуманитарното знание е в неговия мъдър синтез на философия, социология, политология, икономика, културология, история, семиотика, социолингвистика и др. науки, изучаващи човека.

В последните години са налице определени резултати, постигнати в областта на философско-антропологическото знание, като това става чрез връщане към класическото наследство и търсенето на нови, иновационни аспекти в различните отрасли на знанието за човека и обществото. Трябва да се отбележи, че в хуманитарното знание наблюдаваме два противоположни процеса – от една страна, са идеите за единство на съдбата на човека и природата, стремеж да се види една цялостна картина на световния процес, ролята и мястото на човека в ноосферата. Но от друга страна – това е „парцелираното“ изследване на човека: неговият физически свят, психично развитие, дейност, ценностна ориентация и др.

Какви са важните въпроси, които трябва да решава модерната философска антропология?

В началото на третото хилядолетие един от важните въпроси си остава ноосферата. Ако преди се говореше, че идеите на Е. Леруа, В. Вернадски и Т. дьо Шарден се отнасят до цялостната сфера на разума, т.е. до новото еволюционно състояние на биосферата, свързано с възникването и развитието в нея на едно ново човешко общество, то сега вече се говори за епоха на ноосферата. Участието на човека в тази епоха изисква огромни усилия по осмислянето на новата реалност и разработването на нова метатеория, способна да осъществи не само технико-икономическо развитие, преобразуване на обществената структура, но и осъзнато поведение на хората за самосъхранение на човешкия род. При това човечеството нито за миг не бива да забравя, че екологическия и морален императив поставят доста строги изисквания на общественото и техническото развитие. Ключов момент става решаването на редица нови проблеми, свързани с етиката, смяната на научната парадигма и т.н. Това може да стане само при интеграцията и модернизацията на съществуващите науки за обществото, но и развитие на такива области на знанието, към които доскоро учените изпитваха силно недоверие. Да посочим някои от тях: парапсихология, психотроника, телекинеза, психоенергетика, уфология и други отрасли на интуитивното знание.

Развитието на новите видове знания води до едно ново възраждане на човечеството, като конкrapункт на опасните тенденции на саморазрушаването на човека, както и забележимото влошаване на неговия генофонд. Това е едно второ раждане на човека, вече в ново качество, което ще се основава на биоенергийните и информационните взаимодействия, също и самоусвършенстването на традиционните социални отношения. Ясно е, че проблемите на човека не могат да бъдат решени, ако не бъде разбрано мястото и ролята на човека в системата на мирозданието.

На второ място, един от актуалните въпроси на философската антропология е разбирането, че екологичната криза, прераснала в екологическа катастрофа и заплашваща да унищожи цялото човечество, е предизвикана от действието на разума. Да се прекрати този процес може само с помощта на разума, чрез действието на породената от този разум цивилизация и една нова нравствено-духовна позиция. В това се състои и новото познание, към което човечеството трябва да се присъедини – човешкият разум и човешката духовност трябва да намерят една нова изява – само това ще спаси човечеството от самоунищожение и ще създаде условия за социален прогрес.

На трето място, често се казва, че духовността на човека се създава чрез възникването на самия човек и неговата култура. Антрополозите твърдят, че елементите на духовността възникват и се развиват в продължителния процес на антропогенезиса. Духовността се изразява не само като съвкупност от умствените и нравствени сили на човека, но и се конкретизира като обич към деца и родители, обич към близки, патриотизъм, алтруизъм и хуманизъм, активна гражданска позиция към актуалните събития на съвременността. Това ни дава и обяснение за възникналите и развили се в историята на човечеството любов към рода, племето, народа, страната, уважението към народностните традиции, обичаите, мечтите и идеалите.

Духовността и хуманизма са фундаментални качества, които човекът на XXI век трябва да притежава. По подобен начин са поставени и нещата, свързани с другите компоненти на духовността – съвестта, милосърдието, благоговението, толерантността, уважението и т.н. Всички тези ценности, ставайки реални качества на конкретната личност, могат да създадат предпоставки за една нова духовна еволюция на човека.

Измененията на живота: конфликтността на социалното битие, появата и развитието на тероризма, практиката на укротяването на непокорните с помощта на ракетни удари, растящата бездуховност и нравствената деградация на личността са новите фактори, които влияят върху поведението на човека, неговите цели и амбиции. Всичко това налага едно по-дълбоко познаване на природата и същността на човека и на тази основа – конкретно целеполагане и ефективно функциониране на системата на възпитанието и образованието.

На четвърто място, в края на XX и началото на XXI век ние продължаваме да говорим за човека, но той престава да се възприема от нас като позната природа и същност. Човекът на XXI век не само е загубил своята идентичност. Налице са факти, които говорят за началото на неговата антропологическа смърт. Всичко, за което векове наред философите пишат, търсейки човека: неговата природа, цялост-

ност, самотъждественост, историчност и т.н., постепенно губи своя смисъл. „Ние трябва да говорим вече не за човека, а за някакви хуманоиди, за различни форми и видове хуманоиден живот, сред които привичният човек е само един от видовете, при това вече отиващ си. Човек е вече изчезващ вид“ (Гуревич: 2009, 236). Тези на пръв поглед стряскащи изводи се основават на реалното състояние на нещата. Дебиологизацията на човека се открива не само в трансмутацията на биологическия му субстрат, но и замяната на телесната протяжност на човешкото съществуване с други, често симулационни реалности (Гуревич: 2009, 237). Развитието на биониката, нанотехнологиите, биоинженерните науки може да превърне човека в детайл на изкуствено създаден суперорганизъм, човекът да загуби своята телесност като основа на неговата идентичност. Какви са възможностите за това?

Разглеждат се поне три области от дейността на човечеството, които поставят сериозни опасности пред неговото антропологическо оцеляване. Да поясним по-подробно.

Едната опасност идва от това, че в настояще време е засилен интересът на човечеството към реализацията на сексуалния инстинкт. Индустриални и търговски структури, фармацевтичната промишленост, шоубизнес и др. извличат сериозни печалби от търсенето на начини, форми и средства за създаването на сексуални удоволствия. Това обаче идва в разрез с изискванията на културата. Ако приемем идеята на З. Фройд, че културата е сублимирана сексуална енергия, може да се каже, че не е далеч денят, когато културата ще се примитивизира. Наличието на чалга културата сега в България е отражение именно на световните тенденции за ликвидиране на високите културни достижения и създаване и развитие на секс културата.

Другата опасност идва от фантазиите и човешкото въображение. Хората все повече живеят с фантазни преживявания, животът им е живот пред телевизионния екран или компютърната игра. Истинското съществуване е заместено с виртуално такова (Гуревич: 2009, 242).

Някои автори говорят дори за една нова цивилизационна болест. Австрийският професор по философия Робърт Пфалер я нарича „интерпасивност“. Тя е свързано с това, отделният човек да възлага дейности на други хора, които би трябвало да свърши сам и които биха му доставили удоволствие. Например вместо да отидат на танци, много хора предпочитат да гледат професионални двойки как танцуват от малкия екран, вместо да спортуват – гледат спорт по телевизията и т.н.

Едно от обясненията на този феномен е страхът на хората да изразяват собствените си чувства и емоции, защото обикновеният човек се притеснява, че в определена ситуация може да не получи очакваните резултати. Това го кара да се затвори в себе си и пасивно да наблюдава отстрани. Тази интерпасивност се изразява и в т.нар. „симулиране“ на дейност. Например все повече съвременни хора си купуват книги, които никога не четат, свалят от мрежата филми, които няма да изгледат, копират в интернет текстове, обречени да останат непрочетени някъде из дебрите на компютъра им. И защо е всичко това? Роберт Пфалер твърди, че тези симулации са предназначени за наивната публика, за външния свят, който трябва да повярва, че има насреща си човек с интереси и интензивен духовен живот.

На следващо място трябва да посочим реалната опасност от превръщането на човека в киборг. Постиженията на съвременната медицина, кибернетика и нанотехнологии водят до възможността да се заменят важните органи на човешкото тяло. Електронното око вижда по-добре, компютърът може да замени мозъка. Електронните мускули притежават изключителна мощ. Оказва се, че човекът може да се оприличи с машината, той може да се съедини с нея. Изводът, който се налага – човек може да бъде конструиран, сътворен от наличните ресурси на съвременните технологии.

Ако преди се говори, че индивидът е една неделима същност, сега вече се говори да делимия човек – *дивидуум*. Затова и постмодернистите говорят за изгубването на човешката цялостност, за раздробеността и смъртта на човека (Гуревич: 242–243).

Съвременната философска антропология показва човека като една противоречива реалност, проявяваща себе си като съвкупност от множество разнородни „кръгове“ на собственото си битие. Основни според нас са:

- космическият кръг, чиято хипостаза е човекът като материален обект и неговата антропо-космологическа функция;
- биологическият кръг на живота на хората, с абсолютните атрибути, като хранене, дишане, възпроизводство, инстинкти, смърт и т.н.;
- логико-психологическите характеристики на разумния човек: сетивни възприятия, стрес, разсъдък, интелект, емоции, мислене, самопознание, интереси, предпочитания, мечти и др.;
- социален кръг: обществените отношения, социалните действия, етническите и др. общности;
- духовно-личностен кръг: това е светът на индивидуалните и социалните ценности, цели, идеали, вярвания, светоглед, права, свободи и задължения.

Може да обобщим дотук, че човекът – това е космически обект, жив организъм, същество с особена психика, субект на социални действия, духовна личност, носител на физическо и психическо здраве. Следователно, при изучаването на феномена човек, трябва да се отчита, че неговата природа е единство от космо-био-психо-социо-духовна субстанция.

2. ЧОВЕКЪТ КАТО ПРОЕКТ НА ТРАНСХУМАНИЗМА

Въпросът за бъдещето на човека е обект на естествен изследователски интерес. Ще остане ли той доминиращ във времето на всеобхватни промени, или ще отстъпи място на умните машини? По мнението на футуролога Р. Курцуъл (Kurzweil, 2005), човечеството се намира пред прага на сингулярността – критичната точка, в която технологиите ще го надминат по интелект, обучаемост и способност да създават нови разработки. Така вече се създават компютърни програми, които събират информация за различни дейности, включително статистика, финанси, спорт и т.н. и преобразуващи тази информация в аналитични материали. От друга страна, трябва да се отбележи, че се развиват технологии

за усъвършенстването на физическите и умствените характеристики на човека, насочени към запазването на досегашния му статус. В резултат на съвременното използване на науката социалният живот многократно се усложнява. Разкъсват се традиционни социални връзки и се засилват рисковите фактори. За това сподобстват трансхуманитарните проекти за „усъвършенстване“ на човека с помощта на новите технологии.

Един от най-фундаменталните философски въпроси е този за същността на човека. Векове наред спорите по този въпрос имат непреходен характер и това идва да покаже, че трудностите по възможните решения се увеличават. Според някои автори (Губин, Некрасова: 2000, 160) човек се характеризира с абсолютна „несводимост“, той никога не съвпада със своята телесна или психическа особеност, нито със сътворените от него предмети, т.е. човекът е незавършен, той е открит към света.

В традициите на екзистенциалната философия несводимостта на човека може да бъде изразена и така: човекът – това е стремежът да бъде човек. Това означава, че човек постоянно се създава от своите собствени усилия като някаква подреденост, защото да мисли с чужди мисли и да живее и чужди дела – той не може. И тук не е важен резултатът, а самият процес на такова създаване, който се основава на наличието и функционирането на културните традиции в даденото общество.

Но нито един животински вид, станал монополист в своята екологична ниша, не е способен да избегне екологическата криза. При това може да има само два изхода: или видът започва да деградира, или той, изменяйки се по подходящ начин (изменяйки стандартите на своето поведение и взаимоотношенията си с природата), ще сформира нова екологическа ниша (Мойсеев: 1995, 4). А човечеството отдавна е обречено на монополизъм.

С популяризирането на понятието „еволуция“ става ясно, че човекът не е най-високата степен в развитието на живите същества, а само промеждутъчно звено.

Най-ярко това изразява Фр. Ницше, твърдейки, че както от маймуната възниква човекът, така и от човека трябва да възникне свръхчовекът. Спрямо свръхчовека човекът е само предхождащо стъпало. Ницше го определя като „въже, опънато между звяра и свръхчовека – въже над пропаст“ (Ницше: 1990, 30). Междинното положение на човека го превръща в „мост, а не цел“ и следователно човекът, според Ницше, е непритежаващ собствена постоянна същност и е лишен от възможността да е цел сам на себе си. Някои представители на еволюционизма твърдят, че „колосалните промени, които наблюдаваме във външния свят, са част от еволюционния скок, който в момента прави нашият вид. Този еволюционен скок включва и промяна в начина, по който работи мозъкът ни, и нещата, които можем да възприемаме. Ние сме много млад вид, толкова млад, че още не сме завършени“ (Бърн: 2012, 46).

В края на XX и началото на XXI век ние продължаваме да говорим за човека, но той престава да се възприема от нас като позната природа и същност. Човекът на XXI век не само е загубил своята идентичност. Едно от базовите понятия на философската антропология – за уникалността на човешката природа – е поставе-

но под съмнение. Човек се разглежда като една от „възможностите“. В същността на индивида няма нищо субстанциално. Човек е толкова условен, че изчезва като предмет на философско обсъждане. Налице са факти, които говорят за началото на неговата антропологическа смърт. Всичко, за което векове наред философите пишат, търсейки човека: неговата природа, цялостност, самотъждественост, историчност и т.н., постепенно губи своя смисъл. „Ние трябва да говорим вече не за човека, а за някакви хуманоиди, за различни форми и видове хуманоиден живот, сред които привичният човек е само един от видовете, при това вече отиващ си. Човек е вече изчезващ вид“ (Гуревич: 2009, 236). Тези, на пръв поглед стряскащи изводи, се основават на реалното състояние на нещата. Дебиологизацията на човека се открива не само в трансмутацията на биологическия му субстрат, но и в замяната на телесната протяжност на човешкото съществуване с други, често симулационни реалности (Гуревич: 2009, 237). Развитие на биониката, нанотехнологиите, биоинженерните науки може да превърне човека в детайл на изкуствено създаден суперорганизъм, човекът да загуби своята телесност като основа на неговата идентичност.

Една естествена провокация към традиционното интерпретиране на човека се осъществява в рамките на трансхуманизма, като отправна точка е вече понятието „постчовек“. Постчовекът е хипотетичният образ на бъдещия човек, който се е отказал от обичайния човешки облик в резултат на внедряването на новите технологии в областта на информатиката, биотехнологиите, медицината.

Какви задачи си поставят съвременните представители на трансхуманизма?

Трансхуманизмът е интелектуално, идеологическо и културно движение, подкрепящо използването на новите научни знания и технически възможности, които имат за цел да усъвършенстват човешката анатомия и човешките познавателни възможности. Тази цел предполага преодоляване на болестите и стареенето на организма. Идеологията на трансхуманизма твърди, че човек, в резултат на научно-технически трансформации трябва да стане свръхчовешко същество с разширени способности, т.е. преход от човек към постчовек. И тук става въпрос за един мегапроект по разработка на антропотехнологическото преобразуване на човека и неговата социална среда, включвайки свръхзадачата за пренасянето на съзнанието и личността на небиологически носител (Ицков: 2014, 9). Това е свързано с идеята за усъвършенстването на нервната система и модификация на мозъка на човека, които са център на трансхуманистичните разбирания за възможността за преобразуване на човешката индивидуалност. Всички модерни технологии – най-вече резултатите от конвергентното развитие НБИКС (нано-, био-, инфо-, когнитивни и социални технологии) трябва да се използват за това. Представителите на трансхуманизма са убедени, че хората трябва да използват тези технологии, за да станат постчовеци, защото признават необходимостта от морфологическа свобода. Това е част от разширяването на гражданските свободи, за да се гарантира възможността за избор на формата на съществуване на човека – може да бъде във формата на киборг, свръхчовек, постчовек и т.н. – възможните следващи съществени еволюционни крачки на човешките разновидности.

На следващо място се поставя въпросът за разработката на социохуманитарните проблеми на този процес, в т.ч. и въпросите за духовното преобразуване на

човека и формирането на новия социален субект, новия тип общество. Става въпрос за създаването на андроида роботехника, създаване на самоорганизиращи се системи, които са способни да възпроизвеждат на небиологически субстрат функциите на живота и психиката. Широко се обсъжда смяната на биологическата (биокултурната) еволюция с кибернетичната (киберкултурната, киберсоциалната), т.е. за една нова, нечовешка, неантропологическа космическа цивилизация на бъдещето (Стамболийски: 2015, а, б; Стамболийски, 2014).

Един от най-силните аргументи на трансхуманизма е, че сегашният свят е вече дотолкова променен от намесата на самия човек, че вече се е превърнал във враждебен за самия него и човек не може дълго да издържи в него. Сегашният човек е обречен.

Излизането „отвъд човешкото“ може да стане или чрез реконструкция на човешкия геном, или чрез възплъщаването на разума и социалната индивидуалност в небиологическа самоорганизираща се система. Затова изглежда малко провокативно, но има известни основания твърдението: „Фридрих Ницше провъзгласява „смъртта на Бога“, който вече не съществува в света, Мишел Фуко, по аналогия с това – „смъртта на човека“, където цялата сума от знания за него е само „антропологически сън“, а Франсис Фукуяма – „край“, фактически смърт на историята“. В известен смисъл те се оказаха прави. Всичко това действително е така. Просто сега започва съвсем друга – „нечовешка история“ (Столяров: 2008, 51).

Франсис Фукуяма нарича трансхуманизма „най-опасната идея в света“. Според него трансхуманизмът е „необикновено освободително движение, участниците в което си поставят по-високи цели, отколкото борците за граждански права, феминистите или защитниците на сексуалните права на малцинството“. Това движение според Фукуяма се опитва да освободи човечеството от наложените върху него биологически ограничения. В основата на идеята за равенство на правата лежи човешкото убеждение в това, че във всеки от нас присъства някаква човешка същност, която прави невалидни различията по цвят на кожата, красота или даже умствени способности. Идеята за тази същност и вярата в това, че благодарение на нея отделните личности имат ценност, лежи в основата на либерализма. А трансхуманизмът се стреми да измени тази същност (Фукуяма: 2002, 23 и сл.).

През 2011 г. във Великобритания е публикувана книгата на Стив Фулър „Човек 2.0.“ Какво означава да бъдеш човек в миналото, настоящето и бъдещето (Fuller S., 2011). Големият въпрос, който Фулър поставя, е, кой е интелектуалният образец на нашето време: Сократ или Иисус?

Ако приемем, че това е Сократ, то изследвайки неговата философска доктрина, стигаме до научното познание, до теорията на Ч. Дарвин. Това ще ни доведе до заключението, че човек е животно.

Ако тръгнем от доктрината на Иисус – получаваме теологически поглед за човека, където човекът се извисява над животното.

И тук, за да сравним двете основни насоки, е необходимо да посочим и позицията на създателя на модерната философска антропология – Макс Шелер (1878–1928). М. Шелер е инициатор на преориентацията на философията към антропологическия начин на мислене, негова е и програмата за бъдещите изследвания по философска антропология, залегнала в знаменитата му книга „Мястото на човека

в Космоса“. Много често цитират думите на М. Шелер, че човекът в настояще време е станал съвършено „проблематичен“, той не знае какво представлява, но в същото време знае, че не знае това (Шелер: 1991, 70). Това, което Шелер предлага, е създаване на една фундаментална наука – философската антропология – която да изрази същността и същностната структура на човека, отношението му към природата и към основата на всички неща, към неговия метафизически произход и неговото физическо, духовно и психическо появяване на света, за силите и властта, които го движат и които той движи, за основните направления и закони на неговото биологическо, психическо, духовно-историческо и социално развитие (Шелер: 1991, 70).

Шелер твърди, че „ние нямаме единна идея за човека (Шелер: 1991, 37) и е необходима една по-широка основа, върху която човекът да бъде разглеждан.

Твърдейки, че човешката същност е нещо, което лежи отвъд биологичното, социалното и рационалното и е нещо идеално, Шелер се опитва да изрази отношението си към дилемата на човека: „природно-духовно“. Основната теза на Шелер е в това, че за него истинската природа на човека е в царството на духа. Това е така, защото всички опити да открият основните характеристики на човека в онова, което немският мислител нарича „живот“, не могат да намерят достатъчно задоволителни отговори. Например всички елементарни, първични прояви на човека са наречени от Шелер „пориви“. Това са психически актове, присъщи на всички живи същества, неоформени подбуди, стихийни и хаотични, но те не могат да изразят специфично човешкото.

В основата на човешката същност М. Шелер полага един нов принцип, едно ново начало, което нарича „д у х“. Това понятие е по-широко от понятието „разум“, защото включва и интуитивното съзерцание, емоционални и волеви актове: любов, доброта, разкаяние, благоговение и др. Основната характеристика на тази духовна същност е „екзистенциалната необвързаност, свободата, независимостта от властта, от натиска, от органичното, от живота и от всичко, което принадлежи на живота“ (Шелер: 1991, 61). Чрез своя дух човек надмогва природната среда, надскача ограниченията си, наложени му от инстинктите. Притежавайки „дух“, човек притежава неограничени възможности да променя своето битие, да се дистанцира от живота си. От такива позиции М. Шелер очертава и трите важни характеристики на духа: свобода, предметно битие и самосъзнание. Свободата се разбира като поведение, независимо от физиологическото състояние или нагоните импулси. Това е една отвореност на човека към света. Предметното битие, като характеристика на „духа“ означава, че човек може да опредмети собственото си физиологическо и психическо преживяване и по този начин свободно се дистанцира от живота (Шелер: 1991, 64). Самосъзнанието, като трета характеристика на „духа“, изразява съществената разлика между човека и останалия „жив“ свят. Центрирането върху самия себе си, самовладеенето е характеристика на личността, която е център на духовните актове. Този център на духа – личността, не е нито предметно, нито обектно битие, а е подредена структура от самопротичащи винаги само в себе си актове (Шелер: 1991, 69). Шелеровата теза за духа е разгърнатата и върху т.нар. „идеиране“. Под това Шелер разбира схващането на същностните измерения на света и разграничаването им от конкретното налич-

но битие, например човешката интелигентност може да даде отговор на въпроса в коя част на тялото ми е болката, която изпитвам, но само „идеирането“, като същностно проявление на духа, може да даде отговор на въпроса: какво е болка и защо тя съществува. Тези качества на духа дават възможност на човека да ограничава своите нагони и страсти, да бъде „аскет на живота“ да казва „НЕ!“ на действителност, която противоречи на духовната му нагласа.

Вече се каза, че личността е еманация на духа, тя е онзи център, който изразява човешкото битие. Личността е носител на актуалното битие на духа. Това е и базата за трансцендирането към Бога. Следователно личността не е в телесната обвивка на човека, а в особените духовни актове, свързани с волята и емоциите (уважение, разкаяние, любов и др.). Чрез личността се свързват в едно божественото и човешкото. Човек е живото подобие на бога, търсейки Бога, човек намира и самия себе си. Индивидуалното и неповторимо битие, което личността изразява, не е единство от всички възможни актове и действия, тя е структурна ценност-на цялостност. Следователно може да се каже, че „човек не е висше животно, а е дух, който е екзистенциално необвързан, свободен и независим от органичното“ (Шелер: 1991, 68).

Един от въпросите, които М. Шелер поставя, е: ако на животното е присъщ интелект, то тогава разликата между животното и човека само по степен ли е? Има ли същностно различие между тях? Двете противоположни обяснения, които дава Шелер, са: а) Човек има интелект и свободна воля, а животното – не; б) Няма разлика помежду им и животното също има интелект, има само степенни различия, човек е особен вид животно.

Шелер твърди, че същността на човека се възвисява над това, което се нарича интелект и способност за избор, дори те да растат до безкрайност. Същността на човека качествено се отличава от всички известни психически форми и благодарение на това човек заема особено място в света.

И сега, отново завръщайки се при Фулър, ако човек е животно (дори и най-развитото), то с него са допустими най-различни манипулации, дори и радикална промяна на природата му. Благодарение на това науката не знае предел за трансформацията на човека. Науката не признава тезата за антропологическата неприкосновеност.

И тъй като Фулър предпочита религиозната концепция за човека, то той се придържа към религиозното твърдение, че човек е богоподобен, той е по-високостоящо от животното същество.

Научното разбиране за човека като животно предполага неговата модификация. Това обяснява защо трансхуманизмът изисква инженеринг, т.е. подобряването на човешката природа чрез съвременни методи и средства.

По този начин трансхуманизмът е възможен само и единствено като „безбожна“ философия, имаща за цел да подобри човешката природа, доколкото човек с цялото си поведение демонстрира своята несъстоятелност.

В заключение може да изведем следните няколко по-общи извода, които да очертаят и възможностите за бъдещото развитие на трансхуманизма:

1. Хората винаги са се стремили да разширят границите на своето собствено съществуване: географските, екологичните или умствените.

2. Идеите на трансхуманизма са особено популярни сред представителите на точните и естествените науки, сред лекарите, специалистите по ИТ технологии.

3. Трансхуманистите предсказват, че развитието на разума на човека ще достигне до свръхразум, който значително ще превъзхожда най-добрите умове на човечеството във всички области.

4. Много трансхуманисти твърдят, че ускореният технически прогрес още до 2050 г. ще позволи да се създаде „постчовек“ благодарение на постиженията на генното инженерство, нанотехнологиите, създаването на невропротекторите и директния интерфейс „компютър-мозък“.

5. Постчовеците могат да бъдат напълно изкуствени създания (основаващи се върху изкуствен интелект) или могат да бъдат получени в резултат на много изменения и промени в биологията на човека.

Но на фона на тази прекалено оптимистична картина, която дава широки хоризонти за перспективна реализация, стоят и множество нерешени, а и смущаващи въпроси:

6. Ако се допусне безкрайната намеса в биологията на човека, то неизбежно се поставя въпросът: А кой е критерият за това безкрайно преобразуване на човешката природа?

7. Ако не знаем същността на човека, ако не знаем отговора на въпроса: „Какво е това човекът?“, то защо толкова бърза да го преправяме и модифицираме? Освен това, в какво направление ще бъде преправян човека и защо това, а не друго е вярното направление на тази промяна?

8. Може да се каже, че основната критика към трансхуманизма е в това, че той произволно и самоуверено предлага нови трансантропологически перспективи.

9. Трансхуманизмът е съвременната форма на нищшеанството, с неговото радикално недоверие в човека, в неговите възможности и перспективи. И с това става територия за многобройни и надяваме се, плодотворни дискусии.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бърн, Е. Глобалната промяна. София, 2012.
2. Губин В.Д., Е.Н. Некрасова. Философская антропология. Москва, 2000.
3. Гуревич П. Новые темы философской антропологии. Очерк 1. Финомен деантропологизации человека. – Личность. Культура. Общество, т. XI. Вып. 1. Москва, 2009.
4. Градинаров, П. Шелер: Метафизика на духа и порива. – В: Шелер, М. Мястото на човека в Космоса. Плевен, 1991.
5. Ицков, Д. Обществено движение „Россия 2025“ и глобално бъдеще. – Глобално бъдеще 2045: Антропологически кризис. Конвергентни технологии. Трансхуманистически проекти. Москва, 2014.
6. Мойсеев, Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы (эколого-политологический анализ). – Вопросы философии, кн. 1. Москва, 1995.
7. Ницше, Фр. Тъй рече Заратустра. София, 1990.
8. Стамболийски, И. Екология, трансхуманизъм и бъдещето на човека – Екологическа етика, природа и устойчиво развитие на България. София, 2015, а.
9. Стамболийски, И. Идва ли краят на философската антропология – предизвика-

телствата на трансхуманизма. – Социалните науки и развитието на обществото – теоретични и практически измерения. Свищов, 2015, б.

10. Стамболийски, И. Бъдещето на човека и проектите на трансхуманизма. – Известия на съюза на учените. Варна, 2014, кн. 1.

11. Стамболийски, И. Идеята за човека: Макс Шелер като създател на съвременната философска антропология. – Годишник на ВСУ, год. V, т. 1, Варна, 1999.

12. Столяров, А. Розовое и голубое. – Чеснокова, Т. Пост-человек. От неандерталца к киборгу. Москва, 2008.

13. Фукуяма, Фр. Нашето постчовешко бъдеще. София, 2002.

14. Хайдегер, М. Идеята за философската антропология. – Нови идеи в културологията. Т.3. София, 1978.

15. Шелер, М. Мястото на човека в Космоса. София – Плевен, 191.

16. Fuller S. Humanity 2.0: What it Means to Be Human Past, Present and Future. – Palgrave :akmillan, 2011 а. Р.

17. Kurzweil, R. The Singularity is Near: when Humans Transend Biology. New York, NY: Viking, 2005.

ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА СЪВРЕМЕННОТО ФИЛОСОФСКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКО ЗНАНИЕ

доц. д-р Иво Стамболийски

Резюме: В работата се поставя на обсъждане въпросът за преосмисляне на характера и перспективите на човешкото съществуване на основата на новите технически постижения и промяната на биологическата природа на човека.

Ключови думи: човек, постчовек, философска антропология, трансхуманизъм.

ISSUES AND PERSPECTIVES OF CONTEMPORARY ANTHROPOLOGICAL KNOWLEDGE

assoc. prof. Ivo Stamboliyski, PhD

Summary: The subject matter and objectives of philosophical anthropology are examined. The article focuses on the contemporary problems that should be resolved in the 21st century due to the processes of globalization and the increasing importance of the human factor. The paper examines the perspectives for the existence of man that result from new technological advancement and the change in the biological nature of man.

Keywords: philosophy, philosophical anthropology, globalization, man, post-man, trans-humanism.

КОНТРАДЕМОКРАЦИЯТА КАТО ГЕНЕРАТОР НА СОЦИАЛЕН КАПИТАЛ В ПОСТТОТАЛИТАРНОТО ПРОСТРАНСТВО

(студия)

Младен Тонев, Йорданка Стоянова-Тонева

Една книга на Пиер Розанвалон, озаглавена „Контрадемократията“¹, провокира размисъл доколко формите на „контрадемократия“, които авторите представят, могат да се използват за противодействие на процесите на ерозиране на социалния капитал и същевременно да бъдат градивни и конструктивни в посока на генериране и акумулиране на социален капитал в посттоталитарните общества.

Идеята да се ориентираме към една такава проблематика произтича от интереса ни към проблемите, свързани с акумулирането и поддържането на социален капитал в обществата, преживели тоталитарно управление от ляв тип. Замисляли сме се върху въпроса какви инвестиции могат да се направят, под каква форма и в каква посока, за да се акумулира и поддържа социалният капитал в едно общество. В някои от предишните ни публикации сме се опитали да дадем наш отговор на някои от тези въпроси.

Привидно проблемите, свързани със социалния капитал, изглеждат отдалечени и несвързани с реалната икономика и с процесите на демократизация и преход от централно управлявано към пазарно стопанство. Всъщност това е значим проблем. При това много по-значим от проблемите на конкурентоспособността, производителността на труда, енергоемкостта и пр. Може да се каже, че проблемът за социалния капитал е един от фундаменталните проблеми на обществото. В общества, където има силен социален капитал с голям радиус на обхват на социалните връзки и взаимодействия, много често се наблюдават високи темпове на икономическо развитие и просперитет. Това предполага и иновативност, и висока производителност и конкурентоспособност на съответната национална или регионална икономика. Винаги сме били привърженици на тезата, че икономическият просперитет на едно общество изисква известен

Доц. д-р Младен Тонев, преподавател във филиал Смолян, ВСУ „Черноризец Храбър“.

Ас. д-р Йорданка Стоянова-Тонева, Юридически факултет, катедра „Правни науки“, ВСУ „Черноризец Храбър“

¹ Вж.: Розанвалон, П. Контрадемократията. София: Изток-Запад, 2012.

синхрон и някакво ниво на пропорционалност на инвестициите не само във физически, но и в човешки и в социален капитал. Тази теза обосноваваме в редица свои предишни публикации². Разбира се, това не е наша оригинална теза, тя се базира на принципните връзки между общественя капитал, общественя прогрес и технологичните промени, които разглежда Франсис Фукуяма в книгата си „Големият разлом“³.

Ерозията на социалния капитал в обществата от тоталитарен тип е сериозен проблем, който определено създава трудности както по пътя към демократизирането на тези общества, така и при прехода от командно, централно управлявано стопанство към предимно пазарно ориентирана икономика. По-подробно тезата за ерозията на социалния капитал в бившия социалистически блок сме аргументирали в една наша предишна обща публикация.⁴ Накратко, тя се изразява в извода, че тоталитарната власт унищожавя социалния капитал, който за нея е заплаха дотол-

² Вж.: Тонев, М. Капиталова структура и икономически растеж. Варна: ВСУ, 2004; Тонев, М. Аспекти на взаимодействие между социалния и човешкия капитал. Варна: ВСУ, 2013; Тонев, М. Един опит за класификация на инвестициите в социален капитал. – *Годишник на ВСУ*, том XI, Варна: ВСУ, с. 93–125; Tonev, M. An Attempt at a Quantitative Assessment of Social Capital. – ICBME 2005, Economics in a Changing World, Vol. 3, Yasar University press, Izmir, 2005, pp. 57–68; Tonev, M. The Investments in Social Capital – an Attempt for Classification. – IBCME 2007, Perspectives on Economics. – Izmir: Yasar University press, 2007, pp. 285–308; Tonev, M. Aspects of Interaction Between Human Capital and Social Capital – IBCME 2008. – Fourth International Conference on Business, Management and Economics, Vol. II, Yasar University, Izmir, Turkey, pp. 222–243; Тонев, М., Й. Ангелова. The Social Capital in Totalitarian Countries – The Parameters of the erosion; Й. Ангелова, М. Тонев. – Сборник материали от Seventh International Conference on Business, Management and Economics, ICBME'2011, Yasar University – Izmir, Turkey, pp. 325–338; Angelova J. M. Tonev. Cyclic Recurrence in Social Capital Development – Historical, Political and Economic Aspects – The Challenges to Economic Theory and Policy in the Aftermat of the Global Economic Crisis – Proceedings of the International Conference, Skopje, 12–13 November, 2010, pp. 83–94.

³ „Общественият капитал не е някакво рядко и скъпоценно благо, създадено някога в Епохата на вярата и предавано като традиционно прастаро наследство. Той не е и продукт на ограничено предлагане, безогледно изчерпан днес от съвременните цинични хора. Но макар че запасът от обществен капитал се попълва непрестанно, процесът не е нито автоматичен, нито лек или евтин. Същото обновление, което увеличава производителността на труда или създава нова индустрия, подкопава съществуващата общност или отхвърля цялостни начини на живот. Обществата, стъпили върху ескалатора на общественя прогрес, са принудени непрестанно да подтичват, тъй като обществените правила се развиват в съответствие с изменените икономически условия... С течение на времето хората могат да се нагодят към всички тези изменени условия, но скоростта на технологични промени често изпреварва общественото развитие. Когато предлагането на обществен капитал изостане от търсенето, обществата заплащат скъпа цена“ (Вж.: Фукуяма, Ф. Големият разлом. София: Рива, 2001, с. 285).

⁴ Тонев, М., Й. Ангелова. The Social Capital in Totalitarian Countries – The Parameters of the erosion; Й. Ангелова, М. Тонев. – Сборник материали от Seventh International Conference on Business, Management and Economics, ICBME'2011, Yasar University – Izmir, Turkey, pp. 325–338.

кова, доколкото силният социален капитал предполага и силно сплотени и подкрепящи се микро- и макрообщности за постигане на прагматични общественозначими цели. Тоталитарната власт няма интерес да допуска свободно и неконтролирано обединение на хората за каквито и да е цели. За тоталитарната власт няма гаранции, че подобни обединения няма да се обърнат срещу самата власт. Тя може лесно да се справи с разединени и взаимноподозиращи се и взаимноконтролиращи се хора, но не и с такива, които са обединени, без санкция от държавната тоталитарна власт. Ето защо правото на свободно сдружаване е едно от правата на хората, които първи се отнемат при установяване на тоталитарна диктатура. Разрешени са само казионни организации, които имитират сдружения и които се контролират от централната власт. Накратко казано, установяването на тоталитарна диктатура означава ликвидирането на социалния капитал в по-широк радиус и частичното му запазване в най-тесния радиус на семейството и то в редки случаи. Примерът с Павлик Морозов, който предава баща си на болшевишката власт, се рекламира и пропагандира като очаквано от хората поведение на лоялност най-вече към тоталитарната машина и нейните структури и чак след това към семейството. Унищоженият социален капитал в социалистическите страни става причина за това, че падането на тоталитаризма ги превръща в лесна плячка на местните мафии⁵. Хората са разединени. Те са отвикнали от колективизъм и взаимопомощ извън казионните структури, към които се числят най-вече номинално и формално. Това ги прави лесна плячка на силовите групировки, които за кратко време овладяват първо икономическата, а впоследствие и политическата власт. Мафиотизираната власт допълнително внушава на хората идеята „Всеки да се спасява сам“.

Именно тази заблуда прави хората още по-лесно управляеми, манипулируеми и безсилни срещу всеки, който има по-голяма сила. Същевременно криминалният контингент в почти всички бивши социалистически страни съумява бързо да се възползва от липсата на социален капитал и да се организира срещу разединените хора. В процеса на преход към демокрация почти всички страни от бившия социалистически лагер преминават през период на властване на силови групировки. Липсата на социален капитал е причина за това, че част от представителите на тези силови структури, в съюз с хората на бившите служби, пазили тоталитарната власт, успяват да се добият със значителна икономическа и политическа власт и на практика формират новия истаблишмънт в постсоциалистическото пространство. Наскоро излязлата на български език книга на бившия министър на образованието и науката на Република Унгария – Балинт Мадяр – със самото си заглавие потвърждава горните изводи. Става дума за книгата „Посткомунистическата мафиотска държава. Случаят Унгария“. Авторът е един от архитектите на прехода в Република Унгария. Той е лидер на партията „Съюз на свободните демократи“ в Унгария в периода от 1998 до 2009 г. В това си качество е добре запознат с процесите на срастване между политическата класа и криминалният контингент.

Няколко цитата от тази книга илюстрират много добре както замисъла на автора, така и тезата за това, че съдбата на бившите тоталитарни държави е да бъдат управлявани от мафии поради ерозията на социалния капитал. „Днес в Унгария

⁵ Фукуяма, Ф. Доверие: Обществените ценности и създаване на благосъстояние. София: Рива, 1997.

живеем в посткомунистическа мафиотска държава – пише Балинт Мадяр – В този израз епитетът „посткомунистически“ сочи обстоятелствата и предпоставките за възникването на тази държава... Епитетът „мафиотска“ определя природата на функциониране на държавата.“⁶ Балинт Мадяр обръща внимание на факта, че Унгария не е някакъв частен случай. Подобни процеси, отбелязва той, „се случват в повечето държави на територията на бившия СССР, в Русия на Путин, в Азербайджан или в бившите съветски републики от Средна Азия“⁷. Според него в Унгария става дума „не само за изкривена и орязана демокрация или за неин дефицит, защото в такъв случай това би била демокрация, макар и ограничена“⁸. Мадяр отбелязва, че случаят с осветляването на същността на мафиотската държава не се побира в традиционните рамки на интерпретацията на отношенията между демокрация и диктатура. В заключение на своите пояснения относно характера на посткомунистическата мафиотска държава той обобщава следното: „Нейна основна характеристика е логиката, която е в основата на всичките ѝ действия за разширяване на властта и забогатяване, при която едновременното нарастване на политическата власт и на собствеността на приемното политическо семейство се осъществява с държавни средства, като се използва монополът за насилие в атмосферата на мафиотска култура, издигната до държавна политика“⁹.

Да погледнем малко по-отблизо и „случая България“ в посттоталитарния период. Перманентната икономическа криза в България в протекание на нескончаемия „преход“ е в основата си не толкова финансова и кредитна, колкото структурна криза. Тя е свързана с необходимостта от реструктуриране на икономиката в съответствие с новата пазарна ориентация, новите стопански приоритети, както и в съответствие с реалностите на пазарното стопанство – частната собственост, либерализацията на цените, на търговията, на доходите, както и оттеглянето на държавата от икономическия сектор.

В перспектива се разчита на процеси като: приватизация на структуроопределящи производства, възстановената собственост върху земеделски земи и гори, чуждестранни инвестиции и др. да създадат условия за по-динамично развитие на стопанството. Реални резултати засега не се наблюдават. Планираният икономически подем се отлага година за година в протекание на вече три десетилетия. Като цяло икономиката е в положение на стагнация. На практика липсва вътрешен пазар или по-точно той е модифициран до пазар на хляб и кисело мляко и пазар на луксозни имоти, луксозни автомобили и прочее предмети на лукса и разкоша. Това означава сигнал към производителите да не произвеждат и към търговците да не търгуват.

Големият и труден за обслужване външен дълг не позволява да се прилагат класически кейнсиански рецепти за форсиране на държавните разходи за мащабни инфраструктурни проекти. Те не съответстват и на монетарната политика на последните правителства, които се стремят да свият до минимум държавното присъствие в икономиката. Геополитическата ситуация също не е благоприятна за при-

⁶ Мадяр, Б. Посткомунистическата мафиотска държава. Случаят Унгария. София: Изток-Запад, 2016, с. 15.

⁷ Пак там, с. 15.

⁸ Пак там, с. 15.

⁹ Пак там, с. 16.

вличане на чужди инвестиции. Липсата на пазар еднакво отблъсква както националните, така и чуждите инвеститори. Политическата нестабилност също влияе върху икономическите процеси, и то определено негативно. Всички тези фактори пречат на растежа, отлагат във времето този растеж и обуславят допълнителното забавяне на излизането на България от перманентната структурна криза.

Като цяло в България в преходния период се получава наслагване на низходяща фаза от цикъла със структурна, аграрна и политическа криза. Поради силната инерционност на икономическата подсистема на обществото ще бъдат необходими навярно десетилетия, за да се преодолеят натрупваните през другите предходни десетилетия негативи от некомпетентното и волунтаристично ръководство на националната икономика. Факт е, че има динамизиращи фактори – приватизация, ред и законност, засилване на контрактното начало в икономиката и др., но паралелно с тях действат и фактори, които ще задържат икономическото развитие на страната още дълго време – клиентелизъм, корупция, престъпност, негативни геополитически фактори и др.

България тръгва по пътя на капитализма сравнително късно и през целия XX век нейната икономика се оказва в позиция на догонваща спрямо останалите развити държави. Западноевропейските държави утвърждават капитализма чрез активна политика на колониални домогвания, неравностойна международна търговия и др. източници на икономическо богатство. Обратно, в България капитализмът се развива главно на основата на вътрешни източници, които са крайно ограничени и в по-голямата си част се осигуряват от държавата. В България процесите на формирането на частния капитал са вървели успоредно. Докато в най-одържавените развити пазарни икономики държавата подкрепя частния капитал, създавайки условия за неговото по-комфортно развитие, в български условия се наблюдава пълно припокриване между държава и частен капитал. В държавата българският частен капитал вижда възможността за лесно натрупване и печалба, което бързо го ориентира и към средствата за държавно домогване. Така още със зараждането на държавността в България обществената нагласа е хипертрофирана в отношението си към държавните институции като изразители на обществения интерес. Тоталното одържавяване на българската икономика намира най-силен израз в развитието на финансово-кредитната система в страната. С времето държавата изгражда цяла инфраструктура от институции, в които тя има решаваща роля. Частният капитал не взема участие нито в създаването на Българска земеделска банка, нито в това на Българска централна кооперативна банка, а тези две банки заедно с БНБ образуват носещата конструкция на българския кредит. Държавният кредит става ядро на българската финансова система. Държавното присъствие осакатява частната инициатива и взема връх над нея, подронвайки нейни основни характеристики – инициативност, размах на действие и др. Налага се убеждението, че деформираната пазарна култура на българина превръща проблема за пазарно развитие у нас не толкова икономически, колкото цивилизационен, т.е. културен. В българската стопанска традиция взаимоотношението между колективното и индивидуалното битуват по особен начин. Белезите на изостаналата и недоразвита стопанска култура прозират не само от егалитарната обвивка на колективизма, но и от семейния характер на колективистичните връзки. Това е някаква специфична българска форма на социа-

лен капитал в малък радиус (до размера на семейството, рода). Една от най-дълбоките черти на изостаналостта на стопанската култура на българина е резервираното отношение и естественото дистанциране от всичко чуждо. Най-силно е духовното влияние по руската линия, която пренася характеристики като: социален утопизъм, идеализъм, сектантство, нерационалност и липса на практицизъм. Френското влияние е по линията на чуждите кредитори и репарационните задължения на страната за периода до Първата световна война. Тежкото наследство на нерешените стопански проблеми, завещани от един век на три поредни национални катастрофи, прави българския пазарен преход особено труден и по-продължителен в сравнение с редица други бивши социалистически държави.

Вече близо седем десетилетия след края на Втората световна война българският народ буквално се опитва да „оцелее“ финансово. Говорим за оцеляване след разтърсващи събития, като окупацията на страната от Съветската армия в края на 1944 г. и третирането на България като победена страна във Втората световна война по настояване на Съветския съюз и лично на диктатора Йосиф Сталин. Последвалите процеси на съветизация на страната с присъщите подпроцеси на национализация на индустриалната собственост, коопериране на земеделските производители и национализирането на пенсионните фондове на индустриалните, земеделските и занаятчийските работници през 1957 г. от страна на държавата допълнително лишават българските граждани от икономическа и финансова инициатива. Изземването на златния запас на България от страна на Съветския съюз през 1964 г. окончателно довършва финансовото заробване не само на българското население, но дори и на самата държава от Московската имперска метрополия. Финансово обезкървените български граждани, намиращи се на едно от последните места в света по равнище на доходи, са принудени да преживеят и нескончаемия преход към демокрация и пазарно стопанство, продължаващ вече трето десетилетие след падането на тоталитаризма и разпадането на съветската социалистическа (разбирай „имперска“) система през 1989 г.

Гореизброените събития стават причина българските граждани, които в далечното минало, в условията на чуждо политическо и държавно господство, в рамките на Османската империя съумяват да формират една финансова култура (основана на здрав смисъл, на трезва и логична преценка на финансови и личностни възможности и култивираща позитивни ценности, и икономически оптимизъм в борещата за национално си освобождение нация), да загубят каквато и да било финансова ориентация и да се формират по-скоро като финансови „инвалиди“ както като ниво на доходи, така и като възможности за финансово осигуряване на бизнеспроекти и бизнесначинания.

Независимо от многото изследвания на финансовата грамотност на българите, независимо от създаването на различни институции, които се ангажират с идеята за подобряване на финансовата култура и финансовата грамотност на българските граждани, последните две си остават на ниско ниво и са и следствие и причина както *от*, така и *за* ниския стандарт на живот на българите. Получава се нещо като омагьосан кръг. Българските граждани са бедни, защото са финансово неграмотни и с ниска финансова култура. Българските граждани са същевременно финансови илитерати главно поради своята бедност, определена както от ниските доходи в Република

България, така и от крайно неравномерното разпределение на доходите, каквото по думите на проф. Величка Рангелова от НСИ няма дори в икономически най-депресивните африкански държави. В свое интервю пред телевизия СКАТ проф. Рангелова посочва стойности на коефициента на Джини за България, надвишаващи 0,64. В световната стопанска история едва ли някъде другаде са регистрирани подобни стойности. Официално като страна с най-висок коефициент на Джини се води Китайската народна република, за която се посочват стойности на коефициента на Джини между 0,45–0,47. Според официалните публикации „неравенството (в Република България), измерено чрез коефициента на Джини, намалява от 0,29 през 1995 г. на 0,25 през 2003 г., т.е. с 16%“¹⁰. Според тези данни през 2003 г. България е страна с относително равномерно разпределение на доходите, защото стойността на коефициента на Джини – 0,25, е граничният критерий. Стойностите, по-ниски от 0,25, са индикатор за относително равномерно разпределение на доходите, а стойностите, по-високи от 0,25 за коефициента на Джини са индикатор за неравномерно разпределение на доходите в една страна, в едно общество. От посочените данни следва, че едва ли не през 2003 г. ние сме страна с относително равномерно разпределени доходи. За периода 2012–2014 г. са дадени стойности на коефициента на Джини между 0,33–0,36¹¹. За този период „отношението между доходите на най-богатите и най-бедните домакинства варира в тесните граници между 5,6 до 6,5 пъти.¹² В книгата си „Съдбата обича смелите“ Лестър Търоу, анализирайки неравенството в доходите в световен мащаб, пише, че отношението между най-ниски и най-високи доходи е нараснало от 1:7 през 1700 г. до 1:147 през 2000 г., т.е. за 300 години е нараснало 21 пъти. Трудно може да очакваме, че при световно неравенство между най-ниски и най-високи доходи 1:147 у нас разликата между ниски и високи доходи е 5–6 пъти. Едва ли не излиза според официалните публикации, че Република България е някакъв оазис на социалното равенство сред морето от държави с неравномерно разпределени доходи. Видимостта, ако се абстрахираме от горесцитираните цифри, е съвсем друга. Много видимо на единия полюс се открояват малък брой изключително богати българи (в класацията на сп. Форбс на 500-те най-богати източноевропейци за 2010 г. има само 3-ма българи, но нормално там доминират гражданите на Руската федерация), а на другия социален полюс са над 26% български граждани, живеещи в крайна бедност с доходи под 4 лв. на човек на ден.

В случая неравномерното разпределение на доходи и богатство в Република България е факт, независимо от размерност, степен, сравнителни позиции и пр. Факт е същевременно и неумението на голямата част от българите да се справят както с личните си, така и с обществените и бизнеспрофилирани финанси.

Казват, че историята е учителка на народите. Ние, българите, имаме богата история, но тя е повече история на оцеляването на народа ни в условията на чужда власт. История, в която за национална победа се счита замяната на името на един господар-чужденец (гръцкия патриарх) с името на друг господар-чужденец (турския султан) във Великденската служба в един български храм в Цариград на 3 ап-

¹⁰ Цанов, Васил. Социални влияния на неравенството в доходите на населението в България. – Икономически изследвания. Книга 2, 2014, с. 24–51.

¹¹ Цанов, Васил. Цит. съч., с. 28.

¹² Пак там, с. 28.

рил 1867 година. Тъжно е да го признаем, но ние, българите, имаме съвсем скромнен и отдавна забравен опит за оцеляване в условията на собствена държавност.

Да обърнем поглед към една млада, но успешна и успяла нация – тази на САЩ (Доколкото населението или конгломератът от потомци на местни индианци, бели заселници пионери, африканци роби и милиони емигранти от всички краища на планетата може да се нарече „американска нация“). Тази нация също е стартирала развитието си без собствена аристокрация и без историческа приемственост, също се е състояла от множество дребни собственици подобно на българската, но приликите свършват до тук.

За жалост, в зората на новото българско завръщане в лоното на демократичната общност ние нямаме мъже като Александър Хамилтън, Томас Джеферсън, Бенджамин Франклин или Джеймс Мадисън. Техните пламенни призови в защита на свободата и демокрацията, на човешките права и свободи, на федералистката идея за устройство на новоосвободените 13 щата, полагат основите на една конституционалност, на една политическа практика, която само за две столетия превръща САЩ от колониална провинция в първа икономическа, технологична и военна сила в света. Тази конституционалност и днес служи за пример и еталон на демократичност и човешки свободи. Този дух на свободата, който символизира едноименната статуя, е много добре предаден от финала на книгата на Рене Бенуа – „Безкръвна гилотина“. Ето този дух на свободата е най-сериозният ни емоционален дефицит на нас, българите. Свободата е състояние на индивидите, на изразената индивидуалност, на изразената собствена позиция и собственото мнение. Къде са днес нашите ярки индивидуалности, нашите емблематични личности? Няма ги или се изиявяват извън България, в други условия, в други общества. Колко правдиво звучат думите на Марио Варгас Лъоса: „Но нима могат да се нарекат индивиди тези същества, лишени от независимост и собствен живот, тези стадни двукраки, манипулирани от люлката до гроба, жертви на властта в оруеловския кошмар?“¹³. Десетилетие и половина след краха на тоталитаризма в България думите на известния перуанец запазват своята актуалност за масата от българското население. То още живее във вцепенението от „оруюеловския кошмар“.

В България не само липсват демократични традиции. Ние, българите, за жалост, не сме онова общество на младите Съединени американски щати от свободни и независими земевладелци, скотовъдци каубои, трапери, чиновници, занаятчии, адвокати на свободна практика, плантатори, лекари, изобретатели, предприемачи, банкери, революционери, избягали от преследванията в собствените си страни – хора с изострено чувство към всяко посегателство спрямо личните им свободи и спрямо тяхната собственост. Това, което е легнало в основата на демократичността и конституционалността на САЩ, е именно това „гражданско общество“ на хора с достойнство, със собственост и горд, свободолюбив дух.

Днес дори колективистичните по нагласа и традиции японци признават, че по-големият индивидуализъм в икономическото поведение е необходим спътник на икономическия успех. Както отбелязва един от големите политици на нашето съвремие, Збигнев Бжежински: „Стремежът към успех на отделния индивид раз-

¹³ Лъоса, М.В. Литературата и животът. – В: Сборник есета „Истината за лъжите“, 2001.

ширява свободата, пораждайки същевременно богатството. Следващата от тук смесица на индивидуализъм и егоизъм се оказва нещо твърде ефикасно¹⁴.

За България такова гражданско общество е единствената реална алтернатива на продължаващия процес на дезангажиране на управляващите в социалната сфера. Гражданското общество, уви, не може да се създаде с декрет и постановление. Властта има две възможности: Да препятства, да бойкотира и да не позволява формирането на гражданско общество (Както действат всички управлявали до момента правителства след 09.06.1923 г.). Другата възможност е да се създават условия, за да нараства броят на хората, които са икономически независими, самостоятелни, самонаемат се и наемат и други хора на работа, самоосигуряват се и се самоиздържат. (Създаването на такива условия е нещо, което всички, устремени се към политическата власт партии и движения, прокламират и моментално забравят, щом влязат във властта.)

Гражданското общество, естествено, *не е панацея* на обществените проблеми, но то е гаранция, че обществото има ресурс да компенсира празнотите в социалната сфера, получени в резултат на бездействието или безсилието на оторизираните държавни и муниципалитетни институции. То, гражданското общество, е единствената алтернатива и в случаите, когато държавността е подменена с мафиотски структури.

Според Франсис Фукуяма¹⁵ унищожаването на „обществения капитал“ в бившите тоталитарни държави ги обрича на съдбата да бъдат управлявани от мафии. Тук, на Балканите, тази властова логика е още по-деформирана и уродлива като в криво огледало. Ще цитирам сръбския автор Драган Великич: „За съжаление, гражданинът на Сърбия вижда, че държавата се представлява от мутри, избягали от крепостите на Алтамира и Ласко, които крещат по мобифони в бронираните си джипове. Хиляди частни фирми са свързани с държавния апарат. Бившите ченгета на югославската външна търговия успяха да обединят кентавърски в едно тяло държавата и мафията“¹⁶.

Заменете „Сърбия“ с „България“, крепостите Алтамира и Ласко със Старозагорския и Пазарджишкия затвор и „югославската външна търговия“ с „българската външна търговия“ и ще получите усещанията и на българския гражданин.

От мафиоти, маргинали, криминално проявени типове и от безработни, безимотни и неграмотни хора *не може* да се създаде гражданско общество и да се реконструира социалният капитал на българското общество.

Още *по-малка* е вероятността хората на наемния труд да създадат гражданско общество. Те са не само отрудени и ограбени и от държавата, (която е най-криминалният тип собственик), и от псевдочастниците, за каквито се представят кадрите на бившата Държавна сигурност и на някогашната стопанска и партийна номенклатура. Масата от хората са с толкова ниски доходи, че не могат да си позволят да имат каквато и да е позиция, каквото и да е мнение, различно от това на техния работодател. Тяхната бедност ги прави силно манипулируеми, колкото и да ни е болно да си го признаем.

¹⁴ Бжежински, Зб. Голямата шахматна дъска. София: Труд, 2000, с. 23.

¹⁵ Фукуяма, Ф. Големият разлом. София, 1999, с. 178.

¹⁶ Великич, Д. Битактъ. – *Съвременник*, 2003, бр. 3, с. 513.

Гражданското общество *не може* да се създаде и от полицаи, военни, съдии, прокурори, данъчни инспектори, държавни и общински администратори. Те могат да бъдат част от гражданското общество, но не и да го инициират и развият, доколкото самата им професионална ангажираност предполага действия, ограничаващи част от икономическите и политически свободи на гражданите. Както отбелязва известният наш учен икономист проф. Велчо Стоянов, „държавата не трябва да преминава в гражданско общество“¹⁷.

Гражданското общество се състои от икономически свободни хора, т.е. от хора със собствено мнение и позиция, хора с реална физическа и интелектуална собственост, която да защитават, но и която гарантира икономическата им неприкосновеност. Може с голяма доза увереност да сложим знак на равенство между гражданско общество и социален капитал. Трудно е да очакваме реконструкция на ерозирания от тоталитарната власт социален капитал без действащо като „контрадемократична“ обратна връзка гражданско общество. Именно гражданското общество е единственото, което може да реализира контрадемократичните функции на обществен надзор и коректив на управляващата власт.

Кои могат да бъдат тези хора, тези истински граждани на републиката? Това са преди всичко представителите на т.нар. „средна класа“ – собствениците рентиери; предприемачите в сферата на дребния и среден бизнес; мениджърите от всички бизнессектори; занаятчиите; специалистите в областта на компютърното програмиране, уебдизайна и мрежовото администриране; хората със свободни професии (адвокати, журналисти на свободна практика, лекари, фармацевти и стоматолози на частна практика, финансови одитори, счетоводители на свободна практика, фоторепортери, писатели, поети, брокери, дилъри, учени, финансиращи самостоятелно своите изследвания и др.). Има ли такива хора в България? Естествено че има. Но какъв е техният брой? Нищожно малък в сравнение с техния дял в други подобни на нашата страни. Например в Белгия, Холандия, Дания, Швеция и др. европейски страни още в средата на 80-те години на ХХ век относителният дял на хората, занимаващи се с управление, предприемачество и упражняващи свободни професии, представлява над 30–35% от общия брой на населението¹⁸. За България няма точни данни, но като се отчете, че относителният дял на хората с висше образование у нас не е повече от 19% от населението над 6-годишна възраст, то в най-добрия случай ще имаме подобен процент хора в областта на управлението и свободните професии. Като приспадне от този процент дялът на онези български граждани с висше образование, които са наемни работници и служители, то едва ли можем да говорим за повече от 2% до 4% икономически независими български граждани. Към тези цифри можем да прибавим и 0,7% собственици на ефективно действащ частен бизнес – около 40 000 фирми от над близо 1 000 000 съдебно регистрирани към средата на 2003 г. при около 2 800 000 български граждани в активна трудоспособна възраст, 2 500 000 пенсионери и 1 500 000 подрастващи и учащи се.

Малобройността на икономически независимите българи, съчетана с поли-

¹⁷ Стоянов, В. Пазар, трансформация, глобализация, нов световен ред. София: Галик, 2003, с. 131.

¹⁸ Малые страны Западной Европы, отв. ред. Ю.И. Юданов. Москва: Мысль, 1984, с. 205.

тическото и икономическото потискане на дребния и среден бизнес в България, както и със страха на управляващите от всяко неконтролирано и несанкционирано от централната власт сдружение на независими граждани са реалните препятствия пред формирането на българското гражданско общество.

Въпреки пречките и ограниченията, въпреки страховете на официалната власт българското гражданско общество ще се състои. Образно казано, то вече „чука на вратата“ на новата ни история не само под формата на гражданския опит на близо 2 млн. легални и нелегални български емигранти, които постепенно добиват представа за това: *Какво представлява гражданското общество в развитите западни демокрации? Как действа това общество, какви са неговите механизми, какъв е неговият смисъл?*

Гражданското общество се провокира и от действията на територията на Република България на *множеството чуждестранни фондации за подпомагане и защита на гражданските свободи*. То е „закодирано“ и в дипломите на хилядите български младежи и девойки, които завършват университети и колежи в Европа и САЩ и които един ден ще се завърнат като млади професионалисти и носители на една друга, *по-демократична и по-либерална политическа култура*.

Може да се каже още, че българското гражданско общество прави своя прощъпулник и в дейността по създаване на Граждански съвети от експерти, дамски и младежки клубове от симпатизанти на различните политически сили в страната. Част от тях приемат предизвикателството да работят за едно по социално ориентирано държавно и местно управление, като подпомагат развитието на всяка стопанска инициатива в сферата на дребния и средния бизнес.

Българското гражданско общество експлицира своята жизненост и в изявите на хилядите български творци – певци, танцьори, музиканти, диригенти, композитори, художници, скулптори, архитекти, артисти и занаятчии, които разнасят славата на българския гений по света.

И най-вече българското гражданско общество крепне в джинсовите одеяния на цялото Интернет поколение, както го нарича Джереми Рифкин „точка-ком“ (dot-com) поколението¹⁹, което е в състояние да мобилизира мрежовия ресурс на Интернет системата за една комуникация от нов тип – свободна, без граници, без културни препятствия, без страх от ограничения и забрани, комуникация, която може да се защити от всяко властово посегателство и опити за манипулация чрез собствен език, етика и морал. Когато младите хора насочат този нов тип общуване към постигане на по-прагматични социални цели за едно, да го наречем най-общо: „социално добруване“, ние ще имаме и *виртуален израз* на понятието „гражданско общество“. При това то вече ще бъде не само национално или регионално гражданско, но и световно, глобално гражданско общество (ако използваме израза от опасенията на Р. Дарендорф²⁰), в което ние, българите, ще имаме своето достойно място.

Извоят от направения дотук анализ е, че трябва дълго, продължително и неотклонно да се работи, за да станат българските граждани в мнозинството си иконо-

¹⁹ Рифкин, Дж. Епохата на достъпа. София: Атика, 2001, с. 17.

²⁰ „Днес възниква въпросът дали човечеството няма по-скоро да се саморазруши, отколкото да намери съвместимия път към **световното гражданско общество**.“ – Вж.: Дарендорф, Р. Модерният социален конфликт. София, 1998, с. 232.

мически независими. Както навсякъде по света, така и тук, в България, това може да стане с много труд и с много ум, и най-вече с много ум. Образованието е това, което е направило от САЩ, Япония и Германия първите по икономическо развитие страни в света. Поради ниската капиталова адекватност в България акумулациите на физически и паричен капитал са слабоперспективни. Акумулациите на недвижимост също не крият добри перспективи. Няма пазар на земеделските земи. Пазарът на градски имоти е силно надценен поради доскоро действалото Шенгенско ограничение. Остават като относително по-перспективни инвестициите в човешки и в обществен капитал.

Ще завършим настоящото изложение с думите от едно интервю на известния философ позитивист Карл Попър, дадено пред немското списание „Шпигел“: „Оптимизмът е дълг. Трябва да се съсредоточим върху неща, които следва да бъдат осъществени и за които сме отговорни... Трябва да живеем така, че внуците ни по възможност да живеят по-добре от нас и не само в голия икономически смисъл“²¹.

Според представителите на западната политикономическа мисъл от средата на XX век²² икономическият растеж се състои от три вида явления:

- нарастване на общото количество произведени блага и услуги и особено на индустриална продукция;
- нарастване на количеството на благата и услугите на глава от населението;
- нарастване на равнището на производителност на труда.

Тези три аспекта на икономическия растеж са тясно свързани помежду си и взаимно се обуславят. В различните исторически моменти те имат различна степен на влияние и ролята им върху икономическите и социалните последици от растежа съвсем не са еднакви.

Увеличението на благата и услугите е база за постоянното увеличаване на качеството на живота на населението както в отделно взетите страни, така и на планетата като цяло. Същевременно абсолютното увеличение на благата води и до нарастването на благата на глава от населението, за което е необходимо темповете на растеж на благата да изпреварват темпа на нарастване на населението както в национален и регионален, така и в глобален план. Подобно изпреварване може да се реализира само тогава, когато производителността на труда нараства. За да се създадат условия за такова нарастване, трябва да се заложи определена стратегия на икономическия растеж, съобразена с производителността на отделните видове труд.

Един от направляващите анализа на растежа жалони е този за *философията на растежа*. „Инстинктът, че има нещо особено продуктивно в създаването на видими материални блага, оцелява. Производството на ботуши, обувки и електроника продължава да се смята за по-полезно и по-икономически изгодно, отколкото услугите на певеца, артиста или учения. Когато държавите, градовете или търговските палати обмислят *икономическото развитие*, те все още мислят само за фабрики, произвеждащи стоки.“²³ Гълбрайт приписва заслугата за съх-

²¹ Попър, К. Някои проблеми на новите демокрации. София: Калъс и УИ „Св. Кл. Охридски“, 1993, с. 93.

²² Имат се предвид трудовете на Колин Кларк. „Условията на икономическия прогрес“, 1940; Артър Лесиус. „Теория на икономическия растеж“, 1955; Раймон Арон „Три есета върху индустриалния век“, 1966 и др.

²³ Гълбрайт, Дж. К. Икономическата наука в перспектива..., с. 104.

ранението на този „инстинкт“ на Томас Малтус, на когото идеята, че адвокатите, лекарите или прислужниците може да са полезни хора, не се харесва особено.

Време е този „инстинкт“ да бъде преодолян и различието между продуктивни и непродуктивни икономически дейности да бъде ясно очертано. Това е в пряка връзка с първата задача на настоящото изследване. Трудът на адвоката, преподавателя, сервитьора или крупното са също толкова производителни като всеки друг труд. Нещо повече, колкото по-креативен е един труд, толкова по-производителен е той. Правейки сравнения за заплащането на труда, А. Смит в „Богатството на народите“ стига до извода, че древногръцкият ритор Исократ е печелил 3333 лири и 6 шилинга (около 100 000 щатски долара) за „това, което ние ще наречем един курс лекции, сума, съвсем не прекомерна за такъв голям град и толкова известен лектор, преподаващ онова, което е било тогава най-модерната наука, риториката“²⁴. Смит отбелязва, че заплащането на Исократ не е изключение. На Плутарх била заплащана подобна сума пари за неговите творчески занимания. Тези факти са косвено доказателство, че още в дълбока древност хората са оценявали значението, смисъла и производителността на творческия труд и са му давали адекватна финансова оценка.

Единствените ресурси, които подлежат на разширение, са човешките ресурси. „Всички останали се подчиняват на механиката. Те могат да бъдат по-добре или по-зле използвани, но не и да дадат по-голям обем продукция от сбора на обемите на различните части. Тъкмо обратното, проблемът на събирането на неодушевените ресурси заедно винаги е бил да се намали до минимум неизбежното свиване на обема поради триенето²⁵ и т.н. Човекът, единственият от всички достъпни на човека ресурси, е в състояние да се разраства и да се развива.“²⁶ От приведената констатация на П. Дракър следва, че развитието и растежът на едно предприятие, на една стопанска подсистема или на една национална икономика са възможни главно благодарение на развитието на човешкия фактор. В контекста на главната теза за връзката между синхронизацията на инвестициите във физическия, човешкия и обществения капитал и темповете и динамиката на икономическия растеж може да се направи позитивният извод, че в човешкия фактор се крие ключът към разкриване на факторите, динамизиращи растежа. И човешкият капитал, и общественият капитал са свързани с човешкия фактор в бизнеса и управлението, и главно с неговите качествени характеристики.

П. Дракър отбелязва, че речникът на бизнеса и особено този на счетоводството във връзка с производителността са значително остарели. „Онова, което счетоводителите наричат „производителна работна ръка“, са физическите работници, които поддържат машините и всъщност са най-непроизводителната работна ръка.“²⁷

Към непроизводителните работници счетоводната методика отнася според Дракър „всички, които допринасят за производството, без да поддържат машини“. Тук се включват нископроизводителни физически работници от прединдустриалната ера, като метачи, хигиенисти, някои висококвалифицирани работници, като инструмен-

²⁴ Смит, А. Богатството на народите. Книга 1, глава 10, част 2.

²⁵ Тук става дума за „триене“ като понятие от физиката, за разлика от „икономическото триене“.

²⁶ Дракър, П. Практика на мениджмънта. София: Класика и стил, 2001, с. 15.

²⁷ Пак там, с. 50.

талчиците, висококвалифицираните специалисти по поддръжката на контролно-измервателните прибори и автоматиката, майсторите по производството, инженерите по контрола за качеството на продукцията и на операциите. „И накрая – добавя Дракър – онова, което счетоводителят струпува на едно място като „горния етаж“ (надстройката) – самият термин издава неодобрение – *обхваща най-производителните ресурси – мениджърите, плановиците, проектантите, изобретателите*. В тази група обаче може да има чисто паразитни, ако не и деструктивни елементи под формата на високоплатен персонал, необходим единствено поради лоша организация, понижен дух или сбъркани цели – тоест поради грешен мениджмънт. Пример за това – винаги признак за погрешна организация – е „координаторът“²⁸

Макар да определя труда на управленци, плановици и конструктори и технолози като най-високопроизводителен, Дракър разделя „надстройката“ на два типа – продуктивна – „разходи за управленски, технически и професионален персонал, които заместват най-малко същите разходи, за непроизводителна работна ръка или капитални вложения“²⁹, и на непродуктивна, паразитна, „пораждаща единствено съпротивление, която не увеличава, а намалява производителността и която е едновременно и причинена от повишеното „триене в машината“³⁰ и негов създател“³¹.

²⁸ Дракър, П. Практика на мениджмънта..., с. 51.

²⁹ Пак там, с. 51.

³⁰ В случая П. Дракър има предвид „триенето“ като резултат от организационни „граповини“, т.е. от некоординираност и несинхронизираност на административно-организационните и организационно-производствените процеси. В икономическата литература терминът „триене“ е употребен за първи път от Дж. Б. Кларк, когато аргументира необходимостта от изучаване на две групи явления: причините за прехода от една статична система към друга и причините за отсъствие на икономическо равновесие. В този контекст Кларк разглежда два противоположни случая, при които се въвежда терминът „триене“: „Да предположим – пише той, – че съществува идеална подвижност на капитала, т.е. възможност за мигновено разширение на отделните производствени сфери и мигновено реагиране на производството на всички ценови изменения. С други думи, предполага се отсъствие на **икономическо триене**. В тези условия пазарните цени няма да се отклоняват от нормалните цени, доколкото всяко отклонение незабавно ще предизвика противодействащо движение, което веднага ще доведе до отстраняване на това отклонение, което ще бъде толкова кратковременно, че без проблеми ще можем да се абстрахираме от него. Ако предположим, че протича непрекъснат технически прогрес, то последният ще предизвика непрекъснати изменения на нормалните цени, които във всеки даден момент ще съвпадат с пазарните цени. Да вземем втори случай. Да предположим, че динамическите фактори престанат да действат, но че от друга страна, съществува **икономическо триене**, *изразяващо се в отсъствие на идеална подвижност на труда и капитала*. В тези условия нормалната цена ще остане неизменна, но ще се получи отклонение на пазарната цена от нормалната. Колкото по-силно е **икономическото триене**, толкова по-продължителен е този период, който е необходим за достигане на равенство между нормалната и пазарната цена. Ако се предположи, че **триенето е абсолютно**, т.е. че се изключва движение на труда и капитала, то подобно изравняване никога няма да настъпи“. Цитатът е от Clark, J. B. *The distribution of wealth*. – New York, 1924, pp. 80–81, Цит. по Блюмин, И.Г. Критика буржоазной политической экономии, том I. Москва: Изд. АН СССР, 1962, с. 241–242.

³¹ Дракър, П. Практика на мениджмънта..., с. 51.

П. Дракър пледира за нова концепция за производителността, която да отчита едновременно всички вложени усилия и да ги изразява в съотношение с техния резултат, вместо такава, която приема, че трудът е единственото производствено усилие. Но дори и такава концепция ще е неадекватна, ако се ограничи само до неща, които са под формата на видими и пряко измерими разходи, т.е. до счетоводителската дефиниция на производителността.

Питър Дракър отбелязва, че съществуват фактори с огромно и дори решаващо значение за производителността, които не се поддават на количествено измерване.

Като първи такъв фактор той визира „времето“. Дали хората и машините ще се използват постоянно, или само за половината от максимално възможното време на тяхното използване, е от важно значение за производителността. Типичен пример за влиянието на фактора време върху производителността дават Н. Шмелъв и В. Попов в книгата „На переломе – Экономическая перестройка в СССР“: „Ние (става дума за бившия СССР) имаме 2,5 пъти повече стругове, отколкото в САЩ, но през годината всеки от тях работи два пъти по-малко време в сравнение със средния американски струг³². На друго място в литературата се отбелязва, че в бившия СССР „вътрешносменните и целосменните престои на оборудването в предприятията достигат до 20–30% и коефициентът за натоварване на оборудването по време рядко превишава 0,7³³. Тези данни обясняват значителното изоставане на съветската икономика в сравнение с икономиката на САЩ и другите развити западни държави по отношение на производителността на труда.

Идеята на П. Дракър за по-производителния труд на управленци, плановици, организатори, конструктори и изобретатели не е много нова. Подобни идеи господстват в световната политикономическа мисъл от векове. Например видните представители на историческата школа в политическата икономия Адам Мюлер и Фридрих Лист считат, че „производителен е трудът на тези, които управляват и администрират държавата, на възпитателите, лекарите, представителите на правосъдието и др.п.“³⁴. Нещо повече, конкретно Фр. Лист приема, че изброените категории хора са много по-производителни, отколкото тези, заети в материалното производство. „Благосъстоянието на един народ – пише Лист – не зависи, както мисли Сей, от количеството на богатствата и от разменните стойности, които той притежава, а от степента на развитие на производителните сили. Ако законите и учрежденията не произвеждат директно стойности, те произвеждат производителна сила и Сей попада в грешка, като поддържа, че народите могат да богатееят под всички форми на управление и че законите не могат да творят богатства.“³⁵

По-късно отново ще се върнем на тези трактовки, които подкрепят косвено тезата за синхронизацията. Както отбелязва Пол Хейн: „Това, което икономистите всъщност знаят, е как *нещата се синхронизират помежду си*. Понятията от икономиката ни дават възможност да схванем и разберем по-добре това, което наблюда-

³² Шмелев, Н., В. Попов На переломе: Экономическая перестройка в СССР. Москва: Изд. Агентство печати Новости, 1989, с. 190.

³³ ЭКО, 1987, № 2, с. 142.

³⁴ Лист, Фр. Национална система на политическата икономия. София, 1926, с. 113.

³⁵ Лист, Фр. Национална система на политическата икономия..., с. 129.

ваме; да осъзнаваме по-логично и последователно широк кръг от сложни социални взаимодействия³⁶. Създаването и акумулирането на блага, което стои в основата на икономическите и пазарните взаимодействия, е възможно само в резултат на сътрудничество и взаимодействие между хората. Ако липсват ефективни и функциониращи механизми за стимулиране на сътрудничество между икономическите агенти, не бихме могли да се наслаждаваме на нито едно от богатата на цивилизацията. В „Левиатан“ Томас Хобс лансира идеята, че „въздържанието от насилие и грабеж“ е достатъчно като основна форма за обществена координация, а всичко онова, което създава икономическата подсистема на обществото, ще се развие от само себе си. Описвайки картина на несигурност и страх, Хобс допуска, че ако хората бъдат накарани да не нападат себеподобните и тяхната собственост, то положителното сътрудничество ще се развие от само себе си: „... няма място за труд, защото плодовете му са несигурни и затова няма и земеделие, корабоплаване, потребление на стоки, внасяни отвъд по море, удобни жилища, превозни средства и средства за пренасяне на неща, за които е нужна голяма сила, изучаване на земната повърхност, измерване на временно, занаяти, книжнина, общество и – което е най-лошо – налице е постоянен страх и опасност от насилствена смърт и животът на човека е самотен, беден, неприятен, животински и кратък“³⁷.

Цивилизацията, позната на Хобс, е с далеч по-просто устроено общество в сравнение с днешното. Отношенията в нея са повече плод на обичая на традицията и в много по-малка степен са подложени на промяна в сравнение с обществото, в което живеем ние днес. Чест прави на великия мислител от XVII век, че е успял да схване важността на проблема за обществената координация като условие за съхранение на цивилизацията.

В биографията на Джон Мейнард Кейнс има такъв любопитен епизод. Веднъж Кейнс вдига тост за икономистите, като ги нарича „пазителите на шанса за цивилизация“. В тази „титла“ има нещо от съсловния жречески дух от древността. Икономистите са един вид „шаманите“, които призовават и извикват на живот „духът на цивилизацията“, който е генератор на развитието и просперитета. „Шансът за цивилизация – това е всичко... Едно добре координирано и гладко функциониращо общество предоставя на членовете си повече възможност за избор. Икономическият начин на мислене, особено в едно демократично общество, е важна предпоставка. Но не е нищо повече от това.“³⁸ Ако се отнася до избора на стратегия на растежа, до философия и мяра на растежа, възможният избор явно също зависи от *икономическия начин на мислене* и той сам по себе си според Хейн също е един от факторите на растежа.

Проблемът е, че в икономическата подсистема на обществото поддържането на баланси и пропорции не решава проблемите по обществената координация и сътрудничество и не е гаранция за просперитет и растеж. Нерядко стремежът към постигане на ежегоден баланс между приходите и разходите на микро- и на макроравнище може да предизвика дестабилизация на микро- или макроиконо-

³⁶ Хейн, П. Икономическият начин на мислене. София: Тилиа, 1995, с. 523.

³⁷ Хобс, Т. Левиатан, или за същността, формата и властта на държавата, църковна и светска. София: НИ, 1970, с. 135.

³⁸ Хейн, П. Икономическият начин на мислене..., с. 525.

мическата система. В икономиката, за жалост, няма опорна точка. Обикновено хората разсъждават така: „Трябва да има някакво решение. Ако икономиката не работи добре, тогава ще поправим конституцията. Ако не можем да поправим конституцията, ще организираме широка образователна кампания. Ако и образованието не даде резултат, ще преустроим цялата образователна система...“. Принципът „залудо работи, залудо не стой“ не винаги дава добри резултати. Икономическата наука трябва да подсказва вариантите на динамизация или стабилизация на определени икономически процеси и явления. „Икономическата теория ни учи на това как са свързани икономическите величини и колко сложни и взаимнопреплетени са тези отношения.“³⁹

След тази обстойна икономико-историческа експликация на факторите и условията, въздействащи върху социалния капитал, е логично да се върнем на изходната теза на изложението, че такъв тип страни в преход, като България, Русия, Унгария, Сърбия и други, стигат до състояние на мафиотизация на политическата власт главно поради ерозията и унищожаването на социалния капитал от тоталитарната власт. Доколкото все пак в изложението се интерпретират процесите на генериране на социален капитал, е резонно да се даде дефиниция на категорията „социален капитал“. Идеята е да се видят кои аспекти от съдържанието на социалния капитал кореспондират и могат да бъдат повлияни от формите на контрадемократията. В случая се налага пояснението, че „контрадемократията“ не следва да се възприема като отрицание на демократичните принципи и устои. Под „контрадемократия“ следва да разбираме „всички онези нерегламентирани стихийни намеси в политическия живот на самоупълномощилите се да контролират властта граждани“⁴⁰. В този смисъл контрадемократията има за цел по-скоро да укрепва, коригира и насочва демокрацията в здравето русло на обществените, колективистичните потребности на социума.

Що се отнася до социалния капитал, за първи път изразът „обществен капитал“⁴¹ е употребен от Линда Джъдсън Ханифан при описание на учебните центрове в селските общини през 1916 г. Терминът е използван за първи път от икономист през 70-те години на ХХ век. Това е икономистът Глен Лаури, който с това понятие обяснява „отсъствието на дребен бизнес при чернокожите“.

Социологът Джеймс Колман и политологът Робърт Пътнам имат най-голяма заслуга за широката употреба на термина „обществен капитал“ след 80-те години на ХХ век.

³⁹ Литъл, И.М. Д. Един икономист в Уайтхол. – *Лойд Банк Ривю*, април, 1957.

⁴⁰ Дичев, Й. Когато губим, какво печелим – предговор към книгата на Пиер Розанвалон „Контрадемократията“. – София: Изток-Запад, 2012, с. 5.

⁴¹ Всъщност Бьом-Баверк използва термина „социален капитал“ значително по-рано през втората половина на ХІХ век, но с друго смислово съдържание. За бележития представител на Австрийската субективистка икономическа школа „социален капитал“ са „средствата за производство“, които в качеството си на „междинни продукти“ се вметват между труда и природата и водят до нов качествен начин на производство, който Баверк определя като капиталистически (Вж.: Демостенов, С.С. Теоретическа политическа икономия. Част II. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, с. 452.

Робърт Пътнам дефинира „социалния капитал“⁴² като „характеристики на социалната организация, като доверие, норми, структури, които могат да подобрят ефективността на обществото като улесняват координираните действия“.⁴³

Франсис Фукуяма, от своя страна, определя „социалния капитал“ като „способност, която възниква, когато в обществото или в част от него превес взима *доверието*. Той може да бъде въплътен в най-малката социална група, семейството, както и в най-голямата от всички групи – нацията, и всички други групи помежду им“⁴⁴.

„Общественият капитал – пише Фукуяма – произвежда богатство и следователно има *икономическа стойност* (курсивът наш – МТ, ЙС) за националната икономика. Освен това той представлява предварително условие за всички форми на групова дейност в съвременното общество, от управлението на кварталната бакалница до лобирането в Конгреса и отглеждането на деца.“⁴⁵

В друга своя книга, „Доверие: Обществените ценности и създаване на благосъстояние“, Ф. Фукуяма също предполага първопричинността на „социалния капитал“: Според него „много по-вероятно е успешната пазарна икономика да не е следствие от стабилната демокрация, а да е определена от *предшестващия фактор* на социалния капитал“⁴⁶.

На тази база предлагам една своя дефиниция на категорията „социален капитал“:

Социалният капитал е сложна интегрална категория. В своя обхват и съдържание той включва разнородни по принадлежност инградиенти. В тяхното множество влизат както количествени, така и качествени компоненти. Преобладаващата част от тях са подсистеми. Това е подсказка, че за част от инградиентите можем да прилагаме и системния подход в анализа на социалния капитал. В обхвата на социалния капитал влизат:

- степента на доверието между икономическите агенти и между тях и институциите;

⁴² По мнение на проф. Демостенов, С.С. „социалният капитал“ се състои в „междинните продукти“, които се създават в резултат на непосредственото производство (съчетанието на труда и земята). Тези „междинни продукти“ са средства за производство. Те са „междинни“ според проф. Демостенов, понеже стоят между човека и природата. Това е теза, заимствана от Бьом-Баверк от неговата книга „Капитал и доход от капитала“. Баверк нарича „междинните продукти“ (средствата за производство) „социален капитал“ от „гледище на социалното цяло, иначе казано, от гледище на цялото човечество“. Това е една догадка за предимно „глобалните измерения и проявления“ на социалния капитал, независимо че Баверк го подменя, или най-малко го смесва, с физическия капитал (Вж.: Демостенов, С.С. Теоретическа политическа икономика. Част I. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1991, с. 299).

⁴³ Putnam, R. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press, 1993, p. 167.

⁴⁴ Фукуяма, Ф. Доверието: Обществените ценности и създаване на благосъстояние. София, Рива, 1997, с. 26.

⁴⁵ Фукуяма, Ф. Големият разлом. София: Рива, 2001, с. 34.

⁴⁶ Фукуяма, Ф. Доверие: Обществените ценности и създаване на благосъстояние. София: Рива, 1997, с. 409.

- институционалната изграденост на едно национално и регионално интегрирано стопанство;
- степента на постигнатите, в национален план, на ред и законност;
- степента на развитие на гражданското общество;
- системата от позитивни ценности;
- системата от културни достижения и образци;
- система от традиции, нрави, вярвания, обичаи, привички, формирана в резултат на столетия (а нерядко и на хилядолетия) народопсихология, с присъщите ѝ стереотипи, формирани личностни качества, ценности, морал, етика и естетични възприятия;
- способностите на представителите на дадена нация да се сдружават за постигане на различни прагматични цели;
- системата от мотиватори и стимули за икономическата активност на домакинствата и индивидите;
- развитието на благотворителността;
- относителният дял на доброволния труд в полза на обществото и на различни обществени групи в общата маса на реализирания труд в рамките на определен период от време;
- развитието на колективистичността и взаимопомощта между хората от дадена нация или интеграционна общност.

При един по-обтоен анализ на провокативната категория „контрадемократия“, която предлага Пиер Розанвалон, ще видим, че тя кореспондира с всички по-важни и значими характеристики на социалния капитал, както и с аспектите на неговото съдържание.

Доверието между хората, като главна съставна част на социалния капитал, е в центъра на внимание на Пиер Розанвалон. Той озаглавява въведението към своя анализ „Недоверие и демокрация“. Изходната му теза е: Независимо от факта, че „демократичният идеал днес властва почти повсеместно, режимите, които се позовават на неговите принципи, навсякъде предизвикват силни критики“⁴⁷. Според автора това е големият политически проблем на нашето време. Почти веднага следва препратка към случващото се в бившите комунистически страни в Източна Европа.

Историята на реалните демокрации се съпътства от непрекъснато напрежение и оспорване. Розанвалон представя двата пътя на реакция на възникналото недоверие към властовия истаблишмънт. При първият усилията се насочват към опити за поправяне на недостатъците на представителната система. Все по-често се прибегва до урните, за да се легитимира даден властови ход или дадена политика. Търси се възможност за подобряване на „електоралната демокрация“. Нещо повече, „успоредно се развиват и плетеница от практики, проверки, неформални обществени контравласти, но и институции, предназначени да компенсират подкопаването на недоверието чрез организиране на зорко недоверие“⁴⁸.

Според Розанвалон при втория път на реакция на обществото са отчитани отделни действия и поведения, без да се сглобяват в някаква цялост. Именно „кон-

⁴⁷ Розанвалон, П. *Контрадемократията*. София: Изток-Запад, 2012, с. 15.

⁴⁸ Пак там, с. 17.

традемократията“ според Розанвалон е вторият път на реакция на недоверието в институциите на представителната демокрация. Самото недоверие според автора следва исторически два големи пътя – либерален и демократичен. Либералното недоверие към властта често е теоретизирано и коментирано. Още в „За духа на законите“ Монтескьо отбелязва, „че всеки човек с власт е склонен да злоупотребява с нея и той върви в тази посока, докато не стигне някакви предели“⁴⁹.

Другият подход към недоверието – демократичният – има за цел да следи дали избраната власт изпълнява своите ангажименти и да търси средства, с които да се поддържа първоначалното изискване за служене на общественото благо.

Пиер Розанвалон предлага три начина на постигане на целта на демократичния подход към недоверието: „надзорните власти; възпиращите форми; съдебната проверка“. Той ги определя като „контравласти“ и от там ги предлага като обобщен израз на „контрадемократията“. При което пояснява: „Контрадемократията не е обратното на демокрацията. А по-скоро форма на демокрация, която определя другата (електорално-представителната демокрация – МТ), изпълнявайки ролята на подпора“⁵⁰.

Могат да се обособят три групи фактори, които подкопават доверието в обществото – научни, икономически и социологически. Първата група фактори изяснява Улрих Бек в труда си „Рисковото общество“⁵¹. Става дума за това, че технологичният оптимизъм от 60-те години на ХХ век се заменя постепенно от масов песимизъм относно развитието на модерните индустрии. Все по-често индустриалното развитие се схваща не толкова като прогрес, колкото като развитие, поставящо ни в риск от екокатастрофи, от влошена жизнена и работна среда, в риск от суровинен и енергиен недостиг. Това принуждава учените да дават обяснения и сметка. За обществото няма друг изход освен отново да упълномощава учените, като се опитва да увеличи контрола и надзора върху тях.

В макроикономически план доверието също намалява. Липсва достатъчно качествено знание, което да дава хипотези за бъдещо поведение. Големите институции, натоварени с тази задача, престават да дават адекватни прогнози. По-отворената и комплексна система на глобални икономически взаимодействия също подпомага нарастващите прояви на недоверие.

На наднационално ниво също наблюдаваме дефицит на демокрация. Както отбелязва Роберт Менасе, „Критиките за недостатъчната демократичност в ЕС в действителност са израз на недоволство от неусетната загуба на една идентичност, която без друго винаги е била химера, но е успявала да удържи елита и народа в рамките на нацията. Затова сега едновременно протича двустранен процес на растяща критика за недостатъчна демократичност и гняв към собствените „елити“, преплетени и ангажирани в международен план и същевременно – прогресираща ренационализация“⁵².

⁴⁹ Монтескьо, Ш. За духа на законите. София: Наука и изкуство, 1984 (превод на Тодор Чакъров). Книга XI, глава 4.

⁵⁰ Розанвалон, П. Контрадемократията..., с. 20.

⁵¹ Бек, У. Световното рисковото общество. София: Обсидиан, 1999.

⁵² Менасе, Р. Залезът на Европа [Краят на нацията и бъдещето на демокрацията]. Плевен: Лега Артис, 2013, с. 13.

Факт е, че ЕС е съставен от демократични държави, но също е факт, че на европейско ниво извоюваните демократични стандарти на практика са изгубени, ако не и изоставени. Най-очевидният пример за това е дисонансът между клишираната представа за демокрацията и институционалната структура на ЕС. Развита демокрация имаме само при разделение на властите, при което те могат да се контролират една друга. Същевременно в европейските институции такова разделение липсва. Европейският парламент е демократично избран, но е лишен от законодателна инициатива. Европейският съвет също се избира, макар и индиректно. Но при Европейската комисия демократичният избор, както образно се изразява Роберт Менасе, е „натикан в килера“. Според автора на „Залезът на Европа“ „Триадата Парламент, Съвет, Комисия образува една черна дупка, поглъщаща всичко онова, което разбираме под демокрация“⁵³.

Социологическите механизми също генерират недоверие. В едно общество на отдалечеността, на алиенацията, на комунитаризма (ако използваме израза на Жак Атали)⁵⁴ материалните основи на общественото доверие се ронят. Просто хората не се познават достатъчно. Недоверието към другите е пряко свързано и недоверието към управляващите. Рекордът по политическо недоверие държи Бразилия. На другия полюс е Дания, където доверието и към хората, и към властта е най-високо. Само 2,80% от бразилците смятат, че може да се има доверие на повечето хора, докато за Дания показателят достига 66,50%.⁵⁵

Един от начините за предефиниране на демокрацията и връщане на доверието на гражданите в институциите, във властта и помежду им е да се използват механизмите и институциите на обединена Европа като заместител на националните политически институции и власти, на местните национални парламенти. За голяма част от европейските граждани общоевропейските институции все още са с по-голям авторитет от националните. Настоящата ситуация през 2020 г. с пандемията от корона вируса промени драстично тези нагласи. Доверието към ЕС се срива не само в бившите социалистически страни, членки на Съюза. ЕС се оказва критикуван и от ръководителите на държавите – основателки на Съюза, за изключително пасивната си позиция в условията на разразилата се пандемия. Особено силна е разликата в степента на доверие при гражданите на страните от бившия социалистически блок. В известна степен те са подведени от идеята, че членството в ЕС за страните им може да има позитивен ефект, но не отчитат, че реалностите често се разминават с добрите идеи за Европа на гражданите. Както отбелязва Р. Менасе, „Не мисля, че демокрацията в Европа трябва да е въпрос на късмет. Знаете ли колко от кандидатите за Европейски парламент се поставят в националните партийни листи само за да бъдат изпратени в Брюксел, защото са се провалили на национално ниво и партиите им не знаят какво да ги правят. Не смятам, че Европейският парламент трябва да бъде политическо бунище. Знаете ли колко членове на популистки антиевропейски партии се изпращат в Европей-

⁵³ Менасе, Р. Залезът на Европа..., с. 39.

⁵⁴ Атали, Ж. Речник на XXI век. София: ЛиК, 2000.

⁵⁵ Вж.: Ronald Inglehard (et alii), Human Beliefs and Values & A Cross-Cultural Sourcebook Based on 1999–2002, Values Surveys, Mexico, Siglo, XXI, 2004 (Цит. по Розанвалон Пиер. Контрадемократията..., с. 22).

ския парламент? Тяхната единствена цел е с непродуктивно противопоставяне на другите парламентаристи да спъват работата на Парламента. Не мисля и че Европейският парламент трябва да бъде трибуна за антиевропейските настроения⁵⁶. Приведеният цитат подсказва, че и на наднационално ниво демокрацията има нужда от прецизиране, реформиране и опазване. Това е крайно важно и необходимо най-вече поради факта, че в бъдещата „Европа на регионите“ се визира постепенното отмиране на национализма, който все още не е напълно изживян, както показват случаите с появата на нови национални държави, като Косово, и както подсказва и опитът за референдум за отделяне на Каталуния. В „Залезът на Европа“ Менасе обобщава: „Национализмът отмира. В средносрочен план може да се мисли и за отпадане на националните парламенти. В такава Европа няма да се борим с ирационални феномени, като например, че г-н Камерън, въпреки че страната му не е член на Валутния съюз, може да блокира общата финансова политика, бранейки националния спекулативен финансов пазар – Лондонското Сити. Ако не беше зает с това, той щеше да има повече време да помисли защо половината му страна е пламнала срещу националната му политика⁵⁷. Резултатът от Референдума за „Брекзит“ е достатъчно показателен в този план.

Създаването на надзорни власти се характеризира от Пиер Розанвалон като „демократия на надзора“. Счита се, че необходимостта от надзорна власт възниква още в началото на Френската революция, за да уравни наклона на представителите към автономия, към превръщането им според думите на маркиз Мирабо на „своеобразна фактическа аристокрация“⁵⁸. Три са главните функции на надзорните институции: *бдителност, разобличаване и оценяване*. Новите социални движения, възникнали след 70-те години на XX век, се организират именно около тези три дейности на надзора – бдителност, разобличаване и оценяване. Бдителността се откроява като обща функция на голям брой организации. Новите информационни комуникационни технологии засилват възможностите на различните обществени групи за надзор, контрол, разобличаване и оценяване и дори създават общо пространство за бдителност и оценяване на света.

Възпиращите форми се възприемат като един нов ефорат на „рефлексивна демокрация“ като алтернатива както на пряката демокрация, заплашена от демагогски отклонения, така и на представителната демокрация, която от своя страна рискува да деградира до изборна аристокрация.

Политиката на съдене като контрадемократична дейност визира възможностите, които правните норми дават за отзоваване и привличане под отговорност на политическите лица, които са злоупотребили с властта и гласуването от народа доверие.

Генеративният потенциал на надзорните власти е логично да се търси в трите аспекта на надзора: *бдителност, разобличаване и оценяване*. Първата – бдителността – се свързва с активна гражданска позиция, с непримиримост към всеки опит да се узурпират и ограничат граждански и личностни права. Тя следва да се възпитава на всички равнища – в семейството, училището, медиите, НПО-ата,

⁵⁶ Менасе, Р. Залезът на Европа..., с. 95.

⁵⁷ Менасе, Р. Залезът на Европа..., с. 101.

⁵⁸ Розанвалон, П. Контрадемократията..., с. 37.

и дори в казионните учреждения. Бдителността обаче предполага познание и своеобразно обучение, що се отнася до конституционни права, социална и гражданска защита, а също и до свобода да се заема позиция. Просто казано, бдителността е по-присъща на членовете на едно гражданско общество, каквото в бившите тоталитарни държави все още липсва. Липсва дори самото познание на правата и задълженията на гражданите и обществените структури, защото няма система, която да осигурява такова знание.

Политиката на съдене също има значителен потенциал, що се отнася до възможности да генерира доверие, да респектира в посока на спазването на ред и законност.

Изводът, който се налага, е, че и трите главни форми на контрадемокрацията – надзорните власти; възпиращите форми и съдебната проверка имат потенциала не само да съдействат за възстановяване на доверието в обществото, но и да способстват за неговата адекватна на съвременните реалности институционална изграденост, както и за възстановяване на колективизма и гражданската ангажираност на индивидите.

В обществата, където чрез система от казионни и неправителствени структури са създадени такъв тип надзорни институции (например датската институция „омбудсман“ има такава обществена роля – на оценител, надзорник и своеобразен народен трибун, защитник на индивидите, които са в по-неизгодна гражданска и политическа позиция), обикновено се наблюдава наличие на по-силен и по-действен социален капитал. Когато обаче подобни институции се „излъчват“ от мнозинството на парламентаристите, които избират и изпълнителната власт, то нерядко тези институции се обезличават и се превръщат в поредната „синекурна длъжност“ в държавата. Българският опит в подбора на „национален омбудсман“ е достатъчно показателен в този план. Омбудсманът следва да защитава гражданите от посегателства от страна на властта, прокуратурата, силовите структури и пр. Това означава, че омбудсманът следва да инициира съдебното преследване на политици, злоупотребили с власт и влияние. Конкретно в България няма такъв опит за цялата история на съществуване на тази институция. Практиката в другите страни на съдебно преследване на политици, злоупотребили с власт и влияние и уличени в корупция, показва, че това действа позитивно върху възстановяване на доверието в управляващите елити и в самата съдебна система като институция.

Запазвайки умерен оптимизъм за бъдещето на посткомунистическите страни и главно за тези, които са вече членове на „европейското семейство“, ние споделяме оптимизма на Робер Менасе: „Представям си революционната демокрация на Европа така: Регионите, които и без това не се ограничават в размиващите се национални граници, избират свои представители в Парламента. Той избира комисари и президенти на комисии. Европейската комисия – единствената истинска европейска институция – разработва законите и директивите, одобрявани след това от Парламента.

Така могат да се дефинират общите основни направления на финансовата, икономическата, данъчната, правната и социалната система. Онова, което може да се реши от регионалния Парламент, си остава в неговите правомощия... Регионалната идентичност е в основата на европейската“⁵⁹.

⁵⁹ Менасе, Р. Залезът на Европа..., с. 100–101.

Пределегирането на доверието от националните политически елити към тези на общоевропейско ниво в Европейския парламент и в Европейската комисия, и най-вече към регионалните властови елити, в контекста на концепцията „Европа на регионите“ е може би един от вариантите да се генерира нов тип социален капитал, базиран на интегрален тип доверие и на нова система от институции – наднационални и регионални, в противовес на доминиралите през последните 3–4 столетия национални институции. Това е все още хипотетична опция, както показва бездействието на европейските институции в условията на пандемията. Тя има своите привърженици в ЕС, но има и своите противници. Времето ще покаже дали тази „революционна демокрация на Европа“, както я нарича Р. Менасе, е възможна и постижима.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Атали, Ж. Речник на XXI век. София: ЛиК, 2000.
2. Бек, У. Световното рисковото общество. София: Обсидиан, 1999.
3. Демостенов, С.С. Теоретическа политическа икономия. Част II. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1999.
4. Демостенов, С.С. Теоретическа политическа икономия. Част I. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1991.
5. Дичев, Й. Когато губим, какво печелим – предговор към книгата на Пиер Розанвалон, „Контрадемократията“. София: Изток-Запад, 2012.
6. Мадяр, Б. „Посткомунистическата мафиотска държава. Случаят Унгария“. София: Изток-Запад.
7. Менасе, Р. Залезът на Европа [Краят на нацията и бъдещето на демокрацията]. Плевен: Лега Артис, 2013.
8. Монтескьо, Ш. За духа на законите. София: Наука и изкуство, 1984 (превод на Тодор Чакъров). Книга XI, глава 4.
9. Тонев, М. Капиталова структура и икономически растеж. Варна: ВСУ, 2004.
10. Тонев, М. Аспекти на взаимодействие между социалния и човешкия капитал. Варна: ВСУ, 2013.
11. Тонев, М. Един опит за класификация на инвестициите в социален капитал. – *Годишник на ВСУ*. Том XI. Варна: ВСУ, с. 93–125.
12. Тонев, М., Й. Ангелова The Social Capital in Totalitarian Countries – The Parameters of the erosion. – Й. Ангелова, М. Тонев. – Сборник материали от Seventh International Conference on Business, Management and Economics, ICBME'2011, Yasar University. – Izmir, Turkey, p. 325–338.
13. Розанвалон, П. Контрадемократията. София: Изток-Запад, 2012.
14. Фукуяма, Ф. Доверие: Обществени ценности и създаване на благосъстояние. София: Рива, 1997.
15. Фукуяма, Ф. Големият разлом. София: Рива, 2001.
16. Putnam, R. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. – Princeton: Princeton University Press, 1993.
17. Ronald Inglehart (et alii)q Human Beliefs and Values & A Cross-Cultural Sourcebook Based on 1999–2002 Values Surveys, Mexico, Siglo, XXI, 2004. (Цит. по Розанвалон Пиер. Контрадемократията..., с. 22).

18. Tonev, M. An Attempt at a Quantitative Assessment of Social Capital. – ICBME 2005, Economics in a Changing World, Vol. 3, Yasar University press, Izmir, 2005, pp. 57–68.

19. Tonev, M. The Investments in Social Capital – an Attempt for Classification. – IBCME 2007, Perspectives on Economics. Izmir: Yasar University press, 2007, pp. 285–308.

20. Tonev, M. Aspects of Interaction Between Human Capital and Social Capital – IBCME 2008. – Fourth International Conference on Business, Management and Economics, Vol. II, Yasar University, Izmir, Turkey, pp. 222–243.

КОНТРАДЕМОКРАЦИЯТА КАТО ГЕНЕРАТОР НА СОЦИАЛЕН КАПИТАЛ В ПОСТТОТАЛИТАРНОТО ПРОСТРАНСТВО

доц. д-р Младен Тонев, ас. д-р Йорданка Стоянова-Тонева

Резюме: Студията изследва влиянието на процесите на контрадемократия върху възможността за възстановяване на разрушения социален капитал, както по принцип, така и в частност в бившите социалистически страни. Направен е изводът, че всичките три основни форми на контрадемократията – надзорните органи; възпиращия суверенитет и съдебният контрол не само спомагат за възстановяване на доверието в обществото, но и допринасят за неговата институционализация и възстановяване на колективизма и гражданската ангажираност на хората.

Ключови думи: социален капитал; контрадемократия; надзорни органи; аргументиране на формуляри, съдебни проверки; социален прогрес.

CONTRA-DEMOCRACY AS A GENERATOR OF SOCIAL CAPITAL IN THE POST-TOTAL AREA

*assoc. prof. Mladen Tonev, PhD,
assist. prof. Yordanka Stojanova-Toneva, PhD*

Summary: The study examines the impact of contrademocracy processes on the opportunities for recovery of eroded social capital, both in principle and in particular in the former socialist countries. It is concluded that all three main forms of contrademocracy, the supervisory authorities; dissuasive forms and judicial scrutiny not only help to restore confidence in society but also contribute to its institutionalization and the restoration of collectivism and civic engagement of individuals.

Keywords: social capital; contrademocracy; supervisory authorities; dissuasive forms, judicial checks; public progress.

ТЕОРИИ И ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПОДХОДИ КЪМ ПРОБЛЕМА ЗА КОРУПЦИЯТА

Коста Влъчков

Въведение

Корупцията е предмет на изследване от страна на антропологията, социологията, политическите и икономическите науки, историята и науките за развитието. Научният интерес към нея възниква в средата на миналото столетие, като особено се засилва след процеса на деколонизация и консолидация на „глобалния Юг“ (по-малко развития свят) като противопоставен на „глобалния Север“ (по-развия свят). Първоначално той е центриран около политическата корупция, въпроса за нормите, морала и етиката, както и около създаването на количествени методи за изследване и конструиране на математически модели. Обръща се внимание най-вече върху формите, причините и следствията. Краят на Студената война и гласността относно онова, което се случва в новите демокрации, водят към ново повишаване на изследователския интерес през 90-те години на XX век. В техния контекст усилията се съсредоточават върху международния интерес към корупцията и борбата против нея; както и върху връзката между демокрацията и антикорупционните практики.

Понятие, типология и причини за явлението „корупция“

Корупцията е обществено явление, познато на човечеството от хилядолетия. През последните години то е обект на интензивно обсъждане в публичното пространство, като се коментират многобройни случаи на корупционни действия в различни обществени сфери. За съжаление, все още няма изградено и наложено общоприето разбиране за това що е корупция – често тя се възприема като нещо, което се подразбира и няма нужда от специално уточняване.¹

Коста Кирилов Влъчков. факултет „Международна икономика и администрация“, ВСУ „Черноризец Храбър“

¹ Малчев, Н. Предпоставки и фактори за корупцията в публичната администрация на Република България. – В: Vanguard scientific instruments in management, vol. 12, no. 1, 2016.

Терминът „корупция“ за първи път се среща в римското право и с него се определя дейността на лица, насочена към нарушаване на нормалния ход на съдебния процес или реда на управлението. Считаме, че са налице всички основания да споделяме мнението на Николо Макиавели относно факта, че именно в римското право терминът „корупция“ придобива собствена юридическа форма. По този начин, макар и с известна условност, можем да отстояваме разбирането, че формирането на съвременното разбиране на понятието „корупция“ съвпада с периода на възникването и развитието на римското право. Едновременно с това значението на този факт не бива да се абсолютизира и в нормативно-правното наследство на Древния Рим да се търси решение на съвременните проблеми, свързани с практиката в борбата с корупцията.²

Съвременното значение на понятието „корупция“ окончателно се формира, когато тя става неразделна част от обществения живот в повечето европейски държави. Именно от този период корупцията е вече широко разбрана като подкупност и продажност на чиновници или на държавни длъжностни лица, както и на обществено-политически дейци. Тълковният речник на българския език влага подобен смисъл в термина „корупция“: „поквареност на длъжностно лице; продажност“. Тази интерпретация е най-близко до всекидневното разбиране на корупцията, но тя е твърде обща и не може да послужи нито за целите на научните изследвания, нито като правно определение на това понятие.³

Проблемът се усложнява от отсъствието на категорична правна дефиниция на явлението „корупция“, въпреки че то се използва като официален и знаков термин. В него обаче се влага различно съдържание в различен институционален и правен контекст. Неяснотата се допълва от широката и нееднозначна употреба на понятието в областта на икономиката, политологията, етиката и особено в журналистическата практика. В тази ситуация е необходимо по-прецизно очертаване на възможните интерпретации (всекидневни, законови, международноправни, аналитични) и внасянето на единство в разбирането на термина „корупция“.

Най-широко разпространената дефиниция за явлението „корупция“ е, че това е злоупотреба с власт за лична или групова изгода. Корупцията не е синоним на подкупа. Тя е много по-широка по обхвата на противообществените и противоправните действия. Съществуват различни интерпретации на термина „корупция“. Според някои от тях корупцията се идентифицира с термини като „развала“, „поквара“, „подкупничество“. Като юридически термин „корупцията“ означава антиобществено явление, характеризиращо се с морална поквара на личността или социалната група и с противозаконно използване на служебно или друго положение, чрез които се получава противозаконна облага. Най-ярката проява на корупцията е подкупът. Етимологично понятието „корупция“ е свързано с латинската дума *согиртио*, която буквално означава разваленост, изхабеност, лошо състояние или лъжливост, подкупност. Според Тълковния речник на българския език смисълът е подобен – поквареност на длъжностно лице, продажност. Това тълкуване е най-близко до разбирането за корупция като възприятие на понятието от масовото съзнание, но е твърде общо и не може да послужи нито за целите на научните изследвания, нито като правно определение.

² Велкова, Л. Корупцията – заплаха за икономическата сигурност. София, 2015, с. 18.

³ Пак там, с. 20.

Първата легална дефиниция на понятието „корупция“ е установена в Гражданската конвенция за корупцията на Съвета на Европа. Тя е ратифицирана през 1999 г. и е част от вътрешното право на Република България. Според конвенцията „корупция“ е „искането, предлагането, даването или приемането (пряко или косвено) на подкуп или всяка друга наследваща се облага или обещаването на такава, което засяга надлежното изпълнение на някое задължение или поведение, което се изисква от приемащия подкупа, както и не полагаща се облага или обещаването на такава⁴. „Общоприетата дефиниция на понятието „корупция“ е: „Злоупотреба с власт – икономическа, политическа и административна, която води до лично или групово облагодетелстване за сметка на правата и законните интереси на личността, на конкретна общност или на цялото общество⁵“. Под „корупция“ се разбира и поведението на лица, които не са държавни служители, но които корумпират държавните служители, като им предлагат и дават подкуп. В по-тясно юридически смисъл корупцията е вид конфликт на интереси, при който има доказано наличие на предлагане (даване и/или искане), приемане на дар или каквато и да е облага или услуга, които не му се следват (т.е. не са нормативно регламентирани) и при които длъжностното лице реализира промяна в действията си по служба. Това в Наказателния кодекс (чл. 301–307) се квалифицира под понятието „подкуп“ във всичките му форми, описани там, и представлява най-тежката форма на конфликт на интереси.⁶

Корупцията действително не е само юридическа категория, макар да има правно определение, което означава, че извън предмета на юрисдикцията ще остане една голяма група от лошо идентифицирани и като правило неподлежащи на изява и установяване с обичайните правни средства аморални корупционни прояви.⁷ Тъй като правните дефиниции на явлениято „корупция“ не са достатъчно конкретизирани уточнени, се предлагат по-широкообхватни социологически интерпретации.

Според едно от възприетите определения понятието „корупция“ означава злоупотреба с икономическа, политическа, административна и съдебна власт, която води до лично или групово облагодетелстване за сметка на правото и законните интереси на личността, на конкретна общност или на цялото общество. Този широк обхват на дефиницията се базира на тезата, че противодействието срещу корупцията не само в национален, но и в глобален мащаб изисква координирани усилия, които да ангажират както държавата, така и гражданите, без да се изключва нито един сектор на обществения живот. В контекста на тази дефиниция реализирането на корупцията предполага наличието на четири необходими елемента:

1) служител (или група служители) в обществения сектор (в широкия смисъл на думата, като се включват и административни служители, политици, магистрати, заети в бюджетната сфера, в сферата на услугите и др.);

⁴ <http://europe.bg/bg/resursi/>

⁵ Корупция и антикорупция. София: Център за изследване на демокрацията, 2003, с. 225.

⁶ Малчев, Н. Предпоставки и фактори за корупцията в публичната администрация на Република България. – В: *Vanguard scientific instruments in management*, vol. 12, № 1, 2016.

⁷ Велкова, Л. Корупцията – заплаха за икономическата сигурност. София, 2015, с. 23.

2) дискреционна власт (възможност за вземане на самостоятелни решения по усмотрение);

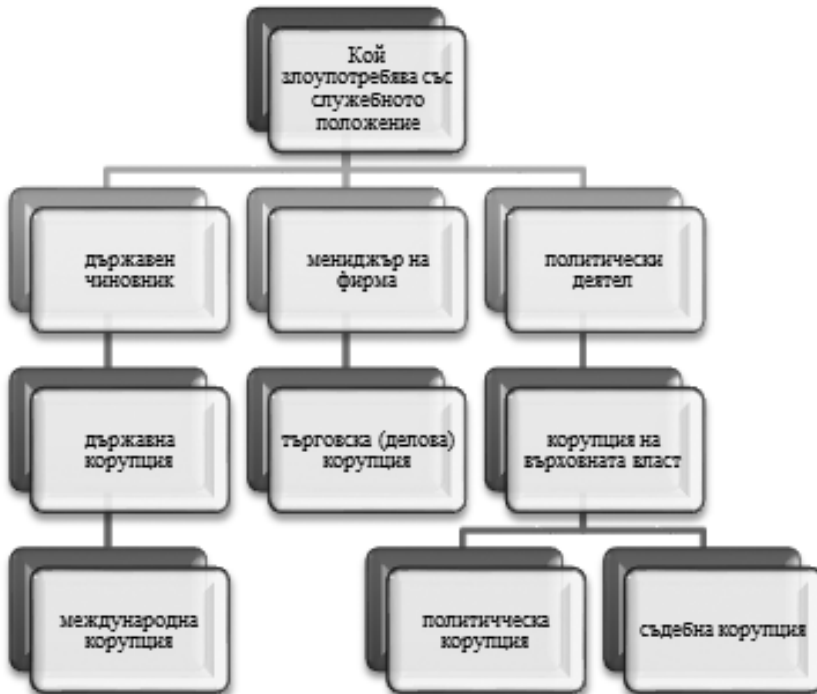
3) злоупотреба с публична власт от служителя;

4) извличане на лична или групова полза (финансова, материална, услуга) от служителя/служителите.

В зависимост от вариациите на тези елементи и формите, сферите, мащаби-те и механизмите на реализиране на корупцията са разнообразни.

ООН разглежда корупцията като „сложно социално, културно и икономическо явление, което засяга всички страни“⁸, без да дава по-детайлизирано обяснение на термина. Забележително е, че дори текстът „Конвенцията на ООН срещу корупци-ята (UNCAC) не съдържа определения за това с какво трябва да се борят страните участнички. Това може да се обясни с факта, че феноменът на корупцията е сложен и многопластов, за да бъде дадено всеобхващащо и в същото време достатъчно подро-бно определение. Според автора по-пълно и вярно представяне за корупцията може да се получи, ако се класифицират всички корупционни явления според различни кри-терии. Те могат да се формулират във вид на въпроси – кой, как, защо и колко често?

Първият критерий – вид дейност на корупционера (Фигура 1):

Фигура 1. Типология на корупционните отношения според дейността на корупционера
Източник: Rajeev K. Goel and Michael A. Nelson, „Causes of corruption: History, geography and government“, BOFIT Discussion Papers, Helsinki, 2008.

⁸ Rajeev K. Goel and Michael A. Nelson. „Causes of corruption: History, geography and government“, BOFIT Discussion Papers, Helsinki, 2008.

Вторият критерий – форми на корупционните отношения (как и защо):

- подкуп, получаване на незаконни доходи, изнудване „рушвети“;
- кражба и приватизация на държавни ресурси и средства;
- незаконно присвояване (фалшифициране, подправяне, кражба, присвояване на пари и имущество чрез измама, злоупотреба с публични средства, незаконно присвояване);
- непотизъм или връзкаството, фаворизиране (заемане на постове и длъжности от семейството и приятелите);
- насърчаване на личния интерес, тайни споразумения (като предпочитания на физически лица, конфликт на интереси);
- приемане на подаръци за ускоряване решаването на проблеми;
- защита и укриване (лъжесвидетелстване);
- злоупотреба с власт (сплашване или изтезания);
- манипулиране на регламент (фалшификация на изборите, вземането на решения в полза на една група или лице);
- изборни нарушения (купуване на гласове, манипулиране на изборните резултати);

Третият критерий – доколко често възникват корупционни явления (Фигура 2):

Фигура 2. Типология на корупционните отношения по степен на разпространение
Източник: Rajeev K. Goel and Michael A. Nelson, „Causes of corruption: History, geography and government“, BOFIT Discussion Papers, Helsinki, 2008.

За цивилизования свят етиката в деловото общуване и публичните услуги е потребност и задължение, а не претенция или лукс. В развитите държави е изградена система за поддържане на минимум етични стандарти в организациите – т.нар. „етична инфраструктура“.

Незаконните действия очевидно са проявите, престъпващи юридическите норми; неетичното поведение е несъответстващото на определени етични стан-

дарти, принципи и ценности, а неуместното поведение е разминаващото се с установена практика или с определени обществени условности, традиции и пр.

От институционално гледище корупцията може да бъде представена като сливане на икономическите интереси на органите на държавната власт с икономическите интереси на представители на организирани престъпни кръгове и дори като срастване на икономическата с обикновената (криминалната) престъпност. Потвърждение на това явление е създаването и развитието на контролирани от организираната престъпност икономически структури – банки, съвместни предприятия и различни търговски организации, използвани като прикритие за дейността и легализация на силово и незаконно придобития капитал.⁹

Много известен подход към дефинирането на корупцията, застъпван от последователите на австрийската школа в икономическата теория, разглежда корупцията като „провал на държавата“. Според него намесата на държавата в икономиката води до деформация на пазарните механизми, вследствие на което неизбежно се стига до „провал на държавата“. Доколкото подложените на корупция чиновници са представители на държавната власт, дотолкова в крайна сметка държавата е причина за корупцията.¹⁰

В приетата от Съвета на Европа Наказателна конвенция за корупцията като субекти на потенциални корупционни действия са посочени няколко категории лица: държавни длъжностни лица и членове на държавни публични събрания; чужди длъжностни лица и членове на чужди публични събрания; служители на международни организации и членове на международни парламентарни събрания; съдии и служители на международни съдилища; лица, които са на ръководни длъжности в частни юридически фирми.

При провеждането на теоретични и емпирични изследвания корупцията се разглежда като сложно и многопластово социално, икономическо и политическо явление. Корупцията намалява приходите в държавата и води до увеличаване на държавните разходи. Тя увеличава фискалния дефицит, което от своя страна затруднява финансовата политика. Корупцията има за резултат увеличаване на доходите, защото позволява на корумпираните лица от публичната администрация да се възползват от държавата по начин, недостъпен за останалите членове на обществото. Именно затова корупцията е заплаха за икономическата и финансова сигурност на всяка държава. Съществува сериозно основание да се счита, че резките промени в разпределението на доходите на гражданите до голяма степен се дължат на корупционни практики в публичната администрация. Ефектът на корупцията върху дейността на публичната администрация е, че изкривява публичните услуги.

Корупцията е пречка за икономическия растеж. Като отклонява ресурси от икономически продуктивните резултати, корупцията подкопава ефективността на публичните разходи. По-специално, когато публичните ресурси са ограничени, корупцията подкопава също така устойчивостта на публичните бюджети и намалява публичните средства за инвестиции. При сценариите на дефицит разходите за обслужване на онази част от дълга, която се дължи на корупцията, оказ-

⁹ Велкова, Л. Корупцията – заплаха за икономическата сигурност. София, 2015, с. 12.

¹⁰ Пак там, с. 17.

ват допълнително дългосрочно въздействие върху публичните средства. Тъй като корупцията и ниските темпове на приобщаващ растеж се подхранват взаимно, борбата с корупцията е от ключово значение за осигуряване на устойчивост на структурните реформи.

Обществеността и предприятията очакват ЕС и държавите членки да защитават икономиката срещу организираната престъпност, финансовите и данъчните измами, изпирането на пари и корупцията. В бизнессредата корупцията създава несигурност, забавя процесите и води до потенциални допълнителни разходи. Това прави съответното място по-малко привлекателно за бизнес, като така намалява частните инвестиции и конкурентоспособността и не позволява на икономиката да реализира своя потенциал. Освен това корупцията възпира данъкоплатците да плащат данъци. Всичко това оказва влияние на свой ред върху финансовите ресурси в публичния сектор, намалява данъчните приходи и допълнително ограничава капацитета на публичния сектор за инвестиране. Намаляването на ресурсите в резултат на корупционни практики може да има пагубен ефект върху социалната защита и върху публичните услуги, тъй като намалява наличния бюджет и нарушава справедливия достъп до публични услуги. С течение на времето корупцията подхранва и задълбочава социалните неравенства и разрушава доверието в държавата, институциите и правителствата. В крайна сметка, в изключителни случаи, корупцията може да бъде заплаха за самата демокрация.

Практиките на мрежовата корупция получават най-голямо разпространение в такива патримониални бюрокрации, каквито са постсоциалистическите държави, и в частност България, чието социалистическо минало безусловно допълнително стимулира разпространението на корупцията. Едновременно с монополизацията на ресурсите от страна на държавата, присъщо на много от патримониалните режими, за социалистическата система са характерни неефективността на преразпределителната система и обезценяването на паричните отношения. Развитието на патронажните отношения именно в държави с протекционистични управленски характеристики не е случайно, тъй като е постулат, че патронажните мрежи са задължително, макар и недостатъчно условие, за възникването на централизирана йерархична държава.¹¹

Действителната социална цена на корупцията не може да бъде измерена само чрез размера на платените подкупи или на отклонените публични средства. Тя включва и загубата на продукция поради неправилно разпределение на ресурсите, нарушаване на стимулите и други видове неефективност, причинени от корупцията. Корупцията може също така да окаже неблагоприятно въздействие върху разпределението на доходите и опазването на околната среда. Най-важното е, че корупцията подкопава доверието в законните институции и намалява способността им да осигуряват адекватни публични услуги и благоприятна среда за развитието на частния сектор. В крайни случаи тя може да подрони легитимността на държавата, което води до политическа и икономическа нестабилност. Произтичащата от това несигурност обезсърчава частните предприятия да осъществяват дългосрочни стратегии за развитие, което затруднява постигането на устойчивост на развитието. За разлика от това, по-голямата прозрачност и поч-

¹¹ Велкова, Л. Корупцията – заплаха за икономическата сигурност. София, 2015, с. 72.

теност в публичния сектор създават по-малко възможности за корупция. Това означава по-голяма конкурентоспособност, по-ефективно събиране на данъци и по-ефективно изразходване на публични средства, както и укрепване на върховенството на закона. В резултат на това се подобрява конкуренцията на пазара на стоки и услуги, тъй като намаляват пречките пред търговията и инвестициите.

„Злоупотреба с власт за лична изгода“ е общоприето определение за корупция. Въпреки че това определение включва и частния сектор, обикновено се счита, че корупцията представлява злоупотреба с длъжност в публичната администрация или с връзки с публичната администрация с цел осигуряване на неоснователни облаги за себе си или за трета страна. Голямата корупция включва обмен между висшите ешелони на националната и местната администрация, висши служители на политически партии, избрани политици и интереси на частния сектор. Малката корупция представлява взаимодействие между долните ешелони на публичната администрация и отделни граждани. Наличието на истинска политическа воля е съществено условие за ефективна дългосрочна национална реформа. Това означава да се осъзнаят проблемите с корупцията на политическо равнище, да се даде приоритет на ресурсите за изпълнение на политики за борба с корупцията, да се определят ясни и осезаеми цели и да се създаде общ климат на политическа отчетност.

Корупцията може да окаже въздействие както върху националните политики, така и върху политиките и фондовете на ЕС. Това е отразено в Договора за функционирането на Европейския съюз (ДФЕС), признаващ корупцията за област на престъпност, в която може да е необходимо ЕС да предприеме общи действия.¹²

Мерките за намаляване на корупцията, на конфликтите на интереси и на фаворизирането трябва да бъдат свързани с дълбоки структурни и културни промени в публичните органи и в обществото като цяло, а не просто да се приема законодателство и да се гарантира формалистичното му спазване. Въпреки че законодателството за борба с корупцията е необходимо, основното предизвикателство е най-вече в неговото прилагане. За да се разработи стратегия за борба с корупцията, е важно да се разбере какви са равнището и формите на корупция във всяка държава, както и да се определят секторите, изложени на висок риск, и силите, движещи корупцията. Събирането на достоверни данни за равнищата на корупция обаче е особено предизвикателство, тъй като корупцията процъфтява именно когато остава скрита. Съпоставимите официални статистически данни между отделните държави за престъпленията, свързани с корупцията, са оскъдни.

Корупцията се различава от повечето аспекти, характеризиращи доброто състояние и богатството на всяка икономика, които могат да бъдат измерени чрез обективни иконометрични показатели. Макар че е възможно да се направи оценка на ситуацията, обикновено не е възможно да се определи количествено пълният обхват на проблема. Ето защо при количествените оценки се разчита на извадкови изследвания на сигнали за сблъскване с корупция, съчетани с експертни оценки на базата на научни изследвания. Тези експертни оценки се използват традиционно заедно с анализи на системните характеристики, засягащи корупционния риск или предпазните мерки срещу такива рискове в различни ситуации. Проучванията на общественото мнение за начина, по който се възприема корупцията,

¹² Член 83 от ДФЕС <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/BG/>

също представляват важен показател за устойчивостта на проблема във времето. Когато предприятията или широката общественост възприемат корупцията като широко разпространена, това може да се превърне във важна бариера за инвестициите, като усилва въздействието на корупцията върху икономиката.

Корупцията процъфтява, когато институциите са слаби, а действието на пазарните принципи в икономиката е ограничено. Тя се проявява там, където користният интерес намира благоприятни възможности и предпоставки за реализиране. Мащабите на корупцията в дадена сфера са толкова по-големи, колкото по-големи са монополната власт (контролът върху определени ресурси) и възможността за вземане на решение по усмотрение от овластените лица и колкото по-ниска е степенята на тяхната отговорност за взетите решения и за извършените действия.

Корупцията обикновено е свързана с такива сфери на дейност, в които държавата има монополни права или възможност да упражнява изключителни права или изключителни правомощия върху определени ресурси (поддържане на обществения ред, съдебна система, контрол върху естествени монополи, здравеопазване, образование и др.).¹³ Там, където има власт и възможност за свободно упражняване на произтичащите от нея влияние и правомощия, съществуват предпоставки за възникване на корупция. Корупционните практики процъфтяват в онези сфери на обществения живот, в които определен обществен ресурс се намира под контрола на един или няколко служители. В този контекст упражняващият власт е ценен в качеството си на фактор, който може да задоволи някакъв частен интерес или да осигури доход. Като обществено отношение корупцията се проявява под формата на нерегламентирана социална промяна.

От икономическа гледна точка разпространяването ѝ се подчинява на класическите пазарни принципи. По-голямото търсене (изразено чрез броя на даващите подкуп и размера на предлаганите суми) и ограниченото предлагане (необходимост от оперативна самостоятелност на служители в обществения сектор за вземане на решения) индуцират по-голяма корупция. Корупционната цена (размерът на подкупите) естествено се намира в пряка връзка и със стойността на очакваната изгода. Механизмите на корупционно поведение са различни и в зависимост от служебния статус на овластените лица, който по право е тясно свързан с притежаваните от тях правомощия и власт. Те се подчиняват на принципа „колкото по-висок етаж от йерархията обитава един служител, толкова по-голям е мащабът на извършваната корупционна сделка“. Еквивалентът за исканата услуга може да бъде пари, материални ценности, услуги с особена стойност и др. В този смисъл корупционните действия може да се разглеждат като специфични икономически взаимоотношения, от които в повечето случаи и двете страни имат интерес. Те са алтернативни на легалните пазарни механизми, ерозират нормалните икономически отношения и деформират критериите за ефективност на икономическите решения и действия.¹⁴

Още една форма на даване на средствата масова информация, за да се осигури

¹³ Малчев, Н. Предпоставки и фактори за корупцията в публичната администрация на Република България. – В: *Vanguard scientific instruments in management*, vol. 12, № 1, 2016.

¹⁴ Малчев, Н. Предпоставки и фактори за корупцията в публичната администрация на Република България. – В: *Vanguard scientific instruments in management*, vol. 12, № 1, 2016.

гури адекватно отношение към официалното управление, се явява така мечтаната „ведомствена“ реклама. Във всички западни страни министерства, регионални и прочие държавни институции дават немалко пари за реклама. В крайна сметка става дума за огромни финансови потоци, които се вливат в средствата за масова информация под предлог „реклама“, а всъщност с цел да се публикува информация, изгодна за тези институции. Подобна практика представлява своеобразна „сделка“ между властта и средствата за масова информация, при която негативният образ на качеството на информацията, която стига до публиката и възпрепятства появата на нови независими журналистически проекти.¹⁵

Причина за корупцията са тези фактори, които създават явлението „корупция“. Корупцията възниква от несъответствието на публичната администрация спрямо основните елементи на държавното управление, от непригодността му да отговори на състоянието, изискванията и условията на тези елементи. Тя е резултат от несъответствието и неадекватността на публичната администрация спрямо следните феномени в държавно-управленската реалност: политическата власт, административната власт, нуждите на гражданите и човешките ресурси в публичната администрация.

Катализаторите са факторите, които усилват проявите на посочените несъответствия, правят ги по-трудни или по-лесно преодолими, по-силно или по-слабо изразени в системата на публичната администрация. Те определят интензитета на корупцията и до известна степен и на нейните форми. Двата главни катализатора на корупцията са: политическата и икономическата ситуация. Заобикалящата среда се състои от ценностните системи в обществото. Социалните системи от ценности е средата, в която се заражда и се развива корупцията.

Трите параметъра на корупцията са тясно свързани помежду си. Различната комбинация и съотношение между тях създава реална картина на корупцията в конкретната администрация или в отделното административно звено. Корупцията може да съществува във всяка административна система, защото не съществува „идеална“ администрация, която да е в състояние изцяло да удовлетвори изискванията на гражданите. Това означава, че причини за възникване и развитие на корупция винаги съществуват.¹⁶

Основни видове и форми на корупция

В зависимост от характера на извличаната полза се различават няколко форми на проявление на корупцията – подкуп, незаконно присвояване, измами и фалшификации, назначения на работа „с връзки“, създаването на чадъри за защита на определени лица и групи, търговии на интереси от типа „услуга за услуга“ и други подобни. В зависимост от участващите лица и мащаби корупцията се разграничава на политическа или чиновническа. В политическата корупция са въввлечени висши ръководители в администрацията, политици и бизнесмени, които

¹⁵ Педреро, Мигел. Корупцията – клоака на властта. Как и защо ни манипулират. Москва, 2008, с. 277.

¹⁶ Малчев, Н. Предпоставки и фактори за корупцията в публичната администрация на Република България. – В: *Vanguard scientific instruments in management*, vol. 12, № 1, 2016.

имат отношение и вземат решение за разпределение на значителни финансови ресурси. Чиновническата корупция се осъществява от служители с по-нисък ранг, които упражняват своята власт в непосредствената връзка с граждани и представителите на бизнеса. Тя има масов и ежедневен характер и нейните мащаби са по-ограничени.

Корупцията се третира като системна, когато се възпроизвежда непрекъснато с действията на служителите и на гражданите или бизнесмените. Тя е пряка, когато подкупът или друг вид облага се получава директно от чиновника. Корупцията обаче често има косвен характер, защото облагата се прехвърля върху трети, взаимосвързани с чиновниците лица, близки, приятели, стратегически партньори. Според изследователите на корупцията съществуват зависимости, които позволяват да се оцени нейният размер. Очевидно може да се очаква по-голяма корупция в случаите, когато властта е монополизирана, а чиновническите правомощия – по-големи и предоставят повече свобода за действие по преценка. Ако обаче в обществото има повече прозрачност и отчетност в действията на отделните служители, ръководители и администрацията като цяло, корупцията като правило се проявява в по-ограничени размери. В този смисъл се говори за корупционни и антикорупционни фактори. Те се проявяват различно във всяка една администрация. Директно следствие от горепосоченото е следното съждение – колкото по-малко пазар, т.е. колкото повече монопол, дискреция и регулация и по-малко прозрачност и отчетност, толкова повече корупция.

Изследването на корупцията от позициите на институционалната икономическа теория изисква използването на такива ключови понятия като „договори“, „права на собственост“ и „транзакционни издръжки“. В този смисъл на корупцията може да се гледа като на договорно взаимодействие между икономическите агенти с цел получаване на лична изгода, съпроводена от злоупотреба с длъжностно положение. Корупционните сделки се съпътстват от появата на *ex ante* (предварителни) и *ex post* (последващи) транзакционни издръжки. Предварителните транзакционни издръжки определят разходите на участниците в корупционната сделка – вид, размер на подкупа, правила и норми за нейното осъществяване. Последващите транзакционни издръжки възникват при необходимост от спазване на договора, създаване на доверие и регулиране на спорните моменти.¹⁷

Корупцията може да бъде открита практически във всички сфери на обществения живот. Тя е количествен феномен, обусловен от спецификата на социокултурната история на дадено общество, политическото и икономическото му развитие, бюрократичните традиции и управленските практики. Корупционното поведение има своя специфика в зависимост от конкретната област, в която се реализира. В този смисъл може да се разграничат няколко основни сфери на проявите му:

- В държавната администрация, държавните институции и ведомства, медийните органи на властта и др.;
- В съдебната система и правоохранителните институции (съд, прокуратура, следствени служби, полиция);
- В обществените услуги (здравеопазване, образование, социално подпомагане и др.);

¹⁷ Велкова, Л. Корупцията – заплаха за икономическата сигурност. София, 2015, с. 13.

- В частния сектор (транснационални компании, местни бизнес организации, медии и др.);
- В „третия сектор“ (граждански сдружения, неправителствени организации и др.).¹⁸

В литературата за корупцията е широко разпространена следната класификация на видовете корупция в публичния сектор, изработена от Службата за наркотици и престъпления на ООН: подкуп, измама, злоупотреба, фаворитизъм, изнудване, злоупотреба с правото на преценка (патронаж), конфликт на интереси, незаконна печалба.

Подкупът предполага контакт между отделния гражданин в качеството му на частно лице и служител на публичната администрация, при който контакт частното лице се домогва до желания отговор от страна на служителя на публичната администрация чрез използване на позитивни санкции, като например парично възнаграждение. Подкупи се плащат с две основни цели: да се получат определени изгоди или да се избегнат определени разходи/санкции. В този контекст корупционните действия може да се разграничат в три основни категории:

- За осигуряване на достъп до ограничени ресурси и/или ползи (или за ограничаване на разходите за получаването им);
- За получаване на ползи (или за намаляване на разходите), които не са ограничени, но достъпът до тях се контролира от лица, вземащи решения по лично усмотрение;
- За извършване на услуга, свързана с получаването на определена полза (или избягването на разходи) – например предоставяне на вътрешна информация или ускоряване на вземането на решение.

Измамата се определя като поведение, насочено към това да изиграе или подведе друг човек или организация с цел постигане на собствена полза или полза за трета страна.

Злоупотребата се отнася до кражба на средства или собственост от работодателя, компанията или правителството и се разбира като вземане на пари, собственост или други ценни неща от индивид, комуто не се полагат, но който по силата на своето служебно положение има достъп до тях.

Фаворитизмът, към който някои добавят непотизма, са други форми на политическа корупция, които се изразяват в оказване на политически услуги на приятели и роднини.

Изнудването, за разлика от подкупа, предполага служителят на публичната администрация да оказва влияние на поведението на гражданина (частното лице) чрез използването на негативни санкции, като заплаха от злоупотреба с власт. И в двата случая има използване на нелегитимна власт, но то е насочено в различни посоки.

Злоупотребата с правото на преценка, известно още като патронаж, се наблюдава тогава, когато чиновниците използват своята власт, за да предоставят преференциално третиране на определена група индивиди или дискриминиране на

¹⁸ Малчев, Н. Предпоставки и фактори за корупцията в публичната администрация на Република България. – В: *Vanguard scientific instruments in management*, vol. 12, № 1, 2016.

определена група индивиди за лична изгода. Като пример може да се посочи дискриминацията или уволнението на служители, които са поддържали по време на изборната кампания политическа сила, различна от тази на техния ръководител.

Според мнозина конфликтът на интереси може да бъде бюрократичен или законодателен. Конфликт на интереси възниква тогава, когато личните интереси на даден чиновник влизат в противоречие с неговите задължения да действа в полза на държавата. Подразбира се, че такива частни интереси могат да окажат влияние на процеса на вземане на решение и изпълнението на отговорностите и задължения на държавния служител.

Конфликтът на интереси е проява на типично корупционно поведение, при което е налице противоречие между личния интерес и служебните задължения на държавния служител, което може да се отрази при вземането на конкретни решения. Във всички случаи, когато става въпрос за злоупотреба със служебното положение в личен интерес, се накърнява авторитетът на държавната администрация и у гражданите се създава впечатление за корумпираност и липса на прозрачност в действията на държавните служители. Ниският жизнен стандарт на висококвалифицираните специалисти и тромавият наказателен процес са част от основните предпоставки за разрастването на корупцията в държавния апарат и в органите за местно самоуправление.

Незаконна печалба съществува тогава, когато една политическа партия или правителство получава подкуп в замяна на това, че няма да се намесва или ще фаворизира групата или организацията, която дава този подкуп. Незаконната печалба обикновено подхранва голямата корупция и съществува благодарение на широки мрежи от корумпирани политици и високопоставени чиновници.

Към всичко това можем да добавим и рушвета като форма на подкуп, който се получава след оказването на корупционната услуга; отдаването на държавни поръчки на политически поддръжници (според някои тази форма трябва по-скоро да бъде отнесена към злоупотребата с правото на преценка), за да бъдат възнаградени за направени услуги; финансиране на кампании (според някои това е частен случай на незаконна печалба, а не отделен вид корупция) и други.

Корупцията се отличава и по степен на принуда, което дава основание корупционните действия да се делят на доброволно и на принудително участие в тях. В първия случай инициатор на корупционния обмен е даващият подкупа, а във втория – вземащият подкуп държавен служител. Това деление на корупцията обаче е приложимо само за пазарната корупция.¹⁹

Корупцията е характерна преди всичко за публичния сектор. В най-голяма степен от корупция са засегнати институциите и структурите, чрез които се реализират основните функции на държавата. Главна предпоставка за това е преплитането на частния и публичния интерес на овластените служители. В границите на предоставената им власт и на възможностите да се разпореждат с нея те могат да задвижат механизми, водещи до незаконно консумиране на правомощия и влияния с цел лично или групово облагодетелстване. Когато легалните механизми не действат ефективно в публичния сектор, корупцията се явява като предпочитана, а понякога и единствена алтернатива пред гражданите. Всеки успешен корупцио-

¹⁹ Велкова, Л. Корупцията – заплаха за икономическата сигурност. София, 2015, с. 52.

нен акт усилва и насърчава увереността, че това е „нормалният“ начин за постигане на личните цели.

В сферата на публичната администрация като най-засегнати от явлението са служителите на държавния апарат. Те схващат като възможност да се употреби потенциалът на съответната длъжност за задоволяване на лични, семейни, родови и други интереси. Правителствата продават и купуват стоки и услуги, разпределят субсидии, осъществяват приватизационни сделки, предоставят концесии и др. Държавните служители често имат монополен достъп до ценна информация, налагат санкции, осъществяват контролни функции. Всички тези дейности създават предпоставки за корупция.²⁰

Едни от най-често срещаните форми на административна корупция са, когато:

- *Правителството е купувач или ползвател на услуги.* Чрез подкупване на държавни служители е възможно дадена фирма да бъде включена сред избраните доставчици; да се поставят такива условия, на които само определена фирма да отговаря; да се постигнат благоприятни условия за осъществяване на сделката и др.;
- *Правителството е продавач.* Понякога то продава стоки или услуги на по-ниски от пазарните цени. Плащането на подкупи в този случай може да осигури достъп до такива изгодни сделки; държавни институции осъществяват приватизационни сделки. По принцип приватизацията е типична форма на сблъсък на публичен и личен интерес и представлява основен канал за генериране на корупция в страните, в които се извършва машабно трансформиране на държавна и частна собственост;
- *Правителството контролира финансово кредитни институции.* Подкупът може да осигури получаването на кредит или привилегировани условия за неговото изплащане. В някои случаи е възможно срещу подкуп да се извършат и валутно-финансови операции – например чрез прилагане на изгоден валутен курс;
- *Държавата разпределя ограничени субсидии или социални плащания.* Подкупът може да осигури достъп до такива субсидии или помощи, когато служителят има възможност по свое усмотрение да вземе решение кой има право на тях, да определи приоритетни ползватели или да разреши достъпа до субсидиите или помощите, като прецени изискванията към получателите (например социален работник, осъществяващ преценка за доходите и имущественото състояние на желаещ да получи социална помощ);
- *Държавни служители разполагат с важна вътрешна информация.* Частни лица и фирми могат да платят, за да получат подобна информация (условия за провеждане на търгове, актуално състояние на приватизиращи се предприятия, предстоящи ценови промени и др.) или да изпреварят своите конкуренти. Съществуват разрешителни и лицензионни режими за извършване на определена дейност. Практиката показва, че

²⁰ Малчев, Н. Предпоставки и фактори за корупцията в публичната администрация на Република България. – В: *Vanguard scientific instruments in management*, vol. 12, № 1, 2016.

този вид режими генерират корупция в много голяма степен. Причините за това може да се открият както в неясната законова регламентация за получаването на разрешение или лиценз, така и в недобросъвестността на служителите. Съществуването на разрешителни режими налага осъществяването на определен контрол и санкциониране на нарушителите, което също може да породи корупция;

- *Държавни служители са овластени да санкционират нарушения или да упражняват контролни функции.* Чрез подкупи може да бъдат избегнати, намалени, отложени или отменени разходи за изплащане на санкции, да бъдат наложени санкции на конкретни фирми, да бъдат предотвратявани внезапни проверки и др. Незаконният бизнес оказва най-силен корупционен натиск за извършване на корупционни действия от държавни служители, но и в най-голяма степен е подложен на изнудване, за да продължи да съществува;
- *При събирането на данъци, мита и такси.* Тези плащания винаги представляват допълнителен разход за фирмите и частните лица, който може да бъде избегнат или редуциран чрез плащане на подкупи. Митниците например се възприемат от общественото мнение в България като основно средище на корупция;
- *Публичната администрация е бюрократизирана, муда и неефективна.* Фирмите и гражданите могат чрез подкупи да се опитат да ускорят действията на държавните служители (издаване на документи, извършване на плащания, осъществяване на административна услуга и др.);
- *При назначаване на работа в публичната администрация.* Самата позиция на държавен служител може да бъде важен ресурс, който да се придобие чрез корупционни действия особено когато дава възможност за генериране на допълнителни доходи под формата на подкупи, комисиони, хонорари за консултантски услуги и др. или под формата на подаръци и услуги.²¹

Корупцията обикновено е свързана с такива сфери на дейност, в които държавата или други големи икономически субекти имат монополни права или съществува възможност за упражняване на изключителни правомощия върху определени ресурси (законодателство, изпълнителна власт на национално и местно равнище, поддържане на обществен ред, съдебна система, контрол върху естествени монополи и др.).²² В ситуация на политическа нестабилност представителите на властта имат нестабилен статут, тяхното положение е несигурно, а бъдещето им е неопределено, което обуславя тяхната склонност за извличане на корупционна рента в максимален размер.

Като „неправилно поведение“ корупцията има две различни разновидности. Първата е свързана с „моралността на богатството“, тоест с индивидуалния избор и инициатива, а втората – с „моралността на властта“, която е отговорна за публичното благо. Оттук злоупотребата с политическата власт за лични цели може да се

²¹ Малчев, Н. Предпоставки и фактори за корупцията в публичната администрация на Република България. – В: *Vanguard scientific instruments in management*, vol. 12, № 1, 2016.

²² Велкова, Л. Корупцията – заплаха за икономическата сигурност. София, 2015, с. 52.

нарече политическа корупция, а компромисът с „моралността на богатството“ – икономическа корупция. Когато икономическата корупция прониква в политиката, има основание да се говори за политико-икономическа корупция. Нейни отличителни черти са корпоративно заплащане за политическия процес и проникване на пазарни ценности в социалната и икономическата сфера. Така най-общо може да се заключи, че в по-широк смисъл корупцията е нарушение на принципите, върху които е фундирана политическата система, а в по-тесен (легалистки) смисъл – това е форма на социален обмен, чрез който притежаващите политическа или икономическа власт си изкарват прехраната, под една или друга форма, от властта или влиянието, което те упражняват от позициите на своя мандат или функция.

Политическата корупция предизвиква безпокойство във всички общества, не само в развиващите се страни, или така наречените нови демокрации. Определянето на съдържанието на политическата корупция обаче се изправя пред сериозни предизвикателства. Те се пораждат от обстоятелството, че ако политическата корупция е болест на политическото тяло, то тогава тя зависи от концепцията за здравето на въвличените политически институции, по която няма единомислие. Основната причина за различията в интерпретацията на корупцията са вкоренени различия в разбирането на теорията на демокрацията и на това какво означава демократичната политика.

Някои изследователи отдават предпочитание на разграничението между икономическа и социална корупция. Според привържениците на тази гледна точка въпросното разграничение е направено на основата на природата на трансферираните ресурси. Икономическата корупция може да се развие в пазарни ситуации, които предполагат обмен на пари или материални блага. Обмен обаче се извършва не само в пазарни ситуации и не се свежда само до пари или материални блага. Той може да се случи и в друга социална среда, като се обменят блага с културни или морални значения. Именно това се нарича социален обмен и съответно – социална корупция. Медард обръща внимание на факта, че социалната корупция най-добре може да бъде разбрана като интегрална част на клиентелизма, който често се схваща като обмен на материални придобивки, но който не може да бъде сведен само до тях, защото има много по-широки културни и социални импликации. Според него клиентелизмът, непотизмът, етническият и всеки друг фаворитизъм са само варианти на социалната корупция.

На свой ред П. Бардхан също разграничава два вида корупция – корупция в публичния сектор и корупция между частни страни. Той определя корупцията в публичния сектор като използване на публичната власт за частно обогатяване, като чиновникът, на когото обществото (неговият принципал) е гласувало доверие, се забърква в някакъв вид злоупотреби за лично обогатяване, което трудно се контролира от принципала. Танци и Роуз-Акерман говорят за административна (бюрократична) корупция, която предполага използването на държавна служба за придобиване на парични облаги, и второ, за политическа корупция, която предполага използването на държавната служба от политиците както за имуществени, така и за цели, свързани с оставането им на власт.²³

²³ Роуз-Акерман, С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы. Москва, 2003.

С. Алатас диференцира седем вида корупция: трансактивна, изнудваческа, интензивна, девензивна, непотична, автогенна и подкрепяща. Според него неумението да се направи разграничение между тях и да се постави всеки вид в специфичен контекст, създава условия за объркване и неразбиране. Томпсън също прокарва разграничение между индивидуалната и институционалната корупция. Индивидуалната корупция се свързва с личното облагодетелстване на чиновника; институционалната се разграничава по своята природа и същност. В резултат на институционалната корупция чиновникът се облагодетелства не като частно лице, а в качеството си на политик или държавен служител, тоест, като актьор в политическия процес. Друга отличителна черта на втория вид корупция е институционалният характер на акта, заключаващ се в обстоятелството, че услугата не може да бъде предоставена иначе, освен в рамките и условията на определена институция. Цената на тази корупция е много по-висока, защото уврежда живата тъкан на политическата култура с опасност да метастазира към други сфери. Томпсън е още по-категоричен в заключенията си, като констатира, че политическата корупция не само пречи на държавните служители да изпълняват своите функции, но също така уврежда и позори държавната служба.

Световната банка разграничава следните видове корупция в условията на икономически преход:

– *Административна корупция*, която се отнася до преднамереното налагане на изопачаване на предписано приложение на съществуващи закони, правила и регулации с цел на получаването на предимства пред държавните или недържавните актьори в резултат на незаконни и непрозрачни действия, насочени към лично обогатяване на държавните служители. Като пример могат да се посочат подкупите, злоупотребите с публична собственост от страна на държавните служители с цел обогатяването на тях самите или на техните семейства

– *Завладяване на държавата* (state capture) се отнася до действията на индивиди, групи или фирми както в държавния, така и в частния сектор, с цел постигане на влияние върху формирането на законите, постановленията, регулациите и другите правителствени документи (тоест, основните правила на играта), извършени с цел лично облагодетелстване чрез незаконни и непрозрачни плащания към държавните служители. Като пример може да се посочи влиянието на даден политически лидер върху приемането на определени законови текстове, които улесняват неговото попадане във властта, или заплащането от страна на определена групировка с цел изменението на закона така, че в страната да не бъдат допуснати негови конкуренти.

Основната разлика между административната корупция и завладяването на държавата е природата на лежащото под тях политическо отношение: при административната корупция, частните играчи се стремят към индивидуализирано отношение, което се изразява в допускане на изключения за тях или в благоприятно за тях приложение на правилата, докато при завладяването на държавата те се опитват да променят самите правила в техен частен интерес, което впоследствие затруднява дейността на другите. Иначе казано, основната разлика се заключава в това колко дълбоко корупционната сделка засяга операциите и функциите на

държавата, и степента, до която предимствата на корупционната сделка са институционализирани в правилата на играта.²⁴

Известни са три групи дефиниции на политическата корупция: определения, центрирани върху публичния интерес; определения, центрирани върху държавната служба; пазарни дефиниции. Всяка от тези групи дефиниции се стреми по собствен начин да идентифицира обхвата и концепцията за политическата корупция. Някои автори смятат, че политическата корупция следва да се дефинира именно в понятията на публичния интерес. Като представител на тази група учени може да бъде посочен Карл Фридрих, според когото корупция има винаги, когато властимащият, натоварен с извършването на определени неща, тоест, отговорният функционер или държавен служител, е склонен чрез монетарни или други награди, непредвидени от закона, да предприема действия, благоприятстващи всеки, който предоставя тези възнаграждения, и следователно уврежда публичните интереси. Въпреки различията си дефинициите се натъкват на едни и същи трудности: какъв е обхватът на държавната служба или публичният интерес? Какви критерии точно трябва да бъдат прилагани към тях: тези на общественото мнение, законовите норми или нормите, изведени от западните възгледи за политиката? Други автори подчертават, че е по-лесно да се идентифицират определени актове на корупция, когато бъдат видени, отколкото да им бъде дадено изчерпателно обяснение.

Корупционният акт е разпознаваем като акт на политическа корупция, когато член на публичната администрация в нарушение на оказаното му от населението доверие и по начин, който вреди на публичния интерес, с пълно съзнание възприема поведение, при което недвусмислено използва своя пост за получаване на частни персонални облаги по начин, който противоречи на възприетите правила и стандарти за поведение на публичната администрация в дадена култура така, че да може да се облагодетелства трета страна с достъп до стоки или услуги, които иначе не би получила.

Тези критерии, които ни се струват очевидни, за жалост, не са винаги лесно установими. Тук ще посочим само част от трудностите, като например: не винаги е възможно да се прокара ясна граница между дадено лице като частно лице и като член на публичната администрация; публичният интерес не винаги е ясно дефиниран; често той е прикрит зад партийни или други частни интереси.

Като следваща стъпка в уточняване на виждането за политическата корупция може да се посочи концепцията на Морис, че като форма на девиантно политическо поведение корупцията противоречи на политическите норми. Нормативният аспект на горната дефиниция в най-общи линии може да бъде отъждествен с общото благо или общият интерес, който лежи в основата на модерното разбиране на легитимността. Те задават стандарта, чрез който действията на управляващите ще бъдат оценявани като корупционни или не.

Едно от първите определения на политическата корупция принадлежи на Де Леон, според когото политическата корупция е корпоративна форма на не-санкционирано, обикновено осъдително политическо влияние, насочено към определен тип значима персонална полза, в която заплащането може да става чрез

²⁴ Велкова, Л. Корупцията – заплаха за икономическата сигурност. София, 2015.

икономически, социални, политически или идеологически придобивки. В този смисъл политическата корупция отразява действието на политическата система, или както Скот се изразява, корупцията е неформалната политическа система, тя израства от много по-фундаментални сили и напрежения в политическата система, е не просто в индивидуалното поведение, структурните недостатъци или етическите пропуски. Именно защото израства от много по-фундаментални сили и напрежения на политическата система, борбата срещу корупцията не може да бъде нито икономически проект, нито дело на индивидуални усилия. По тази причина мерки като – стриктен подбор на администратори, повишаване на заплатите в сферата на публичната администрация и т.н., често остават безрезултатни.

Ако приемем, че държавата е организирана на три равнища: легитимираща идеология (разглеждана като система от убеждения, основни принципи и ценности, обозначаващи и подкрепящи легитимността); организиран апарат (институции, в които властта и ресурсите са концентрирани) и персонал (който може да приема различни роли), то можем да заключим, че политическата корупция може да се случи само на третото равнище, доколкото нито идеологията, нито организационният апарат сами по себе си са в състояние да предприемат действия. В този смисъл корупцията представлява светска, политическа ерес, защото действията на тези, които представляват властта и легитимиращата идеология на държавата, отричат основните принципи на тази идеология. В идеалния случай между трите равнища би съществувало пълно припокриване; в действителност обаче това е трудно постижимо. Реалната картина показва по-скоро несъвпадение между интересите на персонала на публичната администрация с интересите на неговата организация, но е възможно и несъвпадение на интересите на някои организации с нормите на легитимиращата държавна идеология. Тази констатация е важна, тъй като допуска, че освен да прокарва индивидуални интереси, корупцията прокарва и определени колективни интереси, каквито са тези на частни икономически организации и политически партии.

Различните видове и форми на корупция не са еднакво вредни.²⁵ Корупция, която пренебрегва установени правила – например в правната система, правата за собственост и кредитните правила, опустошава икономическото и политическото развитие на страните в преход. От значение за тях е степента на корупция и отражението ѝ върху публичните им администрации. Повечето административни системи в тези страни могат да устоят на сравнително голяма доза корупция, но когато тя става норма, нейните последствия са парализиращи. Такава систематична корупция прави невъзможно установяването и поддържането на международно приемливите правила и е една от основните причини в страните в преход да съществува корупция в значителен обем.

Отражението на корупцията в публичната администрация е по отношение намаляване на публичните услуги, което рефлектира отрицателно, тъй като, от една страна, ги оскъпява, а от друга, прави тези услуги несигурни. Корупцията увеличава разходите за широкомащабни инвестиционни проекти в публичната

²⁵ Малчев, Н. Предпоставки и фактори за корупцията в публичната администрация на Република България. – В: *Vanguard scientific instruments in management*, vol. 12, № 1, 2016.

администрация, които дават възможност на отделни държавни служители да получават подкупи в особено големи размери. Тя намалява средствата за поддръжка на инфраструктурата.

Корупцията намалява държавните разходи за образование и здравеопазване и оттам води до влошаване на тези услуги. Същият ефект корупцията има и в другите сфери за публични услуги – култура, сигурност, социално дело, земеделие, екология и др. Според някои схващания корупцията представлява вид данък. Всяко увеличаване на степента на корупцията в публичната администрация е равносилно на увеличаване на данъците, плащани от граждани и фирми. Колкото по-трудно предвидими са разходите за корупция, толкова по-голям е отрицателният ефект на корупцията върху преките чужди инвестиции.

Корупцията намалява приходите на държавата най-вече поради ефекта, който тя има върху дейностите на митническата, данъчната и полицейската администрация. Това рефлектира върху разходната част на бюджета, лишавайки го от средства, необходими за осъществяването на важни социални функции.

Формите на проявление и тенденциите на корупция в публичната администрация могат да се открият най-вече и в приватизацията, чуждестранните инвестиции и финансите. При всеки от тях корупцията намалява способността на правителството да осъществява регулативен контрол при резки сътресения на пазара. Когато правителството не може да осъществява ефективен контрол върху дейността на банките, финансовите пазари, здравния, културния, образователния и другите сектори, то губи част от смисъла на своето съществуване. Когато правителството се намесва на пазара, мотивирано от корупционни подбуди, създавайки монополи в полза на определени частни структури, тогава се увеличават проблемите на държавното управление. Така се поставя под съмнение изграждащата се пазарна икономика и самото демократично устройство на обществото.²⁶

Регионален аспект на корупцията

В началото на 90-те години на XX век в страните от бившия социалистически блок (Югоизточна Европа) се извършиха редица политически промени, продиктувани от естествения исторически ход на развитието на тези държави. Промяната на политическия режим обективно се съпътстваше и от трансформация на икономиката и на националните стопанства, с което се постави началото на прехода от централно управлявано планово стопанство към икономика, изградена на пазарни основи и подчинена на пазарни принципи. Тъй като промените в реалната икономика като правило изискват продължителен период от време, в съчетание с липсата на конкретен политически опит, свеж капитал, подготвени управленчески кадри, натрупани огромни външни дългове и бюджетните дефицити породиха огромни проблеми пред страните от Централна и Източна Европа, които не подминаха и България.

Източна Европа се отнася към най-корумпираните региони на света. Особе-

²⁶ Малчев, Н. Предпоставки и фактори за корупцията в публичната администрация на Република България. – В: *Vanguard scientific instruments in management*, vol. 12, № 1, 2016.

но високо ниво на корупция се забелязва в бившите съветски републики. Много политици открито признават, че корупцията е ендемична, и заявяват своята лична воля да се борят с нея. Освен това твърде често тези явления не се подкрепят с конкретни действия. Но дори когато се приемат конкретни мерки, те рядко водят до незабавно и усещано намаляване на корупцията. Изкореняването на корупцията е дългосрочна задача и в борбата с нея няма едно решение. Антикорупционните мерки трябва винаги да се съчетават с различни стимули, включително превантивни и репресивни мерки.

В известна степен корупция съществува навсякъде, но ако в останалите европейски държави подкупите се считат за нещо порочно и негативно, в Югоизточна Европа те са част от местните нрави и традиции и са известни сред балканците като „почерпка“ и „уважение“. Преди 1989 г. нито една страна не бе опитвала да реализира такива радикални промени едновременно в политиката и икономиката си.

Преминването от непазарна към пазарна икономика налага осъществяването на реформи, които включват изграждането на основни институции в държавата, създаването на основи за пазарна икономика и прехвърлянето на големи суми от държавния в частния сектор. Поради огромните разлики в корупцията при пазарните и непазарните икономики е доста трудно да се сравняват нивата на корумпираност преди и след прехода. Освен това е невъзможно да се приведат убедителни доказателства за ефекта на прехода върху корупцията. Но е очевидно, че едновременността на политическата и икономическата реформа, с която се характеризира преходът, в някои страни дава възможност на влиятелни заинтересовани личности да влияят върху структурите на държавните институции и върху формулирането и прилагането на икономическата политика в тяхна полза. Корупцията е улеснена от три основни фактора: въвеждането на безпрецедентен обем нови закони, преразпределението на огромни активи и значителни финансови средства от държавния в частния сектор и дефицита на институции, които да следят за злоупотребите по време на преходния период.

Освен това в повечето страни в преход корупцията до голяма степен се явява като заместител на институционалната и икономическата легитимност на държавата, тоест тя диктува начина, по който става преразпределението на авоарите и държавната собственост и се осъществява влиянието на чуждестранните инвестиции и помощи.

Корупцията и динамиката в бившите комунистически държави е силно повлияна от наследените стереотипи на обществено поведение, които се разглеждат по-долу. Както е известно, в условията на „държавен социализъм“ голямата (политическата) корупция е в значителна степен институционализирана чрез системата на привилегии и разпределение по привилегии на обществените ресурси, т.е. тя е специфично проявление на отъждествяването на обществените интереси с тези на номенклатурната класа. От друга страна, по-баналните корупционни практики, обозначавани с понятия като „бюрократична“ (или „административна“) корупция, са възможни благодарение както на очевидните административни несъвършенства и свръхцентрализацията на командно-административната икономика, така и на толерирането им като форма на стихийно преразпределение на доходите, което не заплашва устоите на режима. Или, с други думи, при кому-

низма политическата корупция е предимно функционална, а административната – дисфункционална.

Изследването на произхода на корупцията на световно ниво показва, че тя се корени в зле функциониращите институции и при осъществяването на политика, възпрепятстваща свободната търговия и конкуренцията. Старата система оставя в наследство сливането на държава и икономика. Авторитаризмът заличава разделението на държавата от изпълнителната, законодателната и съдебната власт.

В началото на прехода повечето от контролиращите държавни структури на думи са били разформирвани, но всъщност повечето просто са натоварени да изпълняват нови роли. В повечето от новите демокрации създаването на отговорни институции, чиито функции се диктуват от принципите на разделението на властите, установяването на граждански контрол върху функционирането на държавата, както и изграждането на по-добра система за публична администрация се забавя твърде дълго. В резултат на това се образува вакуум, в който предишната номенклатура и новият икономически елит успяват да си извоюват доминиращи позиции и осъществяват ново сливане между икономическа и политическа власт.

Един от ключовите остатъци от тоталитаризма е т.нар. култура за правене на политика, при която държавата играе ролята на основен посредник при икономическите отношения. Бюрократите са асимилирани и една система, в която държавата е определяла кой е потребител и кой – производител, определяла е цените, осигурявала е парите, контролирала е доставките и е надзиравала повечето предприятия. Тъкмо тази политика на държавна намеса в обществените процеси създава условия за развитието на корупция, особено когато кой може да разреши даден констатиран проблем. Тъй като преходът е период, когато повечето от законите трябва да бъдат преформулирани отново, той неминуемо поражда риска от това корумпираните бюрократи да се опитат да си отворят вратички в новите закони и възможности за вземане на подкупи. За това има и обективни причини: докато инфлацията се покачва стремглаво, заплатите в публичния сектор чувствително намаляват. В много страни заплатите на чиновниците падат под прага на бедността. Още повече бюджетните загуби и слабата дисциплина при плащане означават, че работещите в публичния сектор често с месеци не са получавали заплати. В подобно положение чиновниците стават податливи и чувствителни към корупция, търсейки начини да увеличат мизерните си доходи.

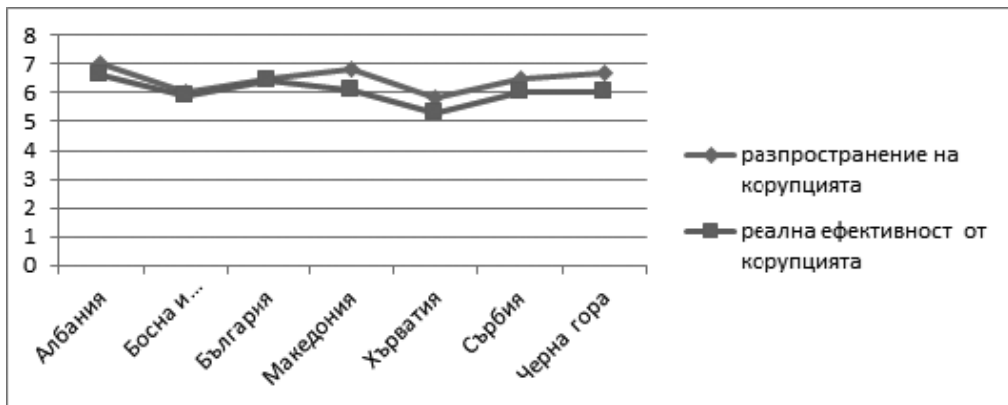
Ценният вакуум, при който старите ценности са нерелевантни, а новите все още не са добре усвоени и превърнати в жизнено ориентири, в съчетание с обедняването на голяма част от гражданите на бившите социалистически страни, както и с драстичното увеличаване на социалната диференциация, изразяваща се в засилващата се атомизация на посткомунистическото общество, подтикват към индивидуални тактики на оцеляване, които драстично се разминават с публичния интерес и морал. Неверието в колективното социално действие, във възможността чрез граждански контрол да се влияе върху функционирането на властите, отчуждението от държавата, администрацията, институциите, както и кризата на доверието в ценности като: почтеност, нравственост и солидарност неминуемо доведоха до засилена толерантност към корупцията. „Нещо повече – на равнище социум възникна тенденция към тотализация на „пазарния модел на поведе-

ние²⁷. Подобен подход направи допустими такива практики като: платен достъп до граждански права, до политическата сцена, до правораздаване, образование, здравеопазване и др., т.е. до прилагането му дори в онези зони, които конституциите на държавите в преход обикновено дефинират като зони на гарантиран достъп до права и публични услуги. Всичко това рязко разшири потенциала на корупционното поведение в системите на образованието, здравеопазването, правораздаването и др. На практика бе създадена ситуация на ненаказуемост²⁷.

В много от страните в Централна и Източна Европа преходът започва и се осъществява още от най-ранните етапи от широки коалиции в рамките на зараждащото се гражданско общество. Тези първоначални политически институции са създадени чрез „преговори около кръглата маса“, в които участват представители на най-широки обществени слоеве и кръгове.

Тъкмо обратното се случва в Югоизточна Европа, където преходът започна от горе надолу и в някои страни обществото просто бе поставено пред свършен факт с разпадането на СССР. В повечето от страните в тази част на континента преходът започва като инициатива на комунистическата партия и до голяма степен това предопределя ниската степен на гражданското участие.

На следващата графика (Фигура 3) е представено разпространението на корупцията и реалната ефикасност от нея.

Фигура 3. Разпространение на корупцията и реална ефикасност от нея
Източник: Делибашич, И. Порочният кръг на корупцията в Югоизточна Европа. –
Тема № 31, 2015

От данните на графиката се забелязва, че във всички страни има различно ниво на потенциалното и реалното разпространение на корупцията. Единствено в България те се покриват напълно. Това означава, че навсякъде, където има възможност за корупция, тя се осъществява.

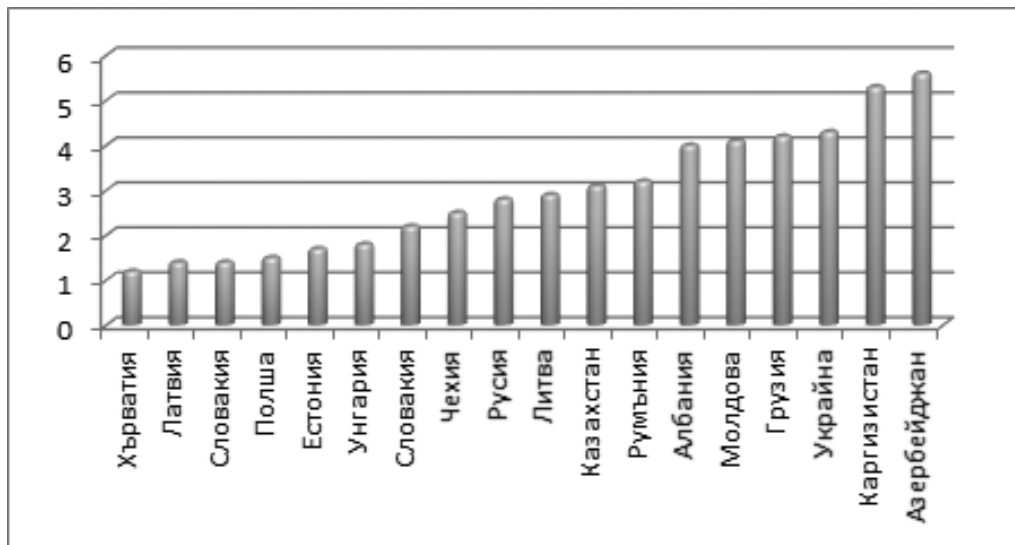
Периодически повтарящите се проблеми, които оказват влияние на корупцията, включват в себе си устойчиво съществуване на високо ниво на корупция, лошо финансово регулиране, неефективна съдебна система, корупция в държав-

²⁷ Корупционни практики и превенция на корупцията. София, 2004, с. 30.

ното управление, свързано със „сивата икономика“ и ниския контрол. Да се измерят мащабите на даденото явление практически е невъзможно поради незаконния характер на тази дейност, но цената на корупцията съгласно различни изследвания превишава с много загубите, които се нанасят от всеки друг вид престъпление.

През 2000 г. учени от Световната банка публикуват важно изследване на корупцията, което обхваща повечето страни в посткомунистическия регион. В него се разграничава административната корупция от „завземането на държавата“ и се предлагат сложни измерители и за двете, а именно – индекс за административната корупция и индекс на голямата корупция. Показателите се основават на проучване от 1999 г. на повече от 3000 собственици и висши ръководители на предприятия в двадесет и две страни от Източна Европа и бившия Съветски съюз²⁸.

Индексът на административната корупция е съвкупен показател за административната корупция в изследваните страни. Въпросът към ръководителите на предприятията е какъв дял от годишните приходи обикновено се заделя за нерегламентирани плащания на държавни служители „за да свършат работа“.

Фигура 4. Индекс на административната корупция

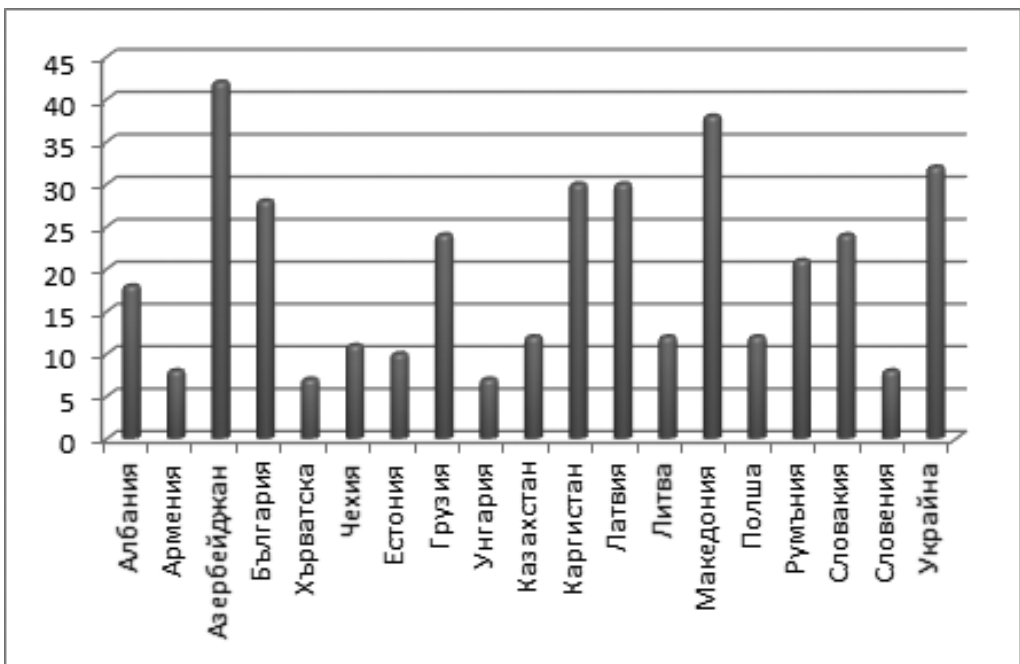
Източник: Каклинс, Расма. Системата ме накара да го направя. Корупцията в посткомунистическите общества, 2005, с. 58.

Данните показват, че размерът на административната корупция се различава значително. Най-ниска тя е в Хърватия, а най-висока – в Азербейджан. Показателите на разликите се различават съществено. Русия има два пъти по-лош резултат от Латвия, а Киргизистан – два пъти по-лош от Русия. В цитираното изследване България не е намерила място.

Търсейки отговор на въпроса каква е връзката между политическата и ико-

²⁸ Каклинс, Расма. Системата ме накара да го направя. Корупцията в посткомунистическите общества, 2005, с. 56.

номическата реформа, от една страна, и равнищата на корупция на държавите в преход, от друга, група изследователи на Института на Световната банка предлагат интегративен показател за неразчлененост между публична и частна сфера, който в различна степен е характерен за всички държави в преход. Става дума за т.нар. „завладяване на държавата“, дефинирано като „действията на отделни личности, групи или фирми както в обществената, така и в частния сектор, насочени към формирането на законодателството, регламентите, правителствените решения и политики в своя изгода чрез незаконно и непрозрачно облагодетелстване на публични лица“. С понятието „завладяване на държавата“, което за пръв път бе въведено от експертите на Световната банка, се обозначава както създаването на корупционни лобита в държавните институции, които обслужват интересите на частни групировки, така и злоупотребата с власт от страна на партийни и държавни лидери и техни приближени за облагодетелстване на бизнесгрупировки²⁹.

Фигура 5. Индекс на „завладяване на държавата“ (дял на компаниите, облагодетелствани от „завладяване на държавата“)

Източник: *Корупционни практики и превенция на корупцията*. София, 2004, с. 37.

Резултатите показват, че най-засегната от явлението „завладяване на държавата“ е Азербейджан. А най-слабо – Хърватска, Унгария и Словения.

В допълваща характеристика на това явление се твърди, че „завладяването на държавата“ може да бъде предприето и от актьори в рамките на държавните институции – парламента, изпълнителната власт и съдебната система. Министри-

²⁹ *Корупционни практики и превенция на корупцията*. София, 2004, с. 45.

те могат да формулират закони, регламенти, данъчни политики в услуга на собствените си финансови интереси³⁰.

Може да се обобщи, че измерените в проучванията на Световната банка административна корупция и завземане на държавата дават възможност за сравнение между двата типа корупция, и то за целия посткомунистически регион. „Индексите обаче са само приблизителни и измерители на някои аспекти на корупцията.“³¹

Разбира се, корупция има навсякъде, в това число и в Западна Европа. Но нейните мащаби, нейният размах нямат такива величини, както в Югоизточна Европа. Като дамоклев меч виси над България и Румъния ултиматумът на Европейската комисия. Тя изисква от двете страни сериозно да се поведе борба с корупцията и да се постигне успех в тази сфера. През последните десет години естеството на корупцията и съответно програмата за антикорупционна политика в Югоизточна Европа претърпяха промени. Политическата корупция заменя дребните подкупи като основна грижа за национални и международни реформисти и като една от водещите причини за повечето обществени и икономически щети в една държава. Досегашният фокус върху хармонизирането на националното законодателство с международните стандарти вече е изместен от акцент върху неговото спазване. През 2012 г. Европейската комисия приема нов подход към политиката за разширение, който поставя върховенството на закона, борбата с корупцията и съдебната реформа в основата на процеса. За да отговори на новите приоритети на политиката на ЕС, Инициативата за развитие и почтеност в Югоизточна Европа и Македонската платформата за борба с корупцията разработват и прилагат подход, базиран на гражданското общество за наблюдение и борба с корупцията, който дава нови насоки и помага на политиците да разбират проблема по-добре.

През 90-те години на XX век корупцията се трансформира от национален в глобален проблем. Тя започва да се превръща в сериозна пречка пред международното сътрудничество и развитие. Засиленият интерес към явлението произтича и от усилията за демократизация на страните в Централна и Източна Европа. Проявите на корупция съществено затрудняват провеждането на реформите в посткомунистическите общества и намаляват общественото доверие в пазарната икономика и демократичната политическа система. В този контекст корупцията все по-често се превръща в обект на внимание и изучаване както от страна на национални, така и на международни институции. В бившите социалистически страни подобни тенденции са характерни като цяло за първия етап на прехода – края на 1989 година и първата половина на 90-те години. Срастването между държава и „рисков“ бизнес при неясни правила на играта и парализа на съдебната власт води до корумпиране на обществото и до възникване на „държавност в сянка“. Обратното – в условията на силна изпълнителна власт и осъществяваната от нея централизация на управлението се проявява друг тип злоупотреби: клиентелизъм, непотизъм и вторично срастване между държава и бизнес, като при

³⁰ Anticorruptions in Transition to the Policy Debate, the World Bank, Washington, D. C., 2000, с. 15р В: Корупционни практики и превенция на корупцията. София, 2004, с. 35.

³¹ Каклинс, Расма. Системата ме накара да го направя. Корупцията в посткомунистическите общества, 2005, с. 60.

това основният вектор се изразява в държавна намеса в бизнеса в много по-голяма степен, отколкото обратният процес – „купуването на политици“ от страна на силни частноикономически групировки. В този случай са налице и рецидиви от миналото, които правят възможна подобна държавно/партийна намеса в икономиката въпреки деетатизацията на собствеността. Опозицията в тези конкретни ситуации обвинява управляващите в налагане на неоавторитарни форми на управление, облагодетелстващи приближени до властимащите частни интереси.

Много е направено по отношение на разпространението на корупцията в страните от Югоизточна Европа, като голямата част от дискусиата се фокусира върху разбирането на причините, които подклаждат корупцията, и оценката на последиците от нея. По-малко ценен е фактът, че според мащаба тя е от различен вид. Вместо просто натрупване на отделни случаи, корупцията вече е проникнала чрез приятелски мрежи; вместо като акт на злоупотреба – тя вече става обща обществена практика. В някои страни заплахва да прерасне в стандартен режим на сделката в обществените услуги. Дори и в страните с най-ниски нива на корупция – Хърватия и Турция, където около 10% от лицата съобщават, че съществуването на корупцията прекрочва прага на епидемиологичните размери.³²

Ако корупцията в Югоизточна Европа е повече от случаен подкуп или от предварително подставен търг, разбирането за нейния обхват и динамика изисква измерване, което своевременно дава широк преглед и може да се фокусира върху специфични сектори или практики. Системата за мониторинг на корупцията (ССК), въведена в началото на 2000-та година от Инициатива за правно развитие на Югоизточна Европа (СЕЛДИ – Southeast European Legal Development Initiative – SELDI) следва и анализира нивото на корупцията в страните в Югоизточна Европа повече от 15 години.

Системата за мониторинг на корупцията регистрира действителните нива на корупция в даден момент и следи тенденциите, анализира обществените нагласи, опит и очаквания. Особено удобно в Югоизточна Европа, където подкупите са достатъчно често явление, измерването с проучване/анкета сред населението. Сравнявайки тези различни мерки, може да се изясни чувствителността към корупцията в други аспекти на политическата, икономическата и социалната среда. Системата визуализира грешки в управлението на страната, които в противен случай може да не се забележат от пръв поглед, по два начина:

- Чрез сравняване на дейността с параграфи и измерването на честотата на незаконните сделки в обществените услуги;
- С хвърляне светлина върху сблъсъка на универсалните, официалните норми със специфичните обществени ценности и нагласи.

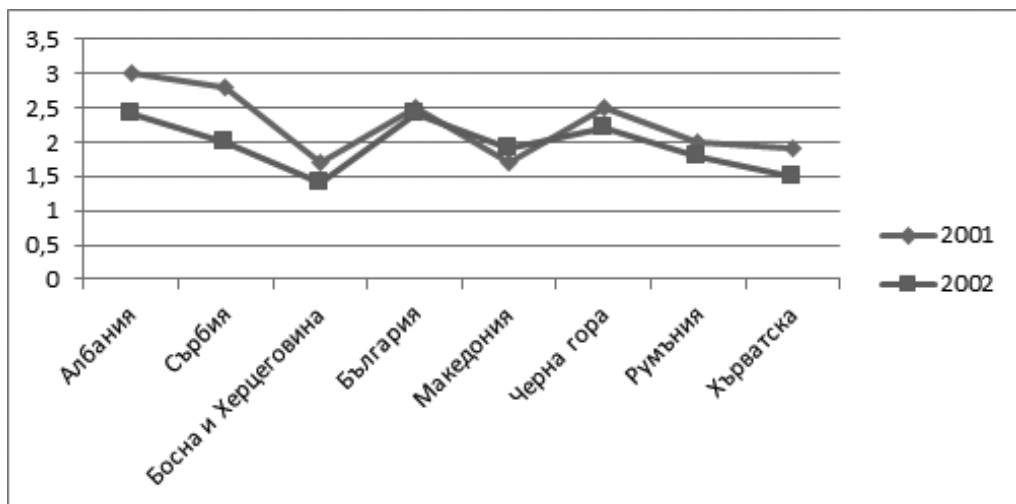
Основна част от дейността на СЕЛДИ е провеждането на регионален мониторинг на корупцията. Той се осъществява в Албания, Босна и Херцеговина, България, Македония, Румъния, Хърватска, Сърбия и Черна гора.

Основните проблеми, с които се сблъскват балканските държави продължават да носят оттенъка на общата социално-икономическа криза на прехода. Корупцията се нарежда сред първите сериозни проблеми през балканските страни.

³² Стефанов, Руслан. Скрита власт: оценка на корупцията и скритата икономика в Югоизточна Европа. София: Център за изследване на демокрацията, 2016.

Като цяло общественото мнение в балканските страни поставя митничарите, лекарите, полицаяте, данъчните и общинските служители, представителите на съдебната система сред професионалните групи, оказващи най-значителен корупционен натиск върху гражданите. Това говори за формирането на трайни обществени представи за професиите, при които корупцията е най-широко разпространена³³.

Индексът на принципната допустимост на корупцията отразява равнището на ценностна приемливост на различните корупционни практики. Като цяло този индекс запазва ниските си стойности. Равнищата на „принципната допустимост“ на корупцията в Албания, Македония, Босна и Херцеговина, Хърватска са най-високи, а в България стойността на индекса за 2002 г. е най-ниска. Това е индикативно не само за утвърждаването на моралната нетърпимост спрямо явлениято „корупция“, но и може би представлява първият реален резултат от реализираните в страната антикорупционни инициативи.

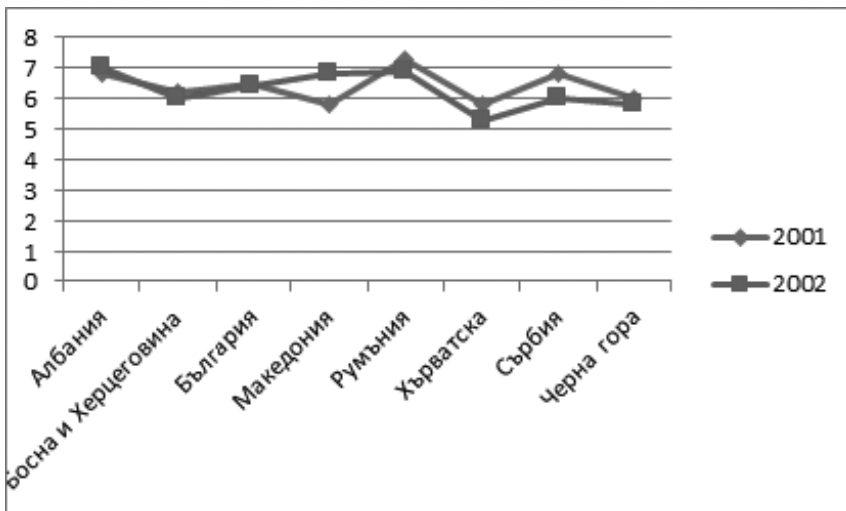

Фигура 6. Принципна допустимост
Източник: СМК на Коалиция 2000; SELDI.

Индексът на корупционния натиск измерва разпространеността на опитите на служителите от общественения сектор пряко или косвено да осъществяват натиск върху гражданите за получаване на пари, подаръци или услуги.

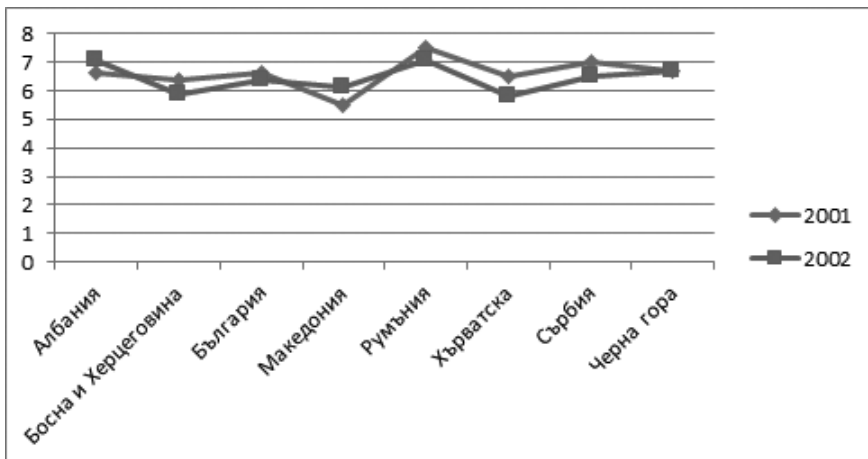
Сравнително по-ниските стойности на този индекс (най-ниски са те в България, а най-високи – в Албания, Босна и Херцеговина и Сърбия) показват, че ангажирането с определено корупционно поведение е по-скоро в резултат от лично осъзнати ползи, икономически или институционални интереси и дори практическа необходимост, отколкото открит социален натиск от страна на „носителите“ на корупция в общественения сектор.

³³ Нончев, Андрей. Мониторинг на корупцията, www.anticorruption.bg/fileSrc.php?id=396, посетен 03.05.2017.

Фигура 7. Степен на разпространение на корупцията
Източник: СМК на Коалиция 2000; SELDI.

Индексът на практическа ефикасност на корупцията отразява оценките на гражданите за степента на превръщане на корупцията в ефективно средство за решаване на частни проблеми. По отношение стойностите на „практическа ефикасност на корупцията“ за последните 12 месеца се наблюдава намаление в страните от почти целия Балкански регион с изключение на Македония. Като цяло обаче намалението е незначително и стойностите на индекса запазват високите си нива. Това означава, че корупцията продължава да се възприема от балканските общества като ефективен механизъм за разрешаване на проблеми и резултатно средство за заобикаляне на бюрокрацията

Фигура 8. Практическа ефикасност на корупцията
Източник: СМК на Коалиция 2000; SELDI.

Днес корупцията е най-сложното препятствие на пътя на икономическото развитие. През 1990 г. става ясно, че тя е крупен проблем за развитието, чието въздействие се отразява на инвестициите, икономическия ръст и намаляването на бедността. През последващите години нейният ръст не намалява.

В посткомунистическите страни корупцията има своите корени в наследството от държавния социализъм. Но прави впечатление, че в страните от Югоизточна Европа корупцията все още има висок ръст, докато някои страни от бившия Съветски съюз имат значителен напредък в намаляването ѝ.

Международен аспект на корупцията

И научният, и медийният дискурс са единодушни, че корупцията е основен фактор в събития и процеси, заплашващи сигурността в различни части на света. Тя е в основата на протестите, довели до Арабската пролет, до бунтовете в Киргизстан, причинили свалянето на три правителства, а също така и до Украинската криза от 2014 г., която в крайна сметка причини оттеглянето на Янукович, анексията на Крим и последвалите събития с така наречените Донецка и Луганска република.

Няма да е пресилено да се каже, че невъобразимата и неконтролируема корупция лежи в основата на гражданската война в Сирия, в която повече от 210 000 души загубиха живота си, а около 13 милиона се превърнаха във вътрешни и външни бежанци. По този повод Патрик Кокбърн, шотландски журналист, който отразява от 30 години събитията в Близкия изток, задава въпроса: защо въпреки кървавата природа на Ислямска държава тя продължава да съществува? Неговият отговор се свежда до това, че каквато и да е терористичната организация, тя се ползва с подкрепа на част от местното население, което я разглежда като по-добър заместител на корумпирания режим на Башар ал Асад.³⁴ Не е много по-различно положението в Нигерия, където терористичната организация „Боко Харам“ (в превод „западното образование е вредно“) възникна поради всепроникващата корупция, която нигерийските правителства така и не успяха да овладеят. Каквото и да е отношението ни към тази организация, трябва да се признае, че в 12 от 18-те щата на страната, където беше въведен шериатът, корупцията и престъпността значително намаляха. Това е една от причините на „необяснимата“ на пръв поглед подкрепа на населението за терористичната организация. Според изследователите на Фондация „Карнеги“ изброените факти са доказателство за тясната връзка между корупция и международна сигурност, доколкото и трите района представляват приоритети на международната общност.

Нелегалното възнаграждение за възможността да се получи крупен договор или концесия като правило се явява прерогатив на едрия бизнес и високопоставените чиновници. Най-скандалните дела са свързани с колосални финансови разходи и сериозно подронват както държавния бюджет, така и перспективите за икономическо развитие на страните.³⁵

³⁴ Интервю с Патрик Кокбърн, 2015, http://www.Democracynow.org/2015/2/26/who_is_bankrolling_the_islamic_state.

³⁵ Роуз-Акерман, С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы. Москва, 2003, с. 32.

Повечето автори сочат като пример Русия, чиито милитаристични действия заплашват пряко международната, при това не само мека сигурност. Според Легволд корупцията в Русия и другите бивши съветски републики има най-пряко отношение към войната и мира, включително и към регионалните конфликти; към глобалния тероризъм и разпространението на ядреното оръжие.

Корупцията е един от факторите, които превърнаха някои от бившите съветски републики в провалени държави, а самата Русия – в опасно за живеене място, без гаранции за защита на гражданските индивидуални и групови права и свободи. Благодарение на корупцията процъфтява сивата икономика, прането на пари и международната организирана престъпност, която действа необезпокоявана на територията на Руската федерация. Макар че самата Русия не може да бъде окачествена като криминализирана държава, разбира се като територия, където основната дейност на държавата е криминална, някои държави, съседни на нея, като Абхазия, Южна Осетия, Нагорни Карабах и Приднестровската република, без всякакво съмнение могат да бъдат отнесени към тази група, доколкото зависят изцяло от приходите от незаконна търговия. В тях незаконните финансови и търговски операции не просто се протезират от държавата, но и се извършват от нея.

Известно е, че една от причините за продължаване на чеченския конфликт и трудното му уреждане беше именно корупцията. Почти изцяло държавната помощ, оказана от Москва, се оказа в ръцете на част от руските и чеченските политически криминализирани елити, които бяха единствените заинтересовани от продължаването на хаоса и анархията в тази севернокавказка република.

Като друг пример може да се посочи Пакистан. С население от 170 милиона души, това е шеста по брой на населението страна на планетата и втората най-голяма мюсюлманска държава. Икономиката ѝ се нарежда на 27-о място в света, а армията ѝ – на 8-о място по брой на военнослужещите. В Индекса за възприемане на корупцията се намира на 126-о място от 174 оценявани страни, тоест попада в числото на 50-те най-корумпирани държави. Колкото до тероризма, всепризнат факт е, че Пакистан е истински терористичен хъб, в който намират благоприятна среда много терористични групировки. Пакистанският учен и политик Хусаин Хакани в книгата си „Пакистан: между джамията и военните“ посочва, че основна причина за това са връзките на джихадистите с правителството, които съществуват още от времето от основаването на страната. Той отбелязва, че поредица от правителства използват джихада като средство за мобилизация и вътрешнополитическа подкрепа. За опасността, която корупцията представлява за управлението, говори фактът, че още през 2010 година министърът на вътрешните работи Рехман Малик обяви, че Пакистан възприема корупционната заплаха като тероризъм и ще се бори с нея по военному. Освен демократичният характер, може да се оспори и ефективността на тези действия, които, както изглежда, за момента не дават очаквания резултат.

Връзката между корупцията и провала на държавите може да се види от съпоставянето на Индекса на провалени държави и Индекса за възприемане на корупцията. Индексът на провалени държави се прави от Фонда за мир, като се отчитат 12 социални, икономически, политически и военни показатели, включително икономически упадък и неравенство, наличието на демографски натиск,

война и корупция. Фондът определя провалената държава като „такава, в която правителството няма ефективен контрол върху територията си, не е възприемано като легитимно от значителна част от населението, не гарантира вътрешна сигурност или основни публични услуги на своите граждани и не притежава монопол върху използването на сила. Понятието „провалена държава“ се отнася до такива държави, които не упражняват пълен контрол върху територията си и не са в състояние да изпълняват свои основни функции, като образование, здравеопазване, управление и други. Те често са окачествявани като най-голямото предизвикателство към сигурността в наши дни. Американската изследователка Сюзън Райс ги нарече дори „смъртоносна заплаха“. Самият термин се утвърди след събитията в Сомалия от 1992 г. Американският изследовател Кен Ментхауз на свой ред доказва, че провалената държава е неотменно условие за успешната криминална дейност на нейното правителство, поради което опитите на преодоляване на това състояние често са неуспешни. Според данните от Индекса за провалени държави първите места се заемат от Южен Судан, Сомалия, ЦАР, Демократична република Конго, Судан, Чад, Афганистан, Йемен, Хаити, Пакистан, Зимбабве, Гвинея, Ирак, Брега на слоновата кост, Сирия, Гвинея-Бисау, Нигерия, Кения, Нигер и Етиопия.³⁶

Като лош пример може да се посочи Сомалия, която от 1991 г. няма централно правителство и където се разви пиратство, превърнало се в заплаха не само за Аденския залив, но и за целия Индийски океан. То първоначално се появява като отговор на беззаконията в териториалните води на страната, където се изхвърлят токсични отпадъци и незаконно се плячкосват рибни запаси. Сомалийските пирати днес оперират на една четвърт от акваторията му, като сериозно смущават както гражданското корабоплаване, така и риболова в региона.

Като друг пример може да се посочи Афганистан, най-големият в света производител на опиум, който впоследствие по три маршрута достига Европа, Азия и други райони на света. Нелегалният трафик на дрога е една от най-сериозните заплахи за сигурността. Справянето с нея въпреки международните усилия изглежда неефективно, а трудностите се обясняват преди всичко с обстоятелството, че държавата, производителите на опиум и даже талибаните са свързани със здрави връзки, които поне за момента, изглежда, не могат да бъдат разкъсани.

Атиях Абд Ал-Рахман, един от лидерите на Ал Кайда, убит през 2011 г., свидетелства преди смъртта си, че основната причина за агентите от 11 септември 2001 г. срещу кулите близнаци на Международния търговски център е подкрепата на САЩ за корумпираните държавни елити на арабския свят. Той обвини Америка, че довежда на власт корумпирани режими, след което ги поддържа в ущърб на техните народи, и изтъкна, че именно това е мотивирало муджахидините да осъществят самоубийствените акции. Днес е трудно да бъде намерена терористична организация, която да не отправя обвинения в корупция към режимите, против които се обявява. Целият спектър от ислямистки радикални групировки, започвайки с Братя мюсюлмани и свършвайки с Ислямска държава, отправят подобни обвинения срещу националните клептократични елити.

Корумпираните режими допринасят за каузата на международния тероризъм

³⁶ The Fund for Peace, <http://global.fundforpeace.org>

не само като мотивират отделните граждани да се присъединят към него, но и чрез пряко оказвани услуги срещу заплащане. Организираните престъпни и терористични групи като правило намират питателна среда в страни с висока степен на корупция. Веднъж установили се там, тези групи продължават да обработват системата чрез създаването на обширна мрежа от сервилни чиновници, които улесняват техните операции и финансови трансакции, доставят им информация за плановете на правителството и им осигуряват протекция. По този начин те ерозират легитимността на институциите и управлението на закона и подкопават способността на централното правителство да сътрудничи за решаването на глобални въпроси. Затова продължителното използване на корупцията от международните престъпни групировки не е вече вътрешен проблем на държавата, а въпрос на международната сигурност.

В редица изследвания на корупцията се акцентира върху тясната връзка между корупция и сигурност; особено в контекста на източноевропейските страни. В по-глобален аспект редица организации започват да разглеждат корупцията в тясна връзка с международната организирана престъпност, тероризма и прането на пари; утвърждава се възгледът за нея като един от източниците на финансиране на тероризма. В документите на ООН например трайно място заема идеята, че идентифицирането на тези източници е важен елемент на антитерористичната стратегия на международната общност.

Междувременно от края на 90-те години на XX век Съветът на Европа обявява борбата срещу корупцията за свой приоритет, като изработва различни законови инструменти за справяне с нея: Наказателна конвенция относно корупцията (ETS 173); Гражданската конвенция за корупцията (ETS 174); Допълнителния протокол към Наказателната конвенция за корупцията (ETS 191); Двадесет водещи принципа срещу корупцията (Резолюция 9724); Препоръки за кодексите на поведение на публичните администратори (Резолюция (2000)10; Препоръки за общи правила против корупцията при финансирането на политическите партии и изборни кампании – Препоръка (2003)4. Под егидата на Съвета на Европа се създава групата ГРЕКО – запазено е съкращението на английски език, която първоначално обединява 17 държави – членки на Съвета на Европа, а понастоящем – 48 държави от целия свят. Целта на тази група е антикорупционен мониторинг и подобряване на борбата с корупцията посредством динамичен процес на взаимно оценяване и партньорски натиск.

ИЗВОДИ

- Корупцията е сложно явление с икономически, социални, политически и културни измерения.
- Борбата с корупцията не може да бъде сведена до стандартен набор от универсални мерки. При все това, за да бъде успешен отговорът, трябва да съществуват инструменти за предотвратяване, откриване, противодействие и санкциониране на корупцията.
- Ефективният политически отговор трябва да се основава на доказателства за разпространението и формите на корупция в дадена държава, за

- условията, които позволяват съществуването ѝ, както и за институционалните и другите стимули, които могат да бъдат използвани срещу нея.
- Управлението на държавата, основано на принципите на доброто управление, трябва да бъде поставено в основата на борбата с корупцията. Едновременно с това то може да бъде предпоставка за качеството на общественото развитие, като усилва държавния капацитет, подкрепя стопанството и създава условия за икономически растеж, по-висока заетост и прозрачност в работата на публичните институции.

Корупцията не възниква само под влияние на икономически, но и на много други – политически, социални, институционални – влияния, което дава възможност да се заключи, че корупционните мотиви отиват отвъд икономиката и че моделът на рационалния индивидуален избор, който не отчита социалните влияния, не може да бъде убедителен обяснителен модел.

Корупцията е заплаха за икономическата сигурност, която поражда всички сфери на обществения живот. С ускоряването на процесите на глобализация и с разширяването диапазона на сътрудничеството между държавите този феномен започна да се разглежда не само като пречка пред националното развитие на отделните страни, но и като сериозна заплаха за националната и международната сигурност. Противоедействието на корупцията залегна в дневния ред на редица международни организации и финансови институции като ООН, Световната банка, Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, Съвета на Европа, Европейския съюз и др. Антикорупцията се наложи като основно поле на дейност за множество национални и международни правителствени и неправителствени организации, в рамките на което гражданското общество отстоява съвременните стандарти за прозрачност и публичност на държавните институции и допринася за превенцията на корупцията във всички обществени сектори. Същевременно редица държави в света приеха комплексни програми и мерки за ограничаване на корупционните рискове в контекста на реформите в публичната сфера и утвърждаването на стандартите на почтеност в международните икономически отношения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Велкова, Л. Корупцията – заплаха за икономическата сигурност. София, 2015.
2. Влахов, Ив. Икономика и корупция. „Антикорупция“. София, 2000, с. 78–82.
3. Интервю с Патрик Кокбърн, 2015, http://www.Democracynow.org/2015/2/26/who_is_bankrolling_the_islamic_state
4. Карклинс, Расма. Системата ме накара да го направя. Корупцията в посткомунистическите общества, 2005, с. 60.
5. Корупционни практики и превенция на корупцията. Учебно помагало. София: Център за изследване на демокрацията, 2004.
6. Корупция и антикорупция. София: Център за изследване на демокрацията, 2003, с. 225.

7. Малчев, Н. Предпоставки и фактори за корупцията в публичната администрация на Република България. – В: *Vanguard scientific instruments in management*, vol. 12, № 1, 2016.
8. Нончев, Андрей. Мониторинг на корупцията, www.anticorruption.bg/fileSrc.php?id=396, посетен 03.05.2017
9. Педреро, Мигел. Корупцията – клоака на властта. Как и защо ни манипулират. Москва, 2008.
10. Роуз-Акерман, С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформи. Москва, 2003.
11. Стефанов, Руслан. Скрита власт: оценка на корупцията и скритата икономика в Югоизточна Европа. София: Център за изследване на демокрацията, 2016.
12. Стефанова, М. Местна власт и местно самоуправление. София, 2003.
13. Стойчев, Ст. Конституционно право. София, 2002, с. 425.
14. *Anticorruptions in Transition to the Policy Debate*, the World Bank Washington, D. C, 2000, с. 15р В: Корупционни практики и превенция на корупцията, София, 2004, с. 35.
15. The Fund for Peace, <http://www.global.fundforpeace.org>
16. <http://www.anticorruption.bg> 9. <http://www.csd.bg/bg/>
17. <http://www.bulgariagateway.org/bg/58/>
18. <http://www.vitosha-research.com/publications>
19. <http://www.europe.bg/bg/resursi/>
20. <http://www.eur-lex.europa.eu/legalcontent/BG/>

ТЕОРИИ И ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПОДХОДИ КЪМ ПРОБЛЕМА ЗА КОРУПЦИЯТА

Коста Кирилов Влъчков

ВСУ „Черноризец Храбър“,

Факултет „Международна икономика и администрация“

к.к. Чайка, Варна, България, 9007

имейл адрес: k.vlachkov@abv.bg

Резюме: Документът разглежда теориите и изследователските подходи на проблема, свързан с корупцията. Актуалността и значимостта на разглежданата тема се подчертават с факта, че корупцията се превръща в един от най-дебатираните проблеми, пред които са изправени всички общества. С ускоряването на процесите на глобализация и с разширяването на диапазона на сътрудничеството този феномен започна да се разглежда не само като пречка за националното развитие на отделните страни, но и като сериозна заплаха за международните отношения в цялото им многообразие.

Корупцията е обществено явление, познато на човечеството от хилядолетия. Тя не възниква само под влияние на икономически, но и на много други – политически, социални, институционални – влияния, което дава възможност да се заключи, че корупционните мотиви отиват отвъд икономиката и че моделът на рационалния индивидуален избор, който не отчита социалните влияния, не може да бъде убедителен обяснителен модел. Редица държави в света приеха комплексни програми и мерки за ограничаване на корупционните рискове в контекста на реформите в публичната сфера и утвърждаването на стандартите на почтеност в международните икономически отношения.

Разработвайки методическа основа за изследване на корупцията от древността до наши дни, включваща разглеждане на теории и изследователски подходи на проблема с корупцията, позволява да се разграничи обективно развитието ѝ през годините. Анализирайки корупцията и антикорупционните действия, може да се създаде обективен извод какво може да бъде подобро и какво може да бъде направено, за да имат по-висока ефективност антикорупционните действия в бъдеще.

Ключови думи: корупция, антикорупционни действия, видове корупция, регионална корупция, международна корупция.

THEORIES AND RESEARCH APPROACHES TO THE PROBLEM OF CORRUPTION

Kosta Kirilov Vlachkov

VFU „Chernorizets Hrabar“

Faculty International Economics and Administration

Chayka Resort, Varna, Bulgaria, 9007

E-mail: k.vlachkov@abv.bg

Summary: This document examines the theories and research approaches to the problem of corruption. The relevance and relevance of the topic under consideration is described by the fact that corruption is becoming one of the most debated problems facing all societies. With the acceleration of the processes of globalization and the expansion of the range of cooperation, this phenomenon has begun to be seen not only as an obstacle to the national development of individual countries, but also as a serious threat to international relations in all their diversity.

Corruption is a social phenomenon known to mankind for millennia. It arises not only under the influence of economic but also many others – political, social, institutional – influences, which leads to the conclusion that corruption motives go beyond the economy and that the model of rational individual choice, which does not take into account social influences, it cannot be a convincing explanatory model. A number of countries around the world have adopted comprehensive programs and measures to curb corruption risks in the context of public-sector reforms and the promotion of standards of integrity in international economic relations.

Developing a methodological basis for the study of corruption from antiquity to the present day, including consideration of theories and research approaches to the problem of corruption, allows to distinguish objectively its development over the years. Analyzing corruption and anticorruption actions can provide an objective conclusion on what can be improved and what can be done to make anticorruption actions more effective in the future.

Keywords: corruption, anti-corruption actions, types of corruption, regional corruption, international corruption.

КОМУНИКАТИВНО-РЕЧЕВИТЕ СТРАТЕГИИ В ПОЛИТИЧЕСКИЯ ДИСКУРС: ТЕОРЕТИЧНИ И АНАЛИТИЧНИ АСПЕКТИ

Боряна Костова

ВЪВЕДЕНИЕ

Стратегическа употреба на езика се наблюдава, когато интересите и целите на говорещите възпрепятстват комуникацията. Именно това налага да бъдат дефинирани стратегиите, чрез които говорещите управляват своите цели. Статията се основава на по-голямо емпирично изследване върху дискурсивните стратегии в политическите предизборни речи. Тук са представени част от теоретичните постановки, на които се основава изследването. Статията си поставя три цели: първо, да изясни основни понятия, като „политически дискурс“ и „дискурсивна стратегия“, като ги разгледа от позициите както на езикознанието, така и на социалните науки; второ, да направи разграничение между привидно взаимосвързани понятия, като „интенция“ и „стратегия“; трето, да открие доколко съществуват комуникативно-речеви стратегии и езикови средства за реализацията им, присъщи на политическия дискурс.

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ДИСКУРС КАТО СТРАТЕГИЧЕСКО ДЕЙСТВИЕ

Терминът „политически дискурс“ се е наложил както в социалните науки, така и в езикознанието, но не е еднозначен. Всеки опит да бъде дефиниран, означава да се сблъскаме с многобройни, понякога дори противоречащи си формулировки поради широкото значение, което е придобило понятието „политика“. В най-общ план понятието „политически дискурс“ отразява връзката между езика и политиката, в която езикът служи като неотменим инструмент за политическо действие. Политическият дискурс може да се отнася до различни видове дискурс, реализирани чрез жанровете политическа реч, дебат, политическо интервю, политически документ или текст, който е на политическа тема или е политически мотивиран.

Боряна Костова, ст. преподавател и научен секретар на Департамент за чуждо-езиково обучение и следдипломна квалификация

Неформалните разговори на политическа тема в рамките на семейната, приятелската или работната среда също могат да бъдат считани за политически дискурс, тъй като отразяват политически събития и проблеми (Чилтън, 2004: 125–128).

Много често политическият дискурс се определя като стратегическо действие. Според Хабермас (1999: 101–143) езиково опосредстваните взаимодействия в съвременния свят са два вида – комуникативни действия, ориентирани към постигане на разбиране, когато естественият език се използва само като посредник за пренос на информация, и стратегически действия, ориентирани към постигане на резултати и интересите на комуникантите. Това, което отличава комуникативното от стратегическото действие, е „разбирателството, рационалността, която се показва в условията на комуникативно постигане на съгласие“ (пак там). При стратегическото действие хората действат или въздействат върху други хора, за да постигнат някакъв резултат чрез по-голяма ефективност или ефектност, т.е. действията се опират върху „целевата рационалност на съответните индивидуални планове за действие“ (пак там: 109). В езиковата комуникация между хората разбирателството и рационалността се формулират като Принцип на сътрудничеството (Грайс, 1985), при който всеки участник има очаквания да си сътрудничи с другите участници, за да обмени значения, така че другите комуниканти да разберат какви смисли влага в изказването си. Но в социалния и политическия живот сътрудничеството и липсата на алтруизъм вървят ръка за ръка. Езиковата употреба и политиката едновременно се подчиняват на сътрудничеството и на не-сътрудничеството (Чилтън, 2004: 21).

Разграничението между стратегическо и комуникативно действие не е ясно очертано. В съвременната комуникация те често се наблюдават едновременно, в комбинация. Една от тактиките при стратегическото действие е то да симулира комуникативно взаимодействие (Феъркълф, 2003: 71–72, 114–115). Особено ясно това се наблюдава в политическия дискурс. В политическите речи могат да се очертаят три основни тенденции на стратегическо действие, представено като комуникативно. Първо, фактологичните твърдения притежават имплицитно оценъчно съдържание, а калкулираният подбор на фактите, които се съобщават, се основава на ценностите в обществото. Нещо повече – легитимацията на решенията на управляващите или поне изискванията им към обществото често са скрити зад обективност, факти и цифри, които привидно са изчистени от ценностен заряд. Второ, представянето на прогноза като факт се осъществява с помощта на системата на глаголните времена, чрез които за бъдещи или въображаеми състояния се говори така, сякаш те се случват тук и сега. Трето, постоянното преминаване от формален в неформален стил на говорене, който наподобява разговор с аудиторията, а адресантът заема роля на забавляващ аудиторията, е целенасочено – да се създаде чувство на автентичност, да се изгради емоционална връзка с адресатите и да се постигне солидарност.

КАКВО Е КОМУНИКАТИВНО-РЕЧЕВА СТРАТЕГИЯ

В езиковедската научна литература се предлагат различни тълкувания на понятието „стратегия“. Трябва да се прави разграничение между комуникативна стратегия, речева стратегия и комуникативно-речева тактика (Чернявская, 2006:

45–48). Комуникативната стратегия се определя като план за осъществяване на определено комуникативно намерение, който регулира съдържанието и темата, комуникативния ефект или реакцията на адресата и избора и комбинирането на езикови средства, които реализират целта. Тя представлява най-високото ниво в системата на комуникацията. Речевата стратегия е цялостната система от операции, осъществени от адресата, свързани с избор и реализация на комуникативните цели в конкретна комуникативна ситуация. Използва се и терминът комуникативно-речева стратегия, който предполага единство на речеви, познавателни и комуникативни действия. Речевата тактика е конкретният комуникативен ход, който се използва като отделен инструмент за реализацията на общите стратегии. Тя може да бъде реализирана в речта, т.е. вербално, или екстралингвистично, графически, визуално и т.н. Други термини, които се използват, за да заместят понятието „стратегия“, са „свърхзадача“ (Исерс, 2008: 53) и „стратегическа функция“ (Чилтън, 2004: 45), а „комуникативен ход“ може да замени понятието „речева тактика“ (Исерс: пак там).

В рамките на политическия дискурс понятието „стратегия“ се разглежда и от Райзигл и Водак (2016: 32–33). Те дават следните дефиниции за (комуникативна) стратегия и речева (дискурсивна) стратегия:

За нас „стратегия“ означава в по-голяма или в по-малка степен преднамерен план за действие (включително дискурсивни практики), който е възприет, за да се постигне определена социална, политическа, психологическа или езикова цел. Дискурсивните стратегии се намират на различни равнища на езикова организация и сложност.

Дефиницията на понятието „стратегия“, която Райзигл и Водак (2016: 33) предлагат, поставя за разрешаване още един въпрос. Той е породен от техния отказ категорично да се определи доколко речевите стратегии се основават на интенциите на адресата. Обикновено, когато се говори за „стратегия“, се има предвид преднамерена езикова употреба (Чартърис-Блек, 2018: 128). Исерс (2008: 54) подчертава, че „в най-общ смисъл речевата стратегия включва планиране на процеса на речева комуникация в зависимост от конкретните условия на взаимодействието и личността на комуникантите, както и на реализацията на този план. Речевата стратегия е комплекс от речеви действия, насочени към достигане на някаква цел“. Както отбелязват Форхтнър и Водак обаче, „отхвърлянето на съзнателния избор стои в основата на разбирането за дискурсивна стратегия“ и е породен от теорията на Бурдийо за стратегиите (2018: 145).

Бурдийо (2005) разглежда стратегическото действие на социалните актьори като породено от взаимодействието между техния индивидуален хабитус и обективните структури на отделното поле, където се разгръщат и действат. *Хабитусът* е система от устойчиви и преносими диспозиции, структурирани структури, предназначени да функционират като структуриращи структури, т.е. като генеративни и организиращи принципи на практики и репрезентации, които обективно могат да бъдат адаптирани към техните цели, без да се предполага съзнателно насочване към цели и бързото овладяване на операции, необходими за постигането им, [...] без да са продукт на организиращата дейност на един диригент Бурдийо (пак там: 98).

Както се разбира, *хабитусът* се поражда от съзнателния и несъзнателния придобит опит и от въздействието на практиката. Той представлява преди всичко диспозиции или система от трайни предразположения, начин на възприемане, мислене, оценка и поведение, които са били възприети от актьора през продължителен период от време, т.е. социално придобити интелектуални и социални навици. Диспозициите са полусъзнателни, включват усет как да се реагира или какво да се каже в определена ситуация. Предназначението на *хабитуса* е да предостави на актьора твърдо установен набор от ориентации, които определят параметрите на социално действие и възпроизводството на властовите отношения (пак там: 101).

Продукт на историята, *хабитусът* произвежда индивидуални и колективни практики, следователно произвежда история в съответствие със схемите, породени от историята; той осигурява активното присъствие на миналия опит, който, отложен във всеки организъм под формата на схеми на възприемане, мислене и действие, се стреми по-сигурно от всички формални правила и от всички експлицитни норми да гарантира тъждеството и постоянството на практиките във времето.

Хабитусите, т.е. индивидуалните и/или колективните диспозиции на различните социални групи, включват не само различен речник и вербално и невербално поведение, но и различно отношение към езика. *Стратегиите*, според Бурдийо (2005), могат да се дефинират като борба в *социалното поле*. Пример за социално поле са икономическото поле, политическото поле и академичното поле, които представляват автономни властови структури, които развиват своя собствена логика и правила. Стратегиите са специфични за съответното поле и трябва да бъдат анализирани според него. Стратегиите се наблюдават включително на нивото на езика и са обвързани с позиционирането на актьора в полето. Може да се каже, че стратегиите се създават от диалектичната връзка между *хабитуса* и полетата. Съществува ясна връзка между стратегиите на субекта на дискурса и ограниченията, наложени от контекста. Субектът „като социално същество зависи от ограниченията, създадени от комуникативната ситуация, но се опитва да изяви на идентичността си чрез стратегиите“ (Шародо 2002: 308).

Бурдийо разглежда предимно случаите, в които хората реагират не съзнателно, а спонтанно в зависимост от своя *хабитус*, макар че „не е изключено реакциите, продиктувани от *хабитуса*, да се съпровождат от стратегическо изчисление, насочено към реализиране по-съзнателен начин на операции“ (2005: 99). Така се прави разлика между стратегиите на *хабитуса* и съзнателните стратегии, чрез които агентите се опитват активно да въздействат върху своето бъдеще. Но дори когато се явяват реализация на експлицитни цели, стратегиите са детерминирани от миналите условия за производство на техния принцип на производство. И тук възниква парадоксът за съществуването на обективен смисъл без субективна интенция. Решението му се крие в *хабитуса*, който е в основата на „обективно организирани стратегии, без да са продукт на истинско стратегическо намерение“ (пак там: 116).

СТРАТЕГИИ И ИНТЕНЦИИ

Един друг важен въпрос при анализа на стратегиите, значенията на дискурса и езиковото поведение е каква е връзката между стратегиите и интенциите на продуцента. Кои от значенията и перлокутивния ефект върху реципиента са подчинени на интенциите на адресата, а кои не са? Трябва ли да приемем, че комуникацията има неосъзната или полуосъзната част?

Понятието „интенционалност“ обикновено се разглежда като главното условие при възникването и интерпретацията на езиково поведение, което се счита за целенасочено действие (Нютс, 2000). Богранд и Дреслер (1995) го приемат като конститутивен признак на всеки текст поради възплътеното в текста намерение на продуцента да породи цялостно, завършено и смислено знаково образувание с цел да предаде съобщение за нещо или да упражни някакъв тип въздействие върху реципиента. Интенционалността може да бъде характерен белег не само на текста, но и на дискурса, на човешкото поведение и на комуникацията въобще. От перспективата на езиковедските изследвания на тази теза се основават теорията за речевите актове на Сърл (вж. Юл, 1996) и принципа на сътрудничеството на Грайс (1985). Чрез разглеждането на интенционалността по този начин се постига теоретично удобство, но то създава друг проблем (Добрева, Савова, 2009: 78, 143; Нютс, 2000). Първо, не всяка човешка дейност се основава на интенциите. Второ, дори и голяма част от човешките дейности да са целенасочени, това не се отнася до всеки техен аспект. Тези свързани дейности просто се случват, т.е. те не са подчинени на интенциите. Тук може да се направи разликата между автоматизираните и контролираните процеси или дейности. Трето, съществуват и частни случаи, при които рецепцията на определени обекти може да им припише текстов статус независимо от липсата на вложената в тях комуникативна идея, т.е. допуска се съществуването на неинтенционални текстове. Четвърто, излизайки от етноцентризма на наблюденията върху езиковата употреба в западните общества, трябва да се отбележи, че са наблюдавани случаи, при които съществува езикова употреба, чиято цел е да се създаде значение без интенция. Ето защо можем да приемем, че интенциите са основната причина за езиковото поведение и смислената езикова употреба. Наред с тях обаче съществуват още два фактора – социалните и физическите характеристики на контекста и междуличностните отношения между комуникантите с техния социален и психологически статус (Нютс, 2000).

Други автори също признават, че в основата на комуникативните стратегии, включително дискурсивните, речевите стратегии, стоят мотивите, потребностите и целите на комуникантите (Исерс, 2008). Интенциите са главният фактор и двигател на стратегиите, но степента на тяхното осъзнаване може да е различна и зависи от нивото на развитие и психологическата култура на индивида. Освен това някои стратегически и тактически задачи се решават, без да се осъзнават от говорещия. Според Исерс (2008: 61) е допустимо да се прави разграничение между *волеви* и *импулсивни* стратегии, т.е. между контролирани и автоматизирани действия. Това разграничение обаче няма значение за езиковедския анализ. Различните функции, които са присъщи на волевите и импулсивните стратегии, биха могли да се имат предвид в лингводидактичен план. Проследяването на съзнателните или волевите речеви стратегии дава възможност да се прогнозира речевите действия на говоре-

ция няколко хода напред, а импулсивното поведение е интересно при лингвоидеологическия и психолингвистическия анализ, защото предоставя сигналите, чрез които могат да се установят скритите мотиви и цели на поведението.

Трябва да се отбележи, че качеството и важноста на интенциите, като един от аспектите на стратегиите, се променя в зависимост от условията на създаване на дискурсивните продукти, т.е. текстовете. Степента на интенционалност е различна в различните жанрове. Тя е най-голяма в политическите речи, рекламните плакати и статиите в пресата с тенденция да намалява в личното участие в дискусии, като е най-малка в личните интервюта (Водак и др., 2009: 32).

СТРАТЕГИИ В ПОЛИТИЧЕСКИЯ ДИСКУРС И ЕЗИКОВИ СТРУКТУРИ

Съществуват различни подходи за изследване на връзката между целите, постигнати чрез стратегиите в политическия дискурс, и езиковите структури. Поради ограниченията по отношение на обема, наложени от жанра на научната статия, ще се спрем само на най-значимите класификации. В едно от основните езиковедски изследвания на политическия дискурс се идентифицират и описват три основни стратегически функции:

1. подбуждане,
2. легитимация и делегитимация,
3. репрезентация и подвеждаща репрезентация.

Те се реализират чрез различни речеви актове и създаване на конотативни и имплицитни значения, особено когнитивни метафори и пресупозиции (Чилтън, 2004: 45–46).

В рамките на критическия анализ на дискурса и дискурсно-историческия подход се идентифицират пет основни дискурсивни стратегии, които изпълняват определена цел и се реализират чрез определени езикови средства, които са контекстуално зависими (Райзигл и Водак, 2016: 33). Разглеждането и анализирането на стратегиите преминава през търсене на отговор на пет основни въпроса:

1. Как се назовават хората, предметите, явленията, събитията, процесите и действията?
2. Какви характеристики, качества и черти се придават на социалните актьори, предметите, явленията събитията и процесите?
3. Какви аргументи се използват?
4. От каква гледна точка се изразяват номинациите, квалификациите и аргументите?
5. Как се съобщават съответните изказвания – експлицитно или имплицитно, със засилване или потискане на значението?

Следната таблица дава ориентация в каква посока да се търсят отговорите, като представя дискурсивните стратегии и средствата, чрез които те се реализират в речта. Идентифицират се пет основни дискурсивни стратегии: именуване, предикация, аргументация, перспективизация и засилване и потискане на значението. Те се реализират чрез средства, които се описват с лингвистични категории, заети от различни дисциплини, като прагматика (имплицатури, пре-

супозиции, дейксис), теория на аргументацията (топоси и силогизми), реторика (реторични фигури и тропи).

Стратегия	Цел	Средства
ИМЕНУВАНЕ/ РЕФЕРЕНЦИЯ	Дискурсивно конструиране на социалните актьори, предмети, явления, събития, процеси и действия	<ul style="list-style-type: none"> • Средства за категоризиране на вътрегрупова и извънгрупова принадлежност, дейксис, антропоними • Тропи: метафори, метонимии, синекдохи (<i>pars pro toto</i>, <i>totum pro parte</i>) • Глаголи и съществителни, използвани за изразяване на процеси и действия
ПРЕДИКАЦИЯ	Дискурсивно квалифициране на социалните актьори, предметите, явленията, събитията, процесите и действията (в позитивен или негативен план)	<ul style="list-style-type: none"> • Стереотипни оценки на негативни или положителни черти (напр. прилагателни имена в атрибутивна позиция, различни видове подчинени изречения) • Експлицитни предикати и съществителни/прилагателни/местоимения в предикативна позиция • Словосъчетания • Сравнения, метафори и други фигури на речта (вкл. метонимии, хиперболи, литоти, евфемизми) • Алюзии, пресупозиции, имплицатури
АРГУМЕНТАЦИЯ	Оправдаване и поставяне под съмнение на претенциите за истинност и нормативна правдивост (по Хабермас – бел. моя)	<ul style="list-style-type: none"> • Топоси • Силогизми
ПЕРСПЕКТИВИЗАЦИЯ	Позициониране на гледната точка на говорещия и изразяване на съпричастност или дистанциране	<ul style="list-style-type: none"> • Дейксис • Пряка, непряка и свободна непряка реч • Цитиране, дискурсни маркери • Метафори • Прозодия

ЗАСИЛВАНЕ ИЛИ ПОДТИСКАНЕ НА ЗНАЧЕНИЕТО	Модифициране (засилване или потискане) на илокуционната сила и по този начин на епистемичния или деонтичния статус на изказванията	<ul style="list-style-type: none"> • Модални частици, въпроси – нали, условно наклонение, колебания, неясни изрази и др. • Хиперболи и литоти • Индиректни речеве актове (въпрос вместо твърдение) • Глаголи със семантично значение за казване, чувства и мислене и др.
---	--	--

Райзигл и Водак (2016: 33)

По отношение на връзката между стратегиите и езиковата им реализация съществуват основно два възгледа (Чилтън и Шафнър, 2002: 24). Според първия езикът е функционално структуриран, за да изпълнява социално-политически цели. Стратегиите съществуват на равнището на дискурса, но изборът на езикови форми не е случаен, а функционално детерминиран. Според втория възглед стратегиите се реализират в речта, но това не означава, че съществуват езикови средства, пряко подчинени на такава функция. Езикът е неутрален ресурс, а социално-политически цели се проявяват само на нивото на дискурса. В този смисъл можем да се съгласим с Чилтън, който твърди, че „дали определен случай на езикова употреба е оправдано да се нарича стратегически, е въпрос на социална и политическа преценка“ (2004: 45). Едни и същи езикови структури се използват за убеждаване, за информиране, за обучение и други легитимни форми на комуникация. Наистина има дискурсивни стратегии, чиято употреба е предпочитана в политическия дискурс, но е пресилено да се говори за такива, които се използват единствено в политическия дискурс. Освен това употребата на езикова структура може да се определи за стратегическа само ако да се имат предвид ограниченията, наложени от контекста в неговите социални и когнитивни аспекти, например доминираща позиция на адресанта, неинформираност на адресата, последствията от комуникацията, които са в полза на адресанта и в ущърб на адресата и водят до социално неравенство (Ван Дайк 2006).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въз основа на мултидисциплинарен подход и общата теоретична рамка на критическия анализ на дискурса комуникативно-речевите стратегии се определят като план за постигане на определена цел извън дискурса, без да са напълно детерминирани или осъзнати от адресанта. При идентифицирането им има две опасности – първо, те да не бъдат разпознати като такива, защото са представени като комуникативни действия, и второ, поради прекомерното взирание на езиковедата в текста, целият ефект на политическия дискурс да се счита за стратегическа употреба. Освен това езиковите средства за реализирането на комуникативно-речевите стратегии, макар и да имат прототипен, повтарящ се характер, са пряко обвързани с границите на дискурса (теми и жанрове) и контекста с неговите соци-

ално-политически и когнитивните му особености и властовите отношения между комуникантите. Тези постановки ще бъдат използвани, за да се изгради теоретична рамка, с която да се изследват стратегиите за легитимация в предизборни речи.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бурдийо, Пиер. Практическият усет. София: Фигура, 2005.
2. Wodak, Ruth, Rudolf de Cillia, Martin Reisigl, and Karin Liebhart. *The Discursive Construction of National Identity* (2nd ed.). Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009.
3. Грайс, Пол. Логика и речево общение. В: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. 217–237. Москва: „Прогресс“, 1985.
4. Добрева, Елка, Ивелина Савова. Текст & дискурс: Терминологичен справочник. Велико Търново: Фабер, 2009.
5. Богранд, Роберт дьо, Волфганг Дреслер, Станка Стоянова-Йовчева. Увод в текстовата лингвистика. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.
6. Van Dijk, Teun A. *Discourse and Manipulation*. *Discourse and Society*, 2006, 17(3): 359–383.
7. Иссерс, Оксана. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Москва: Издательство ЛКИ, 2008.
8. Nuyts, Jan. *Intentionality*. *Handbook of Pragmatics*. Vol. 6. John Benjamins Publishing Company, 2000,
9. doi: 10.1075/hop.6.int8
10. Reisigl, Martin, and Ruth. Wodak. *The Discourse Historical Approach (DHA)*. In: *Methods of Critical Discourse Analysis* (3rd ed.), edited by Ruth Wodak and Michael Meyer, 23–61. London: SAGE, 2016.
11. Fairclough, Norman. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London/New York: Routledge, 2003.
12. Fairclough, Isabela, and Norman Fairclough. *Political Discourse Analysis: A Method for Advanced Students*. London: Routledge, 2012.
13. Forchtner, Bernhard, and Ruth Wodak. *Critical Discourse Studies: A critical approach to the study of language and communication*. In: *The Routledge Handbook of Language and Politics*, edited by Ruth Wodak and Bernhard Forchtner, 134–150. London/New York: Routledge, 2018.
14. Хабермас, Юрген. Философия на езика и социална теория. София: Лик, 1999.
15. Charteris-Black, Jonathan. *Analysing Political Speeches: Rhetoric, Discourse and Metaphor*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2018.
16. Чернявская, Валерия. *Дискурс власти и власть дискурса: Проблемы речевого воздействия*. Москва: Флинта: Наука, 2006.
17. Chilton, Paul. *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. London/New York: Routledge, 2004.
18. Chilton, Paul, and Christina Schäffner. *Introduction: Themes and principles in the analysis of political discourse*. In: *Politics as Text and Talk: Analytic Approaches to Political Discourse*, edited by Paul Chilton and Christina Schäffner, 1–41. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2002.
19. Charaudeau, Patrick. *A communicative conception of discourse*. *Discourse Studies*, 2002, 4(3): 301–318.
20. Yule, George. *Pragmatics*. Oxford/New York: Oxford University Press, 1996.

**КОМУНИКАТИВНО-РЕЧЕВИТЕ СТРАТЕГИИ
В ПОЛИТИЧЕСКИЯ ДИСКУРС:
ТЕОРЕТИЧНИ И АНАЛИТИЧНИ АСПЕКТИ**

ст. преп. Боряна Костова

Резюме: От позициите на критическия анализ на дискурса статията се опитва да изясни основни понятия, чрез които може да се изучава политическият дискурс. Идентифицират се речевите стратегии и ограниченията при тяхната реализация в текста.

Ключови думи: политически дискурс, речеви стратегии, критически анализ на дискурса.

**COMMUNICATIVE AND DISCURSIVE STRATEGIES IN POLITICAL
DISCOURSE: THEORETICAL AND ANALYTICAL ASPECTS**

senior lecturer Boryana Kostova

Summary: Drawing on the framework of Critical Discourse Studies, the article attempts to throw light on key notions essential for the analysis of political discourse. The main aim is to identify the discursive strategies and linguistic resources peculiar to political discourse as well as the constraints for their realization in text.

Keywords: political discourse, discursive strategies, critical discourse studies.

**ОБЩЕСТВО
И
ПРАВО**

ДИГИТАЛНАТА ПРАВНА ЦИВИЛИЗАЦИЯ

Орлин Радев

Един рефлексивен поглед към човешката история и цивилизация и паралелното с тяхното развитие състояние на правото като неотменен и същностен цивилизационен феномен, представен от гледна точка на влиянието на „цифровостта“, би ни дал любопитни възможности за разсъждения относно връзките и взаимодействията в тази област. Далеч в дълбините на общественото развитие се съдържа култът към цифрите като израз на божественото начало, регулатор и изразител на закономерности, които управляват и движат света. Учението на питагорейците хвърля мост между тайнствените знания на източните жреци и зараждащата се европейска цивилизация. Древните източници на знания и регулации открояват и оразличават с цифри своите повели. 12-те таблици на древното римско право, библейските „Числа“, „Второзаконието“, „Петокнижието“, 10-те божии заповеди, магическите формули на Кабалата – всички те са израз на възможността на цифрите да обозначат, индивидуализират, извадят от общата маса съдържание с особено значение и важност. Немислим е вече нито един акт с регулиращо въздействие, който да не е структуриран с помощта на цифри и производни на тях означения. Самата мощ на математиката, оперираща с тези знаци, вдъхва надежди за възможностите ѝ във всички познавателни области. Вярата на просветителите Дидро, Даламбер и много други, че научните дискусии могат да се „решават“ чрез „изчисляване“, опитите на Спиноза за „геометрично обосноваване“ на етическите проблеми, позоваванията на красотата и нагледната убедителност на математическите формули в разсъжденията на философи и мислители затвърждават ореола на математизацията като универсална възможност за синтезирано, общо и достъпно опериране с понятия, знаци, правила, знания. От конкретни области на приложение цифровостта се издига като фундамент, на който се основават природата и обществото. „Бумът“ в цифровите изследвания от 30 – 50-те години на XX век доведе до създаването на интердисциплинарни науки като: кибернетиката,

Доц. д-р Орлин Радев. Юридически факултет, катедра „Правни науки“, ВСУ „Черноризец Храбър“

теорията на информацията, теорията на системите. Тюринг, Шенън, Винер открива пътя за нов подход, нов възглед за света, нова връзка, намерила израз в достиженията на синергетиката, фракталните структури, теорията на катастрофите, на хаоса и самоорганизацията на Пригожин, Хакен, Манделброт и много други през 60-те и 70-те години на XX век. Междувременно съпътстващото ускорено развитие на технологиите, в чието начало можем да открием и достиженията на американския учен от български произход Джон Атанасов за създаване на електронна цифрова изчислителна машина (компютър) и което се подчинява на откритата от Роджър Мур закономерност за неговия експоненциален ръст („законът на Мур“), доведе до взаимодействие, взаимно проникване и взаимно усилване на фундаментални и приложни изследвания и достижения и влагането им в многообразни области на обществената практика.

Правото не остава безразлично на това всеобхващащо въздействие на цифровостта в съвременния свят. В тази обстановка правните научни изследвания са не само желани, но и нетърпящи отлагане. Темата е носител на голям научен и приложен потенциал и не може да бъде изчерпана и всестранно развита в рамките на самостоятелни научни или практически резултати. Този потенциал е свидетелство за наличие на тенденции за дълготрайно постепенно развитие, като всяко значимо постижение поражда нови въпроси, които все по-ясно открояват неразривното единство на информационни технологии, право, държава и общество в обсъжданата проблематика.

Още от 50-те години на XX век започват научни изследвания, стремящи се към прилагане на съвременните научни и технологични достижения в правната област. Преминали през етапите на юриметрията и правната кибернетика, в днешно време те са във фокуса на изследователския интерес на редица правни дисциплини с все по-нарастващо влияние и достижения, които при това непрекъснато разкриват нови области на изучаване и практическо приложение. От правната информатика, създаваща основата на информационната интерпретация на правните категории и явления и издигнала се до информационна теория на правото, през компютърното право, претърпяло, заедно с междувременното експоненциално развитие на технологиите, трансформиране към информационно право, право на Интернет, медийно и комуникационно право, дигитално (sic!) право, до обобщаващото право на съвременното информационно (но вече и не само информационно, защото се забелязват наченките и на нов, постинформационен етап в технологичното развитие) общество и по-нататъшните му проекции за бъдещето на правото (и правото на бъдещето) в правната прогностика и правната футурология, стъпващи и на здравия фундамент и извоюваните силни позиции и на съвременната правна социология и правна психология.

Като научни и учебни дисциплини, преподавани в университетите, те имат пряко отношение към проблемите на съвременността и на юридическата теория и същевременно с особено значима връзка и приложимост в юридическата практика.

„Правната информатика“, като информационна интерпретация на правните категории и явления, по същността си представлява съвременна информационна теория на правото, изискваща „вглеждане“, информационна рефлексия на правото „в себе си“, съизмерването и адаптирането му към предизвикателствата и

изискванията на съвременната информационна среда. Развивайки съответен понятиен и методологически апарат, тази учебна дисциплина успешно изпълнява ролята на абстрактен модел, приложим при всички изучавани юридически дисциплини. Същевременно приложната и практическа част на дисциплината, свързана с изучаване и създаване на умения за използване на правноинформационни системи и работа с източници и носители на правна информация, дават същностни знания, приложими както за по-нататъшното обучение, така и в практиката на всеки юрист. В този смисъл изучаването на правната информатика е полезно не само в текущото общо обучение на студентите юристи, но и в бъдеще да се работи и за специализирано обучение последователно в годините на курса по право (както и в други специалности, в които е застъпено обучение по право, а дори и по общата проблематика на съвременния свят, човек и общество), по въпроси, представляващи актуален практически интерес.

Естественото продължение и оформяне на информационната проблематика в правото довежда до изучаването и на дисциплината „Информационно право“, или правото в/на съвременното информационно общество, представляващо информационен анализ на правното въздействие навън, върху околния свят (което е смисълът и основанието изобщо за неговото, на правото, съществуване), подложен на все по-значимото въздействие на действащите в технологиите, обществото и хората процеси – както на развитие, така и на проява на отрицателните последици от това развитие – климатични промени, урбанизация, икономически и духовни кризи, отчуждение, потребителско общество, глад, войни и т.н.). Нещо повече – свойствената на правото прогностична функция, изучаването на която е част от проблематиката на информационното право, ще позволи подготвянето на студентите не само за състоянието на нещата такива, каквито са, а и такива, каквито се очаква да бъдат след 5, 10, 20 години – т.е. те ще имат перспективна подготовка, която ще им позволи да бъдат информирани и качествени специалисти за един продължителен период от време, при това с придобити умения и възможности да реагират гъвкаво и изпреварващо на промените, настъпващи в динамичната обществена и правна среда (тепърва се очаква по-нататъшното развитие на информационното общество в контекста на проблемите на електронната среда, електронното управление, електронното правителство, електронното правосъдие и т.н. до електронната демокрация, а защо не и след нея – тогава юристите, за които това не са непознати понятия, ще могат адекватно да се впишат в изискванията на променящата се среда). Заедно с това, и особено в глобализиращия се свят, правните проблеми на съвременното информационно общество имат не само национално (както в публичната, административна сфера, така и в сферата на частните отношения и юридическите, но и изконно човешките права), но все повече и международно измерение – не само като част от правото на Европейския съюз, което непрекъснато им отделя сериозно внимание, но и като част от международното право – публично и частно). Това обосновава полезността и необходимостта на включването и на дисциплината „Информационно право“ в учебните планове и модули на юридическите факултети.

Дигитализацията като процес на трансформацията на информацията от аналогова в цифрова форма с помощта на технологични средства стои в основата на

съвременните правни информационни съветващи системи, базиращи се на изкуствен интелект. Тя бе и сред основните акценти, дискутирани на срещата на министрите на правосъдието в рамките на българското председателство през 2019 г. На тези предизвикателства се стреми да отговори разработената нова дисциплина „Дигитализация на правната дейност“, насочена към потребностите на обучението на студентите (и отново не само по право, но и на всички, които искат да имат актуален, качествен, информиран достъп до регулаторните правила и изисквания на държавата и обществото). Тя е отговор на необходимостта от формиране у студентите на практически умения за ползване на правноинформационни системи, анализ и работа с нормативни текстове, прилагане на изграденото правнотеоретично мислене в правните изследвания и при решаване на задачи в юридическата и обществената практика. С тази дисциплина се надгражда предходещото и съпътстващо обучение по „Правна информатика“ и „Информационно право“, с което студентите придобиват значимото предимство да получават комплексни, допълващи се и развиващи се знания в най-съвременните области на правото.

Една новост от последните години е съвместната магистърска програма между Института за държавата и правото към Българската академия на науките и Варненския свободен университет – „Юридическо прогнозиране и оценка на въздействието“. Застъпените в нея дисциплини издигат на по-високо теоретично ниво базовите знания, придобити по основните „информационни“ правни дисциплини, и същевременно са ориентирани в практически план към обучение за една качествена работа в областта на юридическото прогнозиране и оценката на въздействие на нормативните актове, от която нашето законодателство и общество имат неотложна нужда. А и многократно изтъкваният контекст на „математизация“ на юридическите знания, както и на необходимостта от развитие на т.нар. „меки науки“ (а изучаването на самоорганизацията в правото както във вътрешен аспект, така и експлицирането ѝ в обществената среда, са съществена част от проблематиката на посочените дисциплини) са допълнителни аргументи за ползата от тяхното изучаване и адекватно застъпване в обучението по право.

Без да се прави апология на тези учебни дисциплини, уместно е все пак да се припомни, че в България редица именити учени са подкрепяли и са работили в тази област, при това вече много десетки години. Още от 80-те години на миналия век проф. Доко Доков заедно с проф. Емилия Къндева, доц. Асен Кантарджиев, проф. Стефка Наумова и други положили основите на изучаването на съвременните проблеми на правото в условията на технологичния напредък на обществото. На провежданите научни конференции на тема „Право и информация“ в Смолян, Варна, Велико Търново и др. се поставиха за първи път дискуссионни въпроси, които станаха предмет на проучване и развитие от редица техни следовници. Сред тях, в специфични области на научното търсене, са проф. Вихър Кискинов, проф. Нели Огнянова. И други учени са обръщали внимание на тази проблематика, при това специално върху значението ѝ за юридическото образование (напр. още през 1993 г. проф. Димитрина Милкова призовава акцентът да се поставя върху т.нар. „нови науки“ – правна информатика, правно прогнозиране, юридическа техника). В този период е издаден и дълго подготвяният труд на Янко Янков „Прогностика“ с фундаментално значение за съответното приложение в правото. Също тогава ре-

дица млади изследователи с ентузиазъм подеха разработването на новата област на правни знания. Монографии като: „Юридическо прогнозиране“ на Й. Икономов, „Изкуственият интелект в правото“ на В. Костова, „Синергетика и право“ на О. Радев се вписваха в авангарда не само на българската, но и на световната правна наука. През годините излизат фундаментални трудове на водещи наши учени като: проф. Доко Доков и проф. Емилия Къндева („Теория на социалното управление“), доц. Асен Кантарджиев („Информация и право“, „Информационна теория на правото“, „Информационна философия“), проф. Стефка Наумова („Механизъм на социалното действие на правото“, „Правна социология“), проф. Вихър Кискинов („Правна информатика“, „Българско и европейско информационно право“, „Електронното правителство“), проф. Нели Огнянова („Медийно право“, „Медийна политика и право на Европейския съюз“), проф. Тенчо Колев и проф. Ирина Цакова („Право и Интернет“). Те оказват стимулиращо и подкрепящо въздействие върху млади изследователи – студенти, специализанти и докторанти, да продължат научите търсения в тази област. Проблемите на съвременното право не бяха отминати и в някои от последните трудове на проф. Живко Сталев. Във впечатляващата студия „Биология и право“ той с прискърбие констатира, че правото ни боледува, и търси неординерни пътища за неговото „излекуване“. В приложната област не бива да се забравят усилията на проф. Иван Анастасов по разработване на правноинформационната система „Прин“, на многогодишната работа по поддържането и развиването на правноинформационната система на Министерски съвет от юристите специалисти Герджиков и Георгиев, на учените от Института по математика на БАН по разработването на проблемите на съвременното информационно общество под ръководството на проф. Петър Бърнев, както и по компютърната лингвистика (Тотков, Марков, Ашкенази, Ичеренски, Гаргов), за която се счита, че правото със своя синтетичен език, точни понятия и подредена структура представлява най-подходящ модел и основа за създаване на машинно представяни текстове.

Способността на компютърните информационни технологии да запазват, обработват и предоставят удобен достъп до големи обеми информация променя начините на взаимодействие между държавните органи и гражданите. Новите технологии значително улесняват контактите с гражданите, намаляват ресурсите, отделяни за тази цел. Информацията, като субстрат на правото, позволява нейната трансформация да бъде осъществявана без каквито и да е било „загуби“, точно, отговорно и ефективно, чрез различни носители и изразни средства. Извличането на нормата, правилото – т.е. информацията, може да става и независимо от носителя ѝ.

Съвременните правноинформационни системи в България стъпват на тези достижения, за да представят на потребителите правна информация от високо качество, стратифицирана според конкретните интереси, като същевременно насочват е към все по-голяма експертност и преминаване от етапа на търсене и предоставяне на достъп към етапа на насочване, съветване, предлагане на решения за ползващите ги юристи и не-юристи. Разбира се, до „електронен съдия“ още е далеч и вероятно не би трябвало да се стигне, доколкото на изкуствения интелект все още не е присъща разсъдъчната и оценъчната възможност на човека, но

зрънце на съмнение остава и тук – с хумор, но и със замисляне можем да реагираме на новината, че в японския парламент робот отговаря на парламентарните въпроси на депутатите; дали пък този „челен опит“ не би бил полезен и на наша почва?! Извън това големият проблем на тези правноинформационни системи, които в най-развятия си вид са търговски продукт на частни компании, е все още неофициалният характер на представяната нормативна информация, застиването на българското правно решение в аналоговите времена на хартиения носител на „Държавен вестник“, въпреки че има и електронни варианти, някои от тях все пак „частично официализирани“, и възможности за други решения, каквото е например това на Европейския съюз с признаване единствено на електронния вариант на „Официален вестник“ за правно значимо, или създаване на единна развита правноинформационна система с държавна санкция, която да предоставя официалната правна информация. А и електронното правителство в България все още не се е състояло в същинския си и очакван от гражданите и бизнеса вид, а то е необходимо условие за адекватното ни вписване в съвременната действителност.

Тези научни и практически търсения не стоят изолирани в контекста на европейските и световни правни изследвания. Проблемите на информацията, комуникацията и самоорганизацията на правото са в центъра на вниманието на най-напредничавите негови изследователи. Показателна и многозначителна е близостта на подходите, изследователските методи, идеите и резултатите, достигнати при тези разработки. Тя би била удивителна, но всъщност е убедителна именно с това обективно обусловено единство в същността на модерните търсения и разсъждения. Независимо едни от други, осъзнавайки необходимостта от ново разбиране за правото в съвременния променящ се свят, изследвайки и обосновавайки различни аспекти и проявления на правноинформационното, при използването на терминологичното разнообразие, което по своята същност разкрива дълбок изоморфизъм на използваните понятия и категории, тези изследвания последователно създават конструкцията на новата правна наука и на правоприложението в хилядолетието на немислими досега технологически, комуникативни, обществени и личностни промени и достижения. Не без основание за тях може да се говори като за „технически императив“ в правото на информационното общество, който, освен че прониква и теоретически променя подхода към изследване и обосноваване на същността на правните явления и категории, но и самостоятелно се оформя и обособява в отделни направления и клонове на правната наука и правоприложение. Така новите технически възможности не само променят правните преживявания и действия на хората, но също така и на социалната действителност на правото, изисквайки същевременно и адекватното им теоретично научно обяснение и изследване. Формирането и развитието на информационно, телекомуникационно, медийно право изразяват не само стремежа на законодателя да уреди информационната среда, която вече е неотменима необходимост на съвременното общество. Те са проявление, изява и манифестиране на много по-фундаменталните правноинформационни закономерности на самата същност на правото, разработването на които е новата научна наложителност и дълг на правното изследване. Както правната практика, така и правното мислене и правното познание трябва да се променят съответно на техническото и технологическото състояние на об-

кръжавашата ни действителност. Придържането към общоприетото досега традиционалистко разбиране на правната практика и на свързаните с нея понятия и възгледи от догматична правна наука трябва да отстъпи на новаторското проникване в структурите и процесите на модерното правно комуникиране, което не се изразява само в и без това оскъдните все още правно-емпирически изследвания, свързани с технологичното развитие. Изпреварващото развитие на компютърните и комуникационните технологии адекватно следва да се съотнесе не само с развитието на практическата правна комуникация, на правната информатика и на правните информационни системи, което само по себе си е значителна и мащабна крачка, обосноваваща и подготвяща следващите я теоретични обосновки и изследвания. Това развитие влияе и неминуемо се отразява на правната практика, на правното мислене, на разбирането на основните понятия и правнотеоретични начала в правното познание. От изключително теоретико-практическо значение са възможностите на съвременното критическо информационно-правно изследване, изразявано понякога със събирателното понятие „юридическа комуникационна и информационна теория“.

Сред най-важните задачи на съвременната правна наука стои развиването на теория на нормите (нормативния акт) и правосъобразното поведение, отчитаща особеностите и изискванията на съвременното информационно общество (за такава впрочем ратуваше в последните си трудове и проф. Живко Сталев), осмисляне и правно уреждане на „новите“ правосубектни „създания“, разработването на проблематиката на виртуалната реалност и виртуалните отношения, включително правоотношения. Ние ще можем да разберем достатъчно добре и социално адекватно отношението, в което се намират правните норми и действията само тогава, когато ще сме в състояние емпирически да наблюдаваме, да описваме и да обясняваме процесите на събиране, обработка, пренасяне, съхраняване и въздействие на информацията, в която протича цялата правна комуникация и проявлението на всички правно значими (релевантни) факти и явления. Така правната теория и практика ще могат да оперират не само с нормативно стандартизиране и образци за поведение, но и със социално адекватни оценъчни правила, осигуряващи съвместимост на дължимото индивидуално поведение с неговото необходимо модифициране и саморазвитие, отговарящо на формулираните в правоприложението юридически принципи, изградени съобразно изискванията за вътрешна съгласуваност, реципрочност, справедливост и рационалност. Този тип правно въздействие ще се самоидентифицира като легитимно и ще урежда не само съществуващите, но и новопоявяващите се факти и правоотношения, а заедно с това ще може и да „провокира“, прогнозира, стимулира и изведе бъдещите такива, съответстващи най-пълно на постулираните, проверени и необходими правноинформационни принципи и закономерности. Това е естественият път на критическото осмисляне, рефлексия и самоорганизация на правните информационни системи в „комуникативната общност“ на многообразното проявление на синергетично действащите фактори на вътрешните и външни въздействия.

Какво ни предстои? Предстоят ни новите предизвикателства на Четвъртата индустриална революция (Революция 4.0) с нейните многобройни и често пъти непредвидими проявления, на които правото е длъжно да отговори – трансхума-

низъм и разпространение на изкуствения интелект (хуманизиране на машините и механизирани на човека), проблемите на био- и нанотехнологиите, медицината, биоетиката, екологията, отделно – все по-променящият се и разслоен икономически, политически и обществено свят, в който традиционните демократични ценности са подложени на съмнение и изпитание, и не на последно място – излизането на човека в космическото пространство в търсенето на нови жизнени територии след изтощаване на ресурсите на планетата и произтичащите от това конфликти с непредсказуеми мащаби.

Налице са вече и правни „прецеденти“ и открояващи се показателни тенденции. Още от 2008 г. конституцията на Еквадор гарантира на Природата „правото да съществува, да се опазва, да поддържа и възражда жизнения си цикъл, структура, функции и еволюционен процес“ – т.е. елементи, характерни за един правен субект. Наскоро Саудитска Арабия даде гражданство на робота с изкуствен интелект София, от което също произтича определена правосубектност. Разбира се, това са преди всичко актове с политическо, декларативно, екологическо и дори рекламно значение, но има и по-сериозни инициативи – в Европейския парламент се водят разисквания за даване на правен статут на роботите и евентуалното създаване на нов вид юридически регламентирана персона – „електрически човек“. Одобрена е дори резолюция от 2017 г. в тази насока. Бъдещето не само е близо, то вече е тук и правото, наред с технологиите, е отговорно за неговото качество.

ДИГИТАЛНАТА ПРАВНА ЦИВИЛИЗАЦИЯ

доц. д-р Орлин Радев
ВСУ „Черноризец Храбър“

Резюме: Една спекулация върху ролята на цифровостта в човешката цивилизация и в правото като неотменен цивилизационен феномен. Съвременни правни изследвания върху тази проблематика.

Ключови думи: дигитализация, правна информатика, информационна теория на правото, информационно право, изкуствен интелект, трансхуманизъм.

DIGITAL LAW CIVILIZATION/DIGITALAWZATION

assoc. prof. Orlin Radev, PhD
VFU „Chernorizets Hrabar“

Summary: A speculation on the role of the digitality in human civilization and in law as unchanged civilization phenomena. Contemporary legal researches in this area.

Keywords: digitalization, legal informatics, information theory of law, information law, artificial intelligence, trans-humanity.

ФАКТОРИ, ОКАЗВАЩИ ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ МОТИВАЦИЯТА НА СЛУЖИТЕЛИТЕ В МЕСТАТА ЗА ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА

Свилен Цветанов

МОТИВАЦИЯТА – СЪЩНОСТ И ЗНАЧЕНИЕ

Мотивацията е обвързана със запазването на организационната култура и ценностите, които са ключови за постигането на високо качество и удовлетвореност от труда на служителите.

В литературата, изясняваща същността на мотивацията, се акцентира върху **вътрешната мотивация** като дълготраен стимул за активност на човешкото поведение. **Външната мотивация** е променлива величина и често се смята, че наличието ѝ не води непременно до по-висока и дълготрайна мотивация.

Теоретично мотивацията за труд следва да бъде обяснена като движеща сила към постигането на определени цели, която се отнася до посоката, интензитета, постоянството, желанието и готовността да се пристъпи към определено поведение. Мотивацията стимулира индивида към постигането на нови цели и стремеж към все по-високи постижения. В организационна среда тя е предпоставка за постигането на по-високо качество и удовлетвореност от труда.

Мотивацията е това действие, което кара хората да действат или да се движат по определен начин. Да мотивираш хората, означава да ги насочиш и водиш в определена посока и да предприемеш необходимите стъпки, за да стигнат до конкретните цели. Терминът „мотивация“ произлиза от латинската дума *movere* и означава *движа се*. Три са факторите, определящи мотивацията:

1. Какво активизира организационното поведение?
2. Какво насочва това определено поведение?
3. Как то може да бъде насърчавано и подпомагано?

Факторите, определящи поведението, се наричат вътрешни мотивационни

Свилен Ангелов Цветанов, докторант, зам. главен директор на ГД „Охрана“ към министъра на правосъдието. Академия на Министерство на вътрешните работи, докторска програма „Организация и управление извън сферата на материалното производство“ (Национална сигурност)

фактори и се определят от характеристиките и особеностите на личността. Как успешното работно поведение и високата мотивация да се подкрепят и поддържат, е въпрос, който е предизвикателство за ръководителите в местата за лишаване от свобода в Република България.

Всеки от тези фактори на мотивацията е важен за обяснение и разбиране на поведението на човека по време на неговото трудово представяне. За основен двигател на поведението обикновено се считат собствените сили и потребности на хората, подтикващи ги към определено поведение. В редица случаи въздействие върху тези сили оказва външната среда. Вторият фактор се отнася до целевата организация – поведение, което се подпомага и се насърчава към нещо. Третият фактор са силите, характерни за всеки човек и тези на външната среда, които активират отново техните движещи сили и насочват енергията им. В процеса на мотивация, от една страна, участва организацията, а от друга – изпълнителят. За да мотивира успешно, ръководният състав трябва да бъде запознат с основния мотивационен процес (нужди – цел – очаквания) (Фигура 1), факторите, които влияят върху него, с реалната оценка на изпълнителите.

Фигура 1. Мотивационен процес
Източник: Собствени обобщения

Чрез процесите на мотивация се провокира сътрудничество, съпричастност, ангажираност към общите цели на ръководители и изпълнители. Мениджмънтът умело трябва да прилага различните мотивационни техники, отговарящи и на ситуацията, и на изпълнителите, за да превърне този процес не в еднократни действия, а в постоянни и непрекъснати решения (мотивационна терапия) спрямо човешките ресурси в организацията. За да могат ръководителите да използват възможно най-пълно потенциала на служителите, те трябва да им предлагат възможности за удовлетворение на техните потребности. Съществуният проблем в това направление е интегрирането на организационните цели с персоналните цели на служителите ѝ.

ОСНОВНИ МОТИВАЦИОННИ ФАКТОРИ В МЕСТАТА ЗА ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА

Мотивацията на служителите в местата за лишаване от свобода не са по-различни от факторите на другите работни места. Те са: условия на работа, финансово възнаграждение, оценяване на положения труд и още много мотиватори, свързани с живота на човека, с неговите потребности, съществуване и т.н.

❖ *Динамика на работната заплата* – отразява полученото възнаграждение за положения от служителя труд, но има възможност и за допълнително материално стимулиране – под формата на награди, възнаграждение за постигнати резултати

в служебната дейност, съгласно Закона за Министерството на вътрешните работи, допълнително положен труд;

❖ *Признаване и поощряване на постигнатите във ведомството резултати* – подкрепата и одобрението на ръководителя е важен мотивационен фактор за поддържане на високи нива на личностна удовлетвореност и трудова мотивация;

❖ *Активно включване на служителите в работния процес* – дава възможност за разгръщане на интелектуалния и творческия потенциал на служителите, което от своя страна обогатява работния процес със свежи идеи и решения;

❖ *Делегирането на отговорности и разпределение на нива на контрол* – добрият ръководител умее да разпределя отговорности на своите служители, като по този начин те се чувстват част от организацията и участват в изпълнението и реализирането на цели, а не просто изпълняват управленски решения;

❖ *Организацията на работното място и условията за безопасност на труда* – макар и определен с нормативни документи, този фактор често е пренебрегван в местата за лишаване от свобода предвид оперативната обстановка. Наличието на здравословни условия на труд е изискване към всяка съвременна организация независимо от нейния характер – държавен или частен, която цели високо качество на изпълнение на поставените цели и подцели и същевременно мотивиращи условия на труд;

❖ *Социалнопсихологическият климат в местата за лишаване от свобода* – добрите междуличностни взаимоотношения, екипната работа и емпатията са определящи за наличието на позитивен и мотивиращ психологически организационен климат;

❖ *Съдържанието на самата работа* (служебните задължения и задачи) – голяма част от длъжностите в местата за лишаване от свобода се занимават с администриране на определени дейности. Рутината на подобен тип ежедневни служебни задължения и задачи би могла да се прекъсне, като се въведат техники като: ротация на служителите на различни постове.

За повишаване на удовлетвореността и мотивацията биха могли да се имплементират някои техники, доказали своята ефективност. Формулирането и поставянето на цели е един от начините служителите да бъдат мотивирани. Изключително важно е ясното и точно определяне на адекватна цел, както и изпълнение на подходящите стъпки към постигането ѝ. Промяна на системите за възнаграждение с поставяне на акцент върху ефективно изпълнената работа, а не просто върху работното време би спомогнало за по-адекватното заплащане на труда на служителите. Макар и бъдещо определени спорове, допълнителното материално стимулиране (допълнително възнаграждение за постигнати резултати в служебната дейност) би могло да се адаптира и прилага, като се поработи върху прецизирането на критериите за получаването му и като се обвърже с конкретен размер финансови средства. В момента служителите в местата за лишаване от свобода получават такива стимули едва когато има реализирани икономии в бюджета на дирекцията. Яснотата и прозрачността при определянето на допълнителни финансови възнаграждения ще доведе до по-висока мотивация при служителите, както и до по-добро изпълнение на служебните задължения и задачи.

Целта на моя доклад е не само да се представят същността и значението на мотивацията и мотивационните фактори, а и да представят основните първо-

начални резултати от проучването свързано с мотивацията и потребностите на служителите в местата за лишаване от свобода.

Изследването е с водещ метод анкетиране и е с констативен характер. За целта е създадена анкетна карта, съдържаща 10 въпроса от смесен тип, като повечето въпроси са от затворен, и е предназначена за служители, осъществяващи надзорно-охранителна дейност в местата за лишаване от свобода.

Анкетната карта беше разпространена за попълване от служители в местата за лишаване от свобода на територията на град София.

<i>Резултати от проведеното проучване</i>					
1.	Разпространение	58 респонденти			
2.	Служители мъже /жени	6 жени = 10,35%	52 мъже = 89,65%		
3.	Възрастов диапазон	м/у 20 – 29 г. 14 – служители = 24,13%	м/у 30 – 39 г. 22 – служители = 37,93%	м/у 40 – 49 г. 18 – служители = 31,03%	м/у 50 – 60 г. 4 – служители = 6,91%
4.	Образователна степен	Средно образование – 42 – служители = 72,41%	ОКС Бакалавър 12 – служители = 20,69%	ОКС Магистър – 4 – служители = 6,90%	
5.	Стаж на заеманата длъжност	м/у 0 – 5 г. – 9 служители = 15,52%	м/у 6 – 15 г. – 11 служители = 18,97%	над 15 г. 38 служители = 65,51%	
6.	Степен на мотивация	<ul style="list-style-type: none"> • Висока степен – 2 служители = 3,45% • Средна степен – 17 служители = 29,31% • Задоволителна – 38 служители = 65,52% • Много ниска степен – 1 служител = 1,72% 			
7.	Способи за стимулиране и мотивация?	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Материално стимулиране, награди ✓ Възможност за допълнително обучение ✓ Повишаване на професионалната квалификация. ✓ Оценка, признание за постигнатите резултати в служебната дейност. 			
8.	Какво би те накарало да повишиш личната си мотивация?	<ul style="list-style-type: none"> • Увеличение на финансовото възнаграждение – посочват над 2/3 от респондентите. • Възможност за кариерно развитие – посочват 1/3 от респондентите 			
9.	Проведени обучения (през последната 1 год.)	<ul style="list-style-type: none"> ➤ ДА ➤ НЕ – 58 служители – 100% 			
10.	В проучването се откроява, че обучението в МЛС трябва да е свързано с обучителни програми за управление на стреса и повишаване на личната ефективност; за придобиване на знания по план – нормативната база, регламентираща дейността в МЛС; за придобиване на знания и умения за управление на извънредни критични ситуации.				

ОСНОВНИ РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО:

1. Изследването регистрира задоволителна степен на удовлетвореност на служителите, осъществяващи надзорно-охранителна дейност в местата за лишаване от свобода.

2. Отчетливо се наблюдава недоволство от основната заплата, заплащането на извънредния труд и допълнителните възнаграждения.

3. Всеки надзирател не е преминавал формат на преквалификационно, специализирано обучение след постъпване на работа и преминаването на първоначалното въвеждащо обучение.

4. От резултатите от анкетата се разбира, че недостатъчното ресурсно и материално осигуряване на служителите е важен проблем, който все още не е решен. Липсата на подходящо материално осигуряване и достатъчно добра материална база се сочи като основна причина за създаване на условия за формиране на стрес и несигурност сред служителите в местата за лишаване от свобода. Именно разминаването между високите изисквания и лошите условия за работа, както и постоянният контакт с лишените от свобода формират повишена стресогенна обстановка в работата на служителите в местата за лишаване от свобода.

5. Обучението и развитието на компетентностите са формализирани и обезценени. Обученията и повишаването на квалификацията на служителите по отношение спецификата на тяхната работа, както и развитието на нивото на социални умения се оценяват като изключително важни при управление на критичните и извънредните ситуации.

6. Посочва се, че липсва системна и добре прилагана обучителна програма, свързана със спецификата на работа в отделните структури и управленски нива, което създава условия за възникване на инциденти и организационни проблеми.

На базата на направения теоретичен преглед в областта на мотивацията, както и на резултатите от направеното изследване следва да се посочат конкретни тактики и препоръки за поддържане и повишаване на мотивацията в местата за лишаване от свобода:

✓ Служителите следва да получават възнаграждения, които са наистина стойностни за тях и съответстват на положения труд – това включва не само материални, но и нематериални стимули, социални стимули, като въвеждане на допълнителен здравен фонд, ваучери за ползване на държавни почивни станции, годишни медицински прегледи както за тях, така и за техните семейства;

✓ Възнагражденията следва да бъдат обвързани с организационните цели, както и да отразяват резултатите от годишното оценяване на служителите;

✓ Фокус върху бъдещото представяне на служителите, а не върху минали грешки – добрият ръководител следва да „води“ своите служители към това да покажат най-доброто от себе си. Тази техника за мотивация следва да е особено популярна в местата за лишаване от свобода;

✓ Използване на обратна връзка от страна на ръководителите – годишното оценяване е не просто начин да се изтъкнат грешките и проблемите в работното поведение на служителите, но също така следва да бъде ключов инструмент за осъществяване на ефективна комуникация и определяне на

силните и слабите страни на служителите, както и възможностите за тяхното кариерно развитие.

✓ Създаване на мисия или групова цел, която да сплотява екипа – груповата ефективност и мотивацията за труд се повишава, когато хората са обединени от изпълнението на една обща задача – обща цел;

✓ Създаването на екипен дух и усещане за уникалност на екипа – изключително мотивираща техника за повишаване на мотивацията в местата за лишаване от свобода. Сходните длъжностни характеристики на служителите в някои сектори и екипи не позволява те да се почувстват различни и специални. Именно този подход спомага да бъде преодоляна тази негативна тенденция;

✓ Делегиране на отговорности и автономия – ключов момент в тази техника е решението кои служители заслужават да им бъдат делегирани допълнителни отговорности и автономия. Ръководителят следва да реши какво трябва да се прави, но не и да определя как трябва да се направи;

✓ Кариерното развитие на служителите се посочва именно като мотивиращ фактор при избора на работа. В този смисъл изключително важно е ръководителите да провеждат регулярни срещи със своите служители, както и да ги насочат предварително към повишаване на квалификацията, ако това е необходимо, за заемане на бъдещи свободни позиции;

✓ Обучение и развитие на служителите – работата в местата за лишаване от свобода налага множество изисквания към работещите, като устойчивост на стрес, отговорност, висока дисциплинираност, висока физическа подготовка, комуникативност, гъвкавост, манипулативност, добри организационно-координационни и контроли умения, развита разпоредителност, наблюдателност и бърза ориентация в ситуации и конфликти. Това налага обучението и учебните програми за повишаване на квалификацията да бъдат постоянни и същевременно неизменна част от развитието и усъвършенстването на всеки служител;

✓ Комуникация и включване в работата – комуникацията мениджър – член на групата е от изключителна важност за мотивацията в работния процес. Добрата комуникация и възможността за включеност в работата повишава груповата сплотеност и ефективност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Местата за лишаване от свобода в съвременната реалност са изправени пред редица предизвикателства. От служителите в местата за лишаване от свобода се изисква да бъдат добри лидери, за да отговорят на множеството очаквания, насочени към тях. Мотивацията за труд и факторите, които ѝ влияят, често биват смятани за индивидуални характеристики, но те далеч надхвърлят границите на личността с влиянието, което оказват на социалнопсихологическия климат. Това налага нов поглед и отношение към работещите в местата за лишаване от свобода. Макар и да съществуват определени негативни тенденции, като по-ниско заплащане например, тежки условия на труд, постоянно полагане на извънреден труд, работата носи и позитиви – възможност за кариерно развитие, удовлетворе-

ност, че си част от сектор „Сигурност“ на РБългария, или по друг начин казано – спомогаш за съществуването на държавата, в която живееш. Работещите в този сектор доказват, че извършват важна за обществото дейност. Именно този факт продължава да привлича хората, които смятат, че това е не просто работа, а призвание – кауза.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Иванчевич, Д. Основи на мениджмънта. София: Отворено общество ЕООД, 1997.
2. Илиева, И., Н. Кънева, С. Димитрова, И. Кунова. Административна реформа и мотивация за работа на държавните служители. София: Професионално обединение на държавните служители, 2005.
3. Цанкова, М. Нагласите на служителите в държавната администрация в България към прилаганата система за атестация чрез оценка на трудовото изпълнение, УНСС.
4. Re'em, Y. Motivating Public Sector Employees. Hertie School of Governance, 2011, №60 Steers.
5. Porter, L. Motivation and Work behavior. McGraw-Hill? Irwin Victor, N. G. Top 10 factors that motivate employees, Asia Management, 2008.
6. Дракър, П. Ефективният ръководител. София: Класика и стил, 2003.
7. Дракър, П. Мениджмънт предизвикателствата през 21. век. София: Класика и стил, 2000.
8. Питърс, Т., Р. Уотърман-младши. Към съвършенство във фирменото управление. София, 1989.

ФАКТОРИ, ОКАЗВАЩИ ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ МОТИВАЦИЯТА НА СЛУЖИТЕЛИТЕ В МЕСТАТА ЗА ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА

Свилен Ангелов Цветанов, докторант,

*зам. главен директор на ГД „Охрана“ към министъра на правосъдието
Академия на Министерството на вътрешните работи,
докторска програма „Организация и управление извън сферата на
материалното производство“ (Национална сигурност)*

Резюме: Докладът има за цел да установи и представи мотивационните фактори на служителите, осъществяващи надзорно-охранителна дейност в местата за лишаване от свобода. Основният акцент на този доклад са изследваните професионални възгледи, нагласи и потребности. В края на доклада са обобщени и представени препоръки и мерки за повишаване на мотивацията на служителите, осъществяващи надзорно-охранителна дейност.

Ключови думи: мотивация, мотивационни фактори, потребности, места за лишаване от свобода.

FACTORS AFFECTING THE MOTIVATION OF EMPLOYEES IN PRISONS

Svilen Angelov Tsvetanov, doctoral student,

*Deputy Director General of DG Security at the Minister of Justice
Academy of the Ministry of Interior, doctoral program „Organization and
management outside the field of material production“ (National Security)*

Summary: The report aims to establish and present the motivational factors of the employees carrying out supervisory and security activities in the places of imprisonment. The main focus of this report is the researched professional views, attitudes and needs. At the end of the report, recommendations and measures for increasing the motivation of the employees carrying out supervisory and security activities are summarized and presented.

Keywords: motivation, motivational factors, needs, places of imprisonment.

ТРАДИЦИОННИ ФОРМИ НА ТРУДОВА ЗАЕТОСТ НА ЛИШЕНИТЕ ОТ СВОБОДА

Йордан Йорданов

ВЪВЕДЕНИЕ

Проблемите с труда на затворниците са сред тези, които в продължение на много години занимават теоретици и практики и въпреки това продължават да бъдат обект на изследване. Това е разбираемо, защото в процеса на развитие на едно общество се развиват както производителните сили и производствените отношения, така и идеите и вижданията за целите на наказанието „лишаване от свобода“ и средствата за постигането им, идеите за мястото на труда на затворниците в обществения отрасъл, наказателно-изпълнителната политика и т.н.

Въпросът за целите и задачите, поставяни пред участието на осъдените в трудова дейност, е ключов при определянето на различните подходи към решаването на този проблем, тъй като оказва съществено влияние върху формирането на НИ политика на държавата по отношение на използването на труда на осъдените на „лишаване от свобода“. На различни етапи от развитието на пенитенциарната система целите, преследвани посредством труда на затворници, са логично следствие от целите на наказанието изобщо, на които винаги се е отдавало решаващо значение.

Цел на настоящата статия е да се изследва трудът на осъдените лица в Република България. Акцент в изложението са формите на трудова ангажираност на затворниците с оглед спецификата на полагания от тях труд.

В изпълнение на целта са поставени и следните изследователски задачи, а именно:

1. Да се анализират спецификите на общественополезния труд като съпътстваща наказанието дейност и най-ефективен „инструмент“ за поправително въздействие;

2. Да се анализират, систематизират и изяснят формите на трудова заетост на осъдените в исторически аспект и в наши дни;

3. Да се очертаят свързаните с това традиционни форми на полагани на труд от лишените от свобода в практически нюанс.

За осъществяване на изследването са използвани традиционните методи в правната доктрина, както и сведения, получени в хода на практическата работа на автора като действащ служител на ГД ИН от 1996 г. досега. Материалът е съобразен с актуалното българско законодателство, уреждащо наказателното изпълнение.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Трудовата ангажираност на лишените от свобода следва определена логика и принципи, които се реализират посредством няколко исторически определени и наложили се до днес форми на трудова дейтелност.

За всяка работа извън доброволния неплатен труд и дежурствата по поддържане на реда и хигиената лишените от свобода получават определена част, но не по-малко от 30 на сто от възнаграждението за изработеното – чл. 78, ал. 1 от Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража (ЗИНЗС).

От това законодателно решение можем условно да разделим труда, полаган в местата за лишаване от свобода (МЛС), на: платен – домакински щат, собствено производство, отдаване на труд и индивидуална трудова дейност по реда на чл. 88 ЗИНЗС, и неплатен – по реда на дежурството, доброволен труд по чл. 80 ЗИНЗС и приравнените на трудова дейност участия в курсове... и др.

Трудово устройване на лишените от свобода на работа без заплащане:

- работа по реда на дежурството – детайлната си правна регламентация, тази форма на трудово устройване се намира в текста на чл. 176 ПП-ЗИНЗС. Лишените от свобода са длъжни да полагат труд за поддържане на хигиената в спалните помещения и прилежащите части към тях, в помещенията за общо ползване и в района на съответния затвор, поправителен дом, затворническо общежитие. Този труд е безвъзмезден и не може да надвишава два часа дневно.

Анализът на описаната форма очертава нейните специфични признаци.

- този труд е задължителен;
- участието в него се осъществява по график, утвърден от администрацията на съответното МЛС;
- участието в него се осъществява в свободното от работа време, т.е. след приключване на основния трудов процес;
- продължителността не може да надвишава два часа;
- той е незаплатен.

Правният анализ на тази форма на труд показва доста нейни несвършенства. Освен изричното отбелязване, че този труд е безвъзмезден, остава открит въпросът зачита ли се той за намаляване срока на наказанието. Считаю, че това е елементарно човешко задължение и не би трябвало да се приравнява на общественополезния труд, въздигнат от закона като средство за поправяне и превъзпита-

ние. Повече от нецелесъобразно е да бъдат задължавани работещите затворници, включени в останалите динамични форми на труд, особено тези, свързани с изпълнението на норми, за участие в този вид дейност.

Не може да се твърди, че поддържането на хигиената, правенето на оборки и почистването на общите части в МЛС са сред привлекателните за лишените от свобода дейности, а задължителният характер създава предпоставка за привличане към дисциплинарна отговорност при неизпълнение.

Разбираемо е виждането на законодателя да разпредели справедливо поддържането на хигиената в МЛС между всички членове на затворническата общност, но тъй като тази форма е архаична, тя е изчерпала своето предназначение. Налице са достатъчно други възможности за постигане на целите на подобен род трудова дейност. Чистотата и хигиената са в основата на съдържанието на дисциплинарното наказание по чл. 101, т. 2 ЗИНЗС – „извънредно дежурство по поддържане на чистотата и хигиена за срок до 7 дни“. Особено този род дейност се обезсмисля и при наличието на труда по чл. 80 ЗИНЗС.

Освен всичко отбелязано до тук, можем да направим и обоснован извод, че задължението да се полага труд за поддържане на хигиената в спалните помещения и прилежащите части към тях, в помещенията за общо ползване и в района на съответния затвор, поправителен дом, затворническо общежитие противоречи на чл. 3, ал. 1 ЗИНЗС. „Унизително“ е отношението, което принуждава осъдения да върши или приема действия против волята си.

Предвид изложеното, предложението на автора е при една бъдеща редакция на ЗИНЗС работата по реда на дежурството да отпадне, а дейностите, попадащи в съдържанието на този вид труд, да бъдат включени в обхвата на труда по чл. 80 ЗИНЗС.

- доброволен неплатен труд – регламентиран е в чл. 80 ЗИНЗС. Сравнително нова форма на трудова дейност. Възниква с приетата от МП Наредба № 5/21.03.2006 год.¹ Отчитайки всички позитиви, текстовете са реципирани и доразвити в ЗИНЗС от 2009 год., изменени и допълнени през 2012 год.

Неплатеният труд като цяло не е непознат за българското пенитенциарно право. Законът за работата на затворниците от 1922 г. в чл. 36 предвижда, че само със специално разрешение на Министъра на правосъдието могат да се отпускат затворници безплатно на държавни окръжни, общински и др. обществени учреждения.

Макар и не законодателно регламентиран в зората на социалистическия период на наказателно-изпълнителната система, той е уреден с няколко вътрешно-ведомствени акта.

С Разпореждане № 282/1958 г. МС е предвидил възможност, когато на някои затворници не може да се осигури работа, те да се изпращат към народните съвети за прокопаване на канали и други комунални мероприятия. Впоследствие тази дейност е прекратена, тъй като всички лишени от свобода са били ангажирани в народното стопанство.

В Заповед Р-204 от 1963 г. е разпоредено една част от затворниците, а имен-

¹ ДВ, бр. 28/2006 г.

но работещите постоянно по самообслужването, поддържането и строителството в трудово-поправителните общежития (ТПО) и затворите, да не получават възнаграждение за положения от тях труд. Според т. 11, предложение второ от Инструкцията за трудовото възпитание и политико-възпитателната работа от 1963 г. министърът на правосъдието по изключение има право да разрешава използването на лишени от свобода за неплатена работа към други ведомства.²

Разглеждайки я детайлно, тази форма на трудова дейност се характеризира със следните особености:

- за разлика от задължителността при останалите форми тук доброволността е абсолютна предпоставка за възникване на правоотношението. Трябва да е налице писмено съгласие за полагане на доброволен труд от л. св.
- той възниква с възлагане, т.е. трябва да е налице необходимост, която е обективизирана в писмено искане на заинтересовани лица или организации;
- той е организиран – разкриват се работни обекти при съблюдаване на всички изисквания за това;
- този труд в пълна степен покрива определението за общественополезен труд. В моралната основа на този вид труд стои чувството за справедливост от наказанието. Увреждайки посредством извършеното престъпление интересите на обществото, за извършителя няма нищо по-нормално, в рамките на наказанието, с полагане на труд за „благоустрояването“ на обществено значими обекти да възмезди обществото за претърпените вреди;
- той се зачита за намаляване срока на наказанието.

При този вид труд за полагания го възникват всички права и задължения, които придобиват останалите лишени от свобода – работници, а именно: междудневна и междуседмична почивка; годишна почивка по реда на чл. 83 ЗИНЗС; повишена хранителна дажба и др. От тези права единственото изключение е получаването на трудово възнаграждение. Доброволният труд не се заплаща.

Трудово устройване на лишените от свобода на работа с възнаграждение:

Възможностите за участие в платена трудова дейност се определят от администрацията на затвора, поправителния дом или затворническото общежитие, както следва:

- в рамките на разкритите работни места в Държавно предприятие дело“ (ДП ФЗД):
- по щата на организирано собствено производство в цехове, стопанства и работилници на територията на местата за лишаване от свобода;
- на обекти на юридически и физически лица при условия и по ред, определени от министъра на правосъдието. Обектите могат да бъдат на територията на МЛС или извън нея.

² Вж. по-подробно Лютов, К. Основни въпроси на наказанието лишаване от свобода. София: БАН, 1967.

- в обслужващата и комунално-битова дейност на затворническите заведения (чл. 165, ал. 1 ППЗИНЗС);
- в индивидуална трудова дейност по реда на чл. 88 ЗИНЗС.

Първата форма за организация на трудовата дейност на осъдените безусловно се явява традиционна в продължение на много години и продължава да се счита за най-приемливата за МЛС. Тя представлява сама по себе си производствена дейност, организирана по правило на територията на затворническото заведение.

Началото ѝ се поставя с чл. 22 от Закона за работата на затворниците – обнародван в Държавен вестник № 267 от 27.02.1922 г., и възприетата идея за „работилници и стопанства към затворите“. Впоследствие приемник на тази концепция става Държавното стопанско предприятие при затворите, създадено с ПМС № 79 от 12.03.1955 год., а нов тласък се получава с Разпореждане на МС № 229/1966 г., както и с поредицата от подзаконовни нормативни актове, като Правилника за устройството и управлението на производствено-стопанската дейност в отдел „Затвори“ и поделенията му, утвърден от МП, приет с ПМС № 160/1975 год. и ПМС № 3/1991 год. за създаване на „Фонд затворно дело“. Всичко това довежда до плавното законодателно възстановяване на „Фонд затворно дело“ със ЗИД на ЗИН от 1997 год.³

За привеждането на управлението на фонда в съответствие с пазарните механизми и нормативната база с изменение на ЗИН от 2002 год. той се трансформира в Държавно предприятие „Фонд затворно дело“ по смисъла на чл. 62, ал. 3 от Търговския закон. Предприятието е юридическо лице със седалище София и териториални поделения в затворите и поправителните домове.

Дейността на Държавното предприятие се регулира с чл. 37 – 39 от ЗИН и Правилника за устройството и дейността на ДП „Фонд затворно дело“, приет от Министерския съвет през 2003 г.⁴ Особено важни са насоките и целите на това предприятие, дадени в чл. 4, ал. 2 и 3 от посочения правилник: „Дейността на предприятието е насочена към повишаване обхвата на трудовата заетост на лишените от свобода, което от своя страна да способства за получаването на професия или специалност, конкурентоспособна на пазара на труда, за трудоустрояване след освобождаването от МЛС. Основна цел на дейността по ал. 2 е превъзпитанието и поправянето на лишените от свобода, като ресоциализацията им е приоритетна пред изпълнението на икономическите и финансовите резултати“.

Тези високо хуманни цели обаче са трудно постижими при съвременната динамика на пазарните отношения, специалистите в бранша с право отбелязват значителните на брой причини, водещи до трудно осъществимо целеполагане, а именно: морално остарялата техника; слабата маркетингова дейност; лошото състояние на взаимоотношенията с органите на местната власт, а така също и липсата на инициативност от страна на ръководството на предприятието по отношение на организацията на работа в условията на пазарни отношения.

Най-перспективното направление, в което може да се организира производствено-стопанска дейност, се явява директното възлагането на ДП ФЗД на изпълнението на поръчки за продукция, която се явява монопол на държавата. Към

³ ДВ, брой 13 от 1997 г.

⁴ ДВ, брой 48 от 2003 г.

това число спадат всички поръчки, свързани със задоволяването на собствените нужди и потребности на наказателно-изпълнителната система.

Трудно е в последно време да се съхрани собственото производство в затворническите заведения. Правилата на пазара са такива, че непълната натовареност на производствените мощности на ДП, недостигът на оборотни средства за придобиването на стоки и материали, неплатежоспособността на потенциалните потребители поставят дадените учреждения в затруднено положение. Отрицателно влияние върху производството оказва и слабият приток на квалифицирани специалисти, отсъствието на професионално образование или какъвто и да е трудов опит у самите л. св.

Реално погледнато, ДП не може да се конкурира на равни начала с останалите производствени структури. С оглед на това и с цел стабилното съществуване на собственото производство на МЛС държавата е длъжна да създаде особени условия за стопанисване, които да доведат до снижаване влиянието на конкуренцията.

Перспективата за развитие на собственото производство в МЛС, според мое мнение, е да се направи преосмисляне на наложената практика на завършените цикли в производството (мебели, метални изделия и др.) и да се насочим към серийното изработване на определени технологични детайли или в първичната обработка на материала.

Другата не по-малко разпространена форма на трудово устройване на осъдените в продължение на много години се явяват договорите с фирми контрагенти за използването на труда на осъдените в държавни или стопански организации с друга форма на собственост при осигуряването на надеждна охрана и изолация. Тази форма се е появила предвид факта, че при наличието на условия за изпълнение на наказанията в дадено МЛС е липсвала собствена производствена база, а така също и от недостига на работна ръка, който са изпитвали доста предприятия в отделни региони.

Разглежданата форма води началото си от чл. 22 от Закона за работата на затворниците – обнародван в Държавен вестник № 267 от 27.02.1922 г., с възприетата идея за използване при „... поемни условия, сключени с частни лица, държавни или обществени учреждения за изработване на разни неща или извършване на други дългосрочни работи“. Освен организираната работа вътре в затворите Законът възприема, че затворници могат да работят извън затворите, но само за държавна или обществена полза. Такава работа може да бъде: работа в държавни мини и кариери, строеж и поправяне на шосета, железопътни линии и пристанища, регулиране на реки и др. Кой от затворниците могат да се изпращат на работа извън затвора, решават директорът на затвора и прокурорът при Областния съд, като имат предвид наказанието, на което затворникът е осъден, частта, която му остава да изтърпи, и главно – поведението, което той е имал през цялото време в затвора.

Своята детайлна разработка тази форма намира в т. 40 на Правилника за трудово-поправителните общежития и затворите (ПТПОЗ) от 1961 год. Там е въздигнат като правопораждащ факт за възникване на специфичното трудово правоотношение утвърденият от МП типов договор. Идеята е доразвита в чл. 61 от

ЗИН, приет през 1969 год. Същата остава без съществени промени и до днес. С поредица от последователни подзаконовни нормативни актове, като заповед № ЛС-03-1995/1998 год. на МП и Наредба № 5/2006 год.⁵ се определя редът за сключване на договорите за отдаване на труд и тяхното съдържание. Отчитайки всички позитиви, текстовете са реципирани и доразвити в ЗИНЗС от 2009 год., актуални са и в момента.

За да намерим детайлите, характеризиращи тази форма на трудово участие, трябва да разгледаме въпроса за правното регулиране на взаимоотношенията на МЛС с държавните организации и стопанските субекти в частния сектор за използването на труда на осъдените, което ще ни позволи да определим тенденциите в развитието на договорните отношения в съвременните условия.

Използването на труда на л. св. на обектите на стопански организации на други министерства и ведомства се регулира с текста на чл. 174, ал. 1 ЗИНЗС.

Правопораждащият факт за привличането към труд на осъдените в държавни организации или организации с друга форма на собственост извън системата на НИ, разположени на територията на МЛС или извън тях, се явява типов договор за отдаване на труд, сключен между ръководителя на МЛС, респективно ТП на ДП ФЗД и организацията работодател.

Търсейки еквивалент в нашето право, свързан със свободните работници, можем да разгледаме, като най-подходящ договор за наем на персонал, който е правно регламентиран с изменението от Кодекса на труда (ДВ, бр.7 от 24.01.2012) в чл. 107р – 107у.

Разглеждайки детайлно чл. 107у от Кодекса на труда, намираме уредбата на отношения между два от субектите в иначе трипластово правоотношение – организация, което осигурява временна заетост и предприятието-работодател (ООВЗ и ПР).

Договорът, който се сключва между ООВЗ и ПР, задължително е в писмена форма. По своята правна природа той е търговски договор. Това е така, защото и двете страни са търговци по смисъла на ТЗ, от което следва, че отношенията между тези два субекта са търговски. Договорът има за предмет уреждането на правоотношенията, възникващи между ООВЗ и ПР, чрез които се реализира действието предоставяне на работник/служител от единия на другия работодател за извършване на определена временна работа.

Законът за задълженията и договорите в текста на своя чл. 8, ал. 1 предвижда, че „Договорът е съглашение между две или повече лица, за да се създаде, уреди или унищожи една правна връзка между тях“. Следвайки логиката на законодателя, извеждаме извода, че за да бъде сключен договор между ООВЗ и ПР за претостъпване на работник или служител, трябва да са изпълнени следните изисквания:

- а) да са налице две страни със сходни интереси – ООВЗ и ПР;
- б) размяна на волеизявления, насочени към постигането на еднакъв правен резултат (ПР отправя искане до ООВЗ, да му бъдат предоставени работници или служители. Практиката познава и случаи, в които началното волеизявление изхожда от ООВЗ);

⁵ ДВ, бр. 28/2006 г.

в) наличие на съгласие – за да се сключи договорът, е необходимо насрещните страни при съвпадение на насрещните волеизявления да изразят взаимното си съгласие.

Постановката на договор за отдаване на труд е идентична. Възникващото отношение също е тристранно, от една страна стои отношението между МЛС и л. св., а от другата стои правоотношението между ръководителя на МЛС, респективно ТП на ДП ФЗД, и организацията работодател.

По своята юридическа природа даденият договор се отнася към числото на гражданскоправните, които пораждат задължения и за двете страни, подписали този договор. Той също е търговски, защото по правило и двете страни са търговци по смисъла на търговския закон (и контрагента, и ДП ФЗД).

Продължавайки анализа, договорът за отдаване на труд се явява консенсуален двустранен акт, регламентиращ правата и задълженията и на двете страни, като също така определя и реда за разрешаването на възникналите спорове. Можем да изведем следните специфични признаци на договора за отдаване на труд:

1. Страни по договора могат да бъдат само национални организации, защото една от страните винаги е МЛС;
2. Трудът на л. св. се използва с определена цел – тяхното поправяне, превъзпитание и подготовка за живот на свобода. Свързан е с придобиване на знания и умения за адекватно включване в свободния трудов пазар;
3. Затворническото заведение осигурява спазването на режима и изолацията на осъдените, работещи на обектите на стопанските организации;
4. Стопанският субект осигурява необходимото оборудване на производствената зона и организира трудовата дейност на осъдените;
5. Стопанският субект заплаща на затворническото заведение уговореното възнаграждение.

Правното положение на затворническите заведения като страна по разглеждания договор коренно се различава от правното положение на организациите с друга форма на собственост извън сферата на държавно управление. Последните във всички случаи остават самостоятелни стопански субекти, организиращи и разпределящи производствена дейност, а затворническото заведение не притежава такава самостоятелност. Производственият процес се организира и осъществява от другата страна – стопанския субект, с трудовата сила на л. св. Местата за лишаване от свобода не поемат върху себе си задължението да изпълнят конкретен обем работа, да произведат продукцията за конкретно уговорена сума и др. Те само осигуряват на ответната страна – стопанския субект, работна сила.

Заедно с това, съгласно чл. 179 ППЗИНЗС, договорът за отдаване на труд може да бъде сключен както с държавни стопански субекти, така и със субекти с други форми на собственост (ЮЛ, ФЛ) в частния сектор, които да разкриват работни обекти вътре в МЛС или извън тях. В договора трябва да се отрази броят на л. св., излизаци на работа, информация за цената на труда, правилата за изолация и охрана, осигуряването на ЗБУТ.

Така по утвърдения типове договор едната страна (МЛС) е задължена да изпрати на работния обект на другата страна (стопанския субект) за изпълнение на определена дейност с цел поправяне, превъзпитание и подготовка за живот на

свобода определен брой затворници, осигурявайки съблюдаването на определения за тях режим на изолация, а другата страна (стопанския субект) е задължена да организира труда на тези осъдени в периода на целия срок на договора.

Разглежданият договор регламентира задълженията на всяка от страните.

1. Основните задължения на МЛС се състоят в:

1.1. Окомплектоване на бригадите от л. св. (имайки предвид тяхната професионална квалификация или практически умения). Тук трябва да отбележим, че НИ законодателство установява задължение за всички работоспособни л. св. „да изпълняват възложената им от администрацията работа“ (чл. 172, ал. 2 ЗИНЗС и чл. 167, ал. 1 ППЗИНЗС).

1.2. Навременното извеждане на работа;

1.3. Организирането на проверки с цел надзор и контрол върху поведението на л. св.;

1.4. Организирането на проверки за провеждането на предвидените инструктажи по ЗБУТ;

1.5. При възникването на трудова злополука ръководителят на МЛС председателства комисията по разследване на същата;

1.6. В задълженията на администрацията на МЛС е и осигуряването на пропускателния режим, когато работният обект е на територията на затвора или затворническото общежитие;

1.7. Съвместно с работодателя съблюдава за спазването на работното време.

2. Основните задължения на стопанския субект (работодател) се явяват както следва:

2.1. Да определи обема от нужната работна сила;

2.2. Да обезпечи ефективното използване на предоставената работна сила;

2.3. Да обезпечи безопасни и здравословни условия на труд;

2.4. Да осъществява постоянен контрол върху качеството на изпълняваната работа;

2.5. Да осъществява контрол върху поведението на л. св., когато работният обект е извън МЛС и затворниците са без охрана.

2.6. Да участва със свой представител в комисията по разследване на трудови злополуки.

На въпроса за заплащането на положения труд в договора се отделя особено внимание. Заработеното възнаграждение за реално отработен календарен месец не може да бъде по-малка от установената минимална работна заплата за страната, с прибавен процент печалба и ДДС. Не по-късно от 5-то число на месеца, следващ отчитания, работодателят внася по сметка на МЛС, заработеното от л. св.

Тук трябва да отбележим, че за конкурентно преимущество на работната сила на осъдените се счита нейната относително ниска цена и дисциплинираността на работниците. Използването при затворниците на понижени тарифни ставки на заработеното възнаграждение като цяло се приема за оправдано и можем да го тълкуваме като „цената на риска“, която работодателят поема при работата със специфичния контингент. Тук влияние оказват фактори, като съобразяване с правилата на режима и липсата или недостатъчната професионална подготовка на л. св., което от своя страна води до определени разходи за рабо-

тодателя, свързани с повишаване качеството на знанията и уменията до необходимото ниво например.

Разглеждайки основните положения на типовия договор за отдаване труда на л. св., можем да направим обоснован извод, че даденият договор представлява особен правов акт, регулиращ отношенията между затворническата администрация и стопанските субекти (работодатели), възникващи при и по повод предоставянето на работна сила от работници, влизащи в състава на специален контингент от лица, осъдени на лишаване от свобода, въз основа на съгласуван взаимен интерес и от двете страни.

Тъй като разглежданата форма е една от най-старите и най-използвани форми на трудова заетост на лишените от свобода в национален и международен аспект, предлагам да обърнем внимание на част от повдиганите дискусии по нея.

В едно много важно според мен решение по делото *Двадесет и едно задържани лица срещу ФРГ от 6 април 1968 г.*⁶, Европейската комисия по правата на човека (Комисията) се произнася по жалби, депозирани от 21 затворници, които се тъжат, че са били поставени в положение на робство, тъй като затворническите власти са сключили договори за отдаване на труд с частни фирми, за които те трябвало да работят.

Това дело, според мен, е добра илюстрация на темата и считам за уместно да разгледаме някои по-важни моменти от него.

Жалбоподателите претендират, че част от работата, която извършват, е в полза на частни фирми по договори, сключени със затворническата администрация, и че такава система на трудово договаряне ги поставя в робство и принудително подчинение.

При анализа на твърденията и с оглед мотивиране на решението си Комисията е взела предвид разпоредбата на чл. 4, ал. 3, б. „а“ от Европейската конвенция по правата на човека и основните свободи (ЕКПЧ – Конвенцията)⁷, която третира въпроса за затворническия труд и не съдържа никакви ограничения за държавните органи по изпълнение на наказанията да сключват договори с частни фирми. Също така приема, че задължението на затворника да работи не означава, че следва да му се осигурява работа само и единствено за сметка на държавата. Съдържанието на тази разпоредба изключва от понятието „робство“ или принудително подчинение „всяка работа, която обикновено е задължителна за лишените от свобода“, както личи от мотивите на ООН към чл. 8, ал. 3, буква „в“ от пакта за граждански и политически права, които са базисни при съставянето на чл. 4 от Европейската конвенция. Основната цел на забраната за поставяне в робство или принудително подчинение е била да се осигури „защита на гражданите срещу произволно решение от страна на властите по отношение на работата, която може да се изисква от тях“. Комисията счита, че няма основания терминът „normalement requis“ да се свързва по някакъв начин с отдаването на затворнически труд в полза на частно предприятие.

Друг аспект, синтезиран от жалбите, е, че на л. св. не им се начислява „подходящо възнаграждение“.

⁶ ECHR, *Twenty-one Detained Persons v. The Federal Republic of Germany*, Appl. № 3134/67 et al., Decision from 06.04.1968.

⁷ ЕКПЧ е ратифицирана с ДВ, бр. 80/02.10.1992 г.

Взема се предвид обстоятелството, че подобна организация на работа в затворите е преобладаваща по време на съставянето на Конвенцията и все още е широко разпространена в много страни, членки на Съвета на Европа. В това отношение Комисията се позовава на комплексното изследване по тази тема, осъществено от Департамента по икономически и социални въпроси на ООН, което стига до заключението, че сумите, плащани на работещите затворници, с много малки изключения, са незначителни по размер и че в юридическия смисъл на думата затворниците нямат право на заплата, а разполагат само с част от заработеното като вид поощрение. С отделни вътрешни правила се определя видът и начинът на разпореждане с останалата част от заработените средства, които при определени обстоятелства могат да се удържат под формата на дисциплинарна мярка.

Съобразявайки се с изведената до тук обичайна пенитенциарна практика, Комисията е приела, че организацията на затворническия труд, срещу която жалбоподателите възразяват, каквито и да са нейните достойнства или недостатъци от пенеологична гледна точка, определено покрива понятието за работа, която „обичайно“ е задължителна за лишените от свобода по смисъла на чл. 4, ал. 3, б. „а“ от Европейската конвенция и не представлява нарушение на техните човешки права.

Като една от най-старите и постоянни форми на трудова заетост на л. св. за целия период на съществуване на националната ни НИС, можем да определим трудовото устройване на платена работа в комунално-битовата и обслужваща дейност на МЛС. Работни места в обслужващата и комунално-битова дейност на затворническите заведения се разкриват на база утвърдена от МП щатна таблица на длъжностите, която не може да надвишава 12% от средносписъчния състав на л. св. в затворите. Щатът се утвърждава по предложение на гл. директор на ГДИН.

Принципно отдавна заложена, но изключително непопулярна за НИС, се явява такава форма за трудово устройване на осъдените, като индивидуалната трудова дейност. Учените юристи отбелязват, че при осъществяване на индивидуалната трудова дейност е необходимо съблюдаване на следните условия:

- Наличие на желание на осъдения да се занимава с такава дейност;
- Съответствие на тази дейност с изискванията на режима и изолацията;
- Възможностите на администрацията на МЛС да организира такава дейност.

Доста перспективи за развитие на индивидуалната трудова дейност на осъдените са свързани с отделните видове творчество. Видовете дейност са описани в текста на чл. 88 ЗИНЗС. Те създават не толкова условия за разкриването на допълнителни работни места, а най-вече способстват за реализацията на индивидуалните наклонности на осъдените и на тяхното занаятчийско майсторство. За изобретенията, рационализацията, литературните и художествените си произведения лишените от свобода получават хонорар в пълен размер и се ползват от всички други права, предвидени в съответните закони. Според К. Лютов „Различieto в сравнение с трудовото възнаграждение се обяснява именно със стремежа на законодателя да поощрява творческата им дейност“.

В развитието на разглежданата дейност в условията на наказателно изпълнение съществуват определени препятствия, свързани със специфичните условия

на нейната организация, преди всичко изискванията на изолацията и режима на задържане, трудностите, свързани с придобиването на материали, със спецификите на нискосерийното и единично производство в условията на МЛС, а така също и на влиянието на развиващите се пазарни отношения.

Разглежданата форма води началото си от т. 61, б. „б“ ПТПОЗ от 1961 год. и е реципирана и доразвита в чл. 36 от ЗИН-1969 год., като по същество остава непроменена и до днес в чл. 88 ЗИНЗС.

Отчитайки изложеното до тук, авторът достига до извода, че като основни форми за организация на трудовата заетост на осъдените в съвременния етап на развитие на наказателно-изпълнителната система в България си остават традиционните форми на трудова заетост в МЛС. Които обаче могат да бъдат подпомогнати и доразвити с оглед повишаване на тяхната ефективност.

Като най-перспективни направления на дейност за развитие на производствено-стопанската деятелност на МЛС в съвременните условия, по мнението на автора, могат да се определят:

1. мерки за реализиране на държавна подкрепа за производствено-стопанската дейност наказателно-изпълнителната система, осъществявана посредством възлагане на поръчки за производство на отделни видове продукция за държавни нужди;

Във връзка с това дисертанта предлага предприятията, използващи труда на осъдени на л. св., да бъдат приравнени към организациите, извършващи дейност в социалната сфера, доходите на които не подлежат на облагане. В това число стоките и услугите, произведени от тези предприятия, да бъдат включени в списъка на стоките, освободени от ДДС.

2. Обединяване на звената на териториалните поделения на отраслов или технологичен принцип с цел организиране на конкурентоспособни производства.

Доста удачно за предприятията в МЛС може да се окаже и обединяването с крупни производствено-стопански субекти в частния сектор, които могат да поемат върху себе си решаването на голямата част от съществуващите проблеми. Това ще позволи много ефективно да се използват постигнатите от партньора съвременни технологии, методите за водене на бизнес управление, маркетинга и мениджмънта и да се облекчи проникването на пазара (договор за съвместна дейност, франчайзинг и др.).

3. Разглеждане на отдаването на труд на л. св. в светлината на съвременните пазарни условия.

4. Най-стабилна във всяко едно отношение форма на труд в МЛС ще си останат платената работа по комунално-битовата и обслужваща дейност на затворническите заведения. Тя ще бъде съхранена поради функционалните нужди на поправителните учреждения.

5. Принципно неразработена досега в НИС остава такава форма за трудово устройване на л. св. като: индивидуалната трудова дейност. Погледнато реално, в нея има доста перспектива, тъй като тя ще способства за реализацията на индивидуални творчески наклонности на осъдените и тяхното занаятчийско майсторство.

Няма как да не отбележим, че всички тези виждания са в пряка зависимост от трудовия потенциал намиращ се в затворите.

Като основен фактор, влияещ върху трудовия потенциал в МЛС, можем да определим текучеството на кадри.

Теорията дефинира текучество на кадри по следния начин: това е движението на работната сила, обусловено от неудовлетвореността на работника от работното място или неудовлетвореността на работодателя от конкретен работник.

В МЛС различаваме два вида текучество – външно обусловено и вътрешно такова.

а) към външно обусловеното текучество на кадри можем да отнесем следните фактори:

- превода на л. св. от един затвор в друг по реда на чл. 57 ЗИНЗС;
- възможността за УПО;
- политически решения, свързани с приемането на закон за амнистия;
- указ на президента във връзка с помилване на л. св.

б) към вътрешноорганизационно текучество на кадри можем да отнесем следните фактори:

- прекатегоризирането по реда на чл. 64 ЗИНЗС и преместването на л. св. от открит тип затворническо заведение в закрит от съда;
- промяна на режима на изтърпяване на наказанието в по-лек, респективно в по-тежък в рамките на определения от съда или в по-тежък от първоначално определения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От изложеното дотук може да предположим, че разглежданата тематика ще продължава да бъде дискуссионна и да буди интерес.

Трудът на осъдените е най-съществения елемент от поправителното въздействие. Примерното поведение и честно отношение към труда са основа за прилагане на прогресивната система при третирането на л. св. (стимулиране с награди, промяна на режима в по-лек и УПО). Респективно негативното отношение към труда води до регрес (наказания, замяна на режима в по-тежък, отмяна на зачетени работни дни).

Анализирайки изложеното, можем да изведем като безспорен факт, че по своите социално-икономически характеристики труда на осъдените се явява разновидност на обществения труд като цяло. Разликата му от труда на другите работници се дължи на целевата му ориентация, наличието на специална правна уредба на обществените отношения, които възникват в процеса на участието на осъдените в общественополезен труд, както и на специфичните особености в организацията на работата в местата за лишаване от свобода.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лютов, К. Основни въпроси на наказанието лишаване от свобода. София: БАН, 1967.
2. Паликарски, М. Наказателно-изпълнително право на НРБ. София, 1984.
3. Трайков, Здр. Наказателно-изпълнително право. София, 2007.

4. ECHR, Twenty-one Detained Persons v. The Federal Republic of Germany, Appl. № 3134/67 et al., Decision from 06.04.1968.
5. Закон за изпълнение на наказанията и задържане по стража – 2017.
6. Правилник за прилагане на закона за изпълнение на наказанията и задържане по стража.
7. ДВ, бр. 13/1997 г.; бр. 18/2003 г.; бр. 28/2006 г.

ТРАДИЦИОННИ ФОРМИ НА ТРУДОВА ЗАЕТОСТ НА ЛИШЕНИТЕ ОТ СВОБОДА

Йордан Йорданов
Началник на Затвор – Варна

Резюме: В статията се изследва трудът на осъдените на лишаване от свобода лица в Република България, полагащи общественополезен труд. Акцент в изложението са традиционните форми на трудова ангажираност на затворниците с оглед спецификата на полагания от тях труд.

Ключови думи: общественополезен труд; осъдени лица.

TRADITIONAL FORMS OF EMPLOYMENT OF PRISONERS

Yordan Yordanov
Head of Varna Prison

Summary: The article examines the work of the convicted to punishment by imprisonment persons in the Republic of Bulgaria, doing socially useful work. Accent in the exposition is put on the traditional forms of work engagement of the persons considering the specificities of the work, done by them.

Keywords: socially useful work; convicted persons.

**УПРАВЛЕНИЕ
И
МЕНИДЖМЪНТ**

ПРОЕКТИРАНЕ НА РАБОТНОТО ПРОСТРАНСТВО И УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА НА СЛУЖИТЕЛИТЕ

Снежанка Овчарова

ВЪВЕДЕНИЕ

Ускореното внедряване на новите технологични изобретения имат безпрецедентно въздействие върху труда. От една страна, многобройни ръчни и когнитивни задачи все повече се заменят с машини и алгоритми, а в някои случаи и се автоматизират изцяло. От друга страна, включването на тези нови технологии в бизнес моделите, в различни индустрии поражда много нови работни места и предефинира задачите на много други. В комбинация тези две промени водят до това, че глобалните и регионалните пазари на труда неизбежно ще претърпят значителна трансформация през следващите години и десетилетия. Работната сила се преразпределя и се налага препроектиране на работните профили. Служителите са изправени пред нови, по-високи изисквания за дигитална и емоционална компетентност, решаване на проблеми и взаимодействие с роботи. За организациите ще бъде изключително важно да разработят адекватна стратегия за развитие на човешките ресурси като част от корпоративната стратегия и да осигурят различни съпътстващи мерки за процеса на промяна. Предизвикателството, пред което са изправени ръководители и специалисти по човешки ресурси, е свързано с оптималната интеграция на човешкия и дигиталния труд. В условия на демографска криза въпросът за формиране на хибридна работна сила е неизбежен.

Съвместната работа на машини и хора изисква нов начин за проектиране на труда, създаване на гъвкави роли, с нови изисквания и отговорности. Едновременното участие в различни проекти изисква мултифункционална компетентност и плоски йерархични системи. Дигиталната трансформация на организациите засяга радикално бизнес процесите, ускорява комуникациите и налага преоценка на корпоративната култура, стратегия и структура. От работодателите се изисква да влагат повече инвестиции за създаване на здравословно (във физически и мента-

лен аспект) работно място и осигуряване на баланс между работа и личен живот. Всеобхватната свързаност налага отваряне на корпоративното пространство и създаване на споделени работни офиси. Работата в бизнес екосистеми предполага голям и бърз обмен на потоци информация и знания между служители, партньори и конкуренти с цел по-висока производителност и иновации.

Докладът Well Workplace¹ разглежда глобалния феномен за бизнеса – благополучието на работното място. Изследвани са професионалните двигатели, на които трябва да заложат проектантите и инвеститорите, за да смекчат рисковете и изградят офиса на бъдещето.

Целта на настоящата работа е да покаже как дигиталната трансформация променя изискванията към работната сила, дизайна на корпоративното работно пространство и какво е неговото въздействие върху благосъстоянието на служителите.

В студията се представя изследване в някои български организации за удовлетвореността на служителите относно корпоративната стратегия, културата факторите на работната среда, възможностите за обмен на информация и др.

1. Влияние на дигитализацията върху работната сила

Анализът на научната литература показва две направления за последствията от дигиталната трансформация. Негативните въздействия върху труда от бързото внедряване на кибернетичните физически системи ще доведат до значителни икономически промени. Очаква се замяна на нискоквалифицираните работници и техните оперативни дейности с работи, засилваща се конкуренция за работни места, подсилена от състезанието между технологичния прогрес и образованието.

Към оптимистичните прогнози може да се отнесе анализът на Хирш-Крайнзен² за последствията от Индустрия 4.0 върху оперативни, непреки и управленски задачи и дейности. Той смята, че на оперативно ниво нискоквалифицираните работни места, съдържащи прости и повтарящи се операции, ще бъдат заменени до голяма степен от интелигентни и кибернетични физически системи. Предвижда също и тенденция към деквалификация на ниво квалифицирани работници или техници, защото такива системи могат да доведат до по-голяма автоматизация в области, доминирани преди това от участие на хората, като дейностите по планиране, контрол и надзор. Но се прогнозира и обратна тенденция – към повече обогатяване на работните места, защото новите технологии ще доведат до по-висока децентрализация в процесите на вземане на решения и планиране, до необходимостта от по-висока интеграция на процесите и междуфункционални перспективи.

Следователно това ще доведе до по-нататъшно намаляване на йерархичните нива и до по-малко търсене на капацитет за централно ръководство. На непряко работно ниво, функциите по осигуряване на качеството и поддръжката, вероятно ще бъдат обект на по-нататъшна автоматизация. Нарастващата сложност, произтичаща от интегрираните процеси и системните архитектури, ще изисква по-голямо търсене на способности за контрол на междуфункционалното управление,

¹ <http://www.cushmanwakefield.com/en/research-and-insight/2017/well-workplace>

² Hirsch-Kreinsen, H. Welche Auswirkungen hat „Industrie 4.0“ auf die Arbeitswelt?. – *WISO direkt* (12/2014), pp. 1–4.

и капацитет за отстраняване на неизправностите и импровизацията. Тази гледна точка се споделя до известна степен от Портър и Хепелман³ в техния анализ за това как смарт продуктите ще променят конкуренцията.

В условия на намаляващо и застаряващо население са необходими варианти за създаване и оптимизиране на хибридна работна сила. Традиционната структура на работната сила е на изчерпване. Проблемът с търсенето и предлагането на нужните ресурси вече се отнася не само до хората. Работната сила може да бъде основана на хора, базирана на машина или все повече – хибрид между двете.⁴

Ръководителите следва да обмислят своята организационна стратегия, начина на структуриране на управлението и производството, както и ключовите показатели за ефективност. Това неизбежно ще измени техния рисков профил, социалнопсихологически климат в организациите и взаимоотношенията с клиентите.

Стратегическото планиране на бъдещата работна сила е критично за жизнеспособността на една организация. Трябва да се анализира настоящият профил и начините, по които ще се интегрират човешкият и дигиталният аспект, какви процеси ще бъдат осъществявани от хората и кои от работи. Отговорите на тези въпроси ще определят потребностите от нови, модерни умения. Системният подход в управлението на човешките ресурси (УЧР) изисква цялостна промяна и в дейностите по набиране, подбор, обучение, оценка и възнаграждение.

Хибридната работна сила, включваща хора, работи и/или коботи, е развиваща се реалност. Мениджърите трябва да са наясно, че понятието „работна сила“ вече не се отнася само до човешките ресурси, но и до познавателните системи, машини и работи. В досегашната практика задачите с хората бяха поверени на отдела по УЧР, а машините и съоръженията на Технологичния отдел. Но когато тези две неща се обединяват, са необходими нови знания и висока компетентност на най-високо организационно равнище.

Участието на човека все повече намалява при осъществяване на различни функции. Използват се например виртуални асистенти за подпомагане на служителите с въпроси относно специфични характеристики на продуктите или услугите. Някои организации превръщат ръчното търсене на информация в PDF формат в разговорен интерфейс чрез виртуален асистент. Компютри, които отговарят на телефонни запитвания, самообслужване на каси в супермаркети или процеси за онлайн кандидатстване с поддръжка на чат бот, намират все по-голямо разпространение. Компютър може да купува автоматично продукти въз основа на предишни данни за продажбите или очакванията за потребителските тенденции. В тази обстановка е необходимо да се създаде безпроблемно взаимодействие между хора и работи и да се постигне по-висока производителност и качество.

Високопроизводителният анализ на данни (High Performance Data Analysis) позволява да се обхванат и анализират големи количества данни и след това да се трансформират в информация, която служи като основа за вземане на решения. Алгоритми, като невронни мрежи, са способни да откриват, интерпретират

³ Porter, M.E. & Heppelmann, J.E. Wie smarte Produkte den Wettbewerb verändern. – *Harvard Business Manager* (12/2014), pp. 34–60.

⁴ Barry L., J. Stone. People and robotics – the hybrid workforce.2017: <https://home.kpmg/au/en/home/insights/2017/02/people-robotics-hybrid-workforce.html>

и класифицират сензорните данни и модели. Такива системи подготвят данни за информация, но изискват от хората със знания да вземат решения и да действат компетентно. Дейвънпорт и Кирби заявяват че: „аналитичните възможности на системите и човешките организационни умения за оценяване, тълкуване и значение трябва да са синхронизирани“⁵.

С навлизане на интернет, на изкуствения интелект и на други модерни технологии начинът на работа на хората, техните роли и отговорности се променят. Работата става все по-малко последователна, процедурна и много по-разнообразна и динамична. Затова дефинирането на длъжностни характеристики и фиксираното позициониране в организационната структура започват да губят смисъл. По-вероятно е хората да участват в множество проекти или дейности едновременно. В тази ситуация е по-целесъобразно да се определят гъвкави роли. Чрез „мрежов“ подход да се анализира необходимият набор от умения и очаквания за различни задачи или проекти и да се намери правилният начин за тяхното изпълнение – със или без участие на работи.

При преминаване към по-гъвкави проектни структури може да се прилага подходът *роля – стойност*. Значението на всяка позиция се свързва с точната перспектива за стойност, която може да бъде създадена или активирана от ролята. Не всички позиции на едно и също йерархическо равнище имат еднакво значение. Ролите могат да се разделят на две групи⁶: роли, създаващи стойност, и роли, които съдействат за постигане на тази стойност. Изясняването на ключовите позиции с критични познания и компетентности гарантира, че най-добрите сътрудници се включат в изпълнението на задачите. Създаващите стойност роли генерират директно приходи, намаляват оперативните разходи и увеличават ефективността. Съдействащите роли, напр. поддържащите функции, киберсигурността, спазването на нормативната уредба, правните въпроси или управлението на риска, изпълняват необходимата работа, която улеснява създаващите стойност роли. Тези роли често са на различни равнища в организацията.

Дигиталната трансформация налага съвременно и итеративно адаптиране на работната сила, за да се постигне успех. Несъответствието на знанията и уменията води до сериозни последствия за организациите. С увеличаване на дигиталната конкуренция половината от задачите, изпълнявани от служителите на пълно работно време днес, ще остарееят. Това ще наложи придобиването на нови умения в областта на анализа, проектирането и технологиите, за да се увеличи скоростта и мащабът на промяната. Също така ще са необходими и нови роли: по-разнообразен състав от собственици на дигитални продукти, координатори на междусекторното сътрудничество в бизнесекосистемите и специалисти за осъществяване на по-висока гъвкавост при дигиталната трансформация на организациите.

Съвместната работа между хората и роботите изисква да се развият „коле-

⁵ Davenport, T.H., J. Kirby. Only humans need apply: winners and losers in the age of smart machines. HarperBusiness, New York, USA, 2016.

⁶ Ogg, C. Connecting Talent to Value: <https://www.hrps.org/executive-events/strategic-hr-forum/Documents/Sandy%20Ogg.pdf>

гиални“ отношения. Възможно е хората да управляват машини, а някои машини управляват хората, като заедно предлагат безпроблемен подход за взаимодействие с клиентите. Машините наемат хора, за да се избегне субективизмът и пристрастието, може би и хората ще наемат машини. При интелигентните системи за планиране или планирането на мрежови графици решенията за разположение на човешките ресурси се вземат всеки ден от машини. Тези обстоятелства повдигат въпроси относно ролите и отговорностите. Например, ако клиентите отговарят на машина, след това съобщението се препраща към човек, след това обратно към машина, кой е отговорен за резултата? Една част се управлява от експерти по автоматизация на технологиите с процедури и машинно обучение. А другата част е кол центърът, управляван от хора. Хибридната работна сила повишава рисковия профил на организациите. Ако чат ботът излезе нелоялен (например като обиди клиентите или злоупотреби), на риск е изложена репутацията на организацията.

С радикалното навлизане на роботите мениджърите трябва да следят влиянието върху психологическия климат в организацията. Възможно е служителите да разглеждат технологичните изобретения като заплаха, а не като подкрепа в своята работа. Ако компютрите съветват клиентите да купуват определена стока, хората все още могат да отложат решението, макар че машината разполага с повече информация, за да вземе решение, отколкото човек може да има в даден момент. В тази ситуация „ролите в сянка“ могат да помогнат на хората да възприемат полезните аспекти на технологиите и да знаят кога да дадат възможност на човешкия опит.

Използването на коботи позволява хуманизиране на работната среда. Коботът не заменя хората, а поема напрегнатите и опасни задачи. Този вид работи работят синхронно с човека и се справят с изпълнението на стандартните процеси с големи производствени обеми, а индивидуализацията на продуктите се внася от креативността на човека. Така се постигат оптимални резултати при изготвяне на най-качествени продукти. Коботите вече са разпространени масово в автомобилостроенето и навлизат в дейността на някои банки и предприятия за млечни продукти.

Управлението на хибридна работна сила има своите предизвикателства и организациите, които не успеят да предприемат този преход, могат да не оцелеят. В допълнение към уменията на хората, роботите съдействат за наблюдаване и реагиране на рискове и заплахи, на промени в цените, колебанията на лихвите и новите тенденции или очаквания на клиентите. Обединените компетенции на хората и интелигентните системи имат за цел да създадат повишени или уникални ползи за клиентите в сравнение с конкуренцията.

Новите технологии позволяват мащаб и скорост. Конкурентното предимство вече се постига чрез способността да се отговаря непрекъснато, да се интерпретира и да се вземат решения по-бързо от конкурентите. В маркетинга например има нужда от автоматизация за стартиране на хиляди уникални кампании на месец – заради персонализацията. Хората не винаги успяват. Стратегията за хибридната работна сила може да помогне на организациите да останат „онлайн“ по всяко време и навсякъде.

Едно от най-големите предизвикателства, свързано с бъдещата работна сила, е скоростта на дигиталния преход и радикалното изменение на труда и изискваните знания и умения през следващото десетилетие. За да привлекат и задържат таланти от новите поколения, компаниите трябва да преодолеят още традиционните йерархични структури и традиционната работна култура. Обикновено по-младите служители с напреднали дигитални и технологични умения не харесват работната среда. Желанията на младежите варират от настояване за отделно бюро, повече гъвкавост в работното време до изискването да им се осигурява храна, както и услуги, като обществена пералня.⁷ Много от изпълнителните директори впоследствие разбират, че дори когато всички или повече от тези изисквания са изпълнени, те все пак трябва да се опитват да провокират отдаденост и лоялност у въпросните служители, а много милениали продължават да не изпитват чувство на удовлетворение от работата или от постижение, за което са мечтали. Макар и да не застават срещу парите и капитализма, сякаш имат по-силно желание да ги използват за добри каузи. За разлика от мисленето тип „да има повече за мен“ от 80-те години, те са привлечени от компании, които дават част от печалбата и ресурсите си на хора в нужда. Те изразяват на висок глас желанието си *да оставят следа и очакването компаниите да имат чувство за цел, убеждения и кауза*⁸.

Работното време от 9:00 до 17:00 ч. не се възприема като подходящо за начина на живот на младите служители. Извършваната работа не винаги се възприема като смислена или влиятелна. Понякога младите хора не са удовлетворени и от местоположението на фирмата. Явно са необходими промени, съобразени с желанията на новите таланти. Тези изменения трябва да се проявят във всички политики в областта на човешките ресурси – отношенията между служителите, кариерата, управлението на изпълнението и възнаграждението. Поколението на милениалите притежава специфични личностни черти, които изискват промяна в техните работодатели.

Организациите могат да извлекат пряка полза от уникалните умения, усвоени от милениалите. Те са израснали в социалните мрежи, прекарвали са целия си живот в изграждане на личните си марки и интуитивно разбират как работи брандингът.

Милениалите се чувстват удобно при промяна и **са по-гъвкави от предишните поколения**. Те не се притесняват да напуснат работа и да станат фрийлансъри, да се присъединят към стартап или да основат компания. Те могат да напуснат работа, без да имат нещо резервно, а по-старите поколения като че ли предпочитат стабилността пред несигурността. Затова, когато има нов проект или работа, която изисква светкавични решения, рискове – милениалите биха се справили много добре. Но и по-възрастните служители трябва да ги подкрепят със своя опит и знания. И мениджърите трябва да имат предвид тези различия при формиране на работните екипи. Въпреки че младите хора признават затрудненията в изграждането на задълбочени и смислени връзки, те се справят отлично с първите срещи с клиенти и често умеят да правят добро впечатление. Понякога

⁷ Синек, С. Лидерите винаги обядват последни. София: Кръгзор, 2018.

⁸ Five 2019 trends that are redefining HR's role: <https://www.humanresourcesonline.net/five-2019-trends-that-are-redefining-hrs-role/>

създават проблеми със самочувствието, но не го показват, което е ценно за разширяването на мрежата от контакти или когато става дума за продажби. Ролята на лидера в случая е да балансира динамиката в екипа, като на първа линия в продажбите са младите сътрудници, а по-опитните специалисти да ги подкрепят в изграждането на по-задълбочени връзки с потенциалните клиенти. Така и двете поколения ще се учат едно от друго.

Културата на новото време изисква **съчетаване на знанията и уменията на състаряващите човешки ресурси и все по-малкото млади кадри в организациите**. Подкрепата чрез менторство и коучинг е важна за ангажирането на по-младите. Необходимо е формирането на култура, в която всички се чувстват по-комфортно да споделят постиженията си, но и да признават грешките, страховете и пропуските си. Възлагането на по-малки проекти на милениалите позволява да се изявят, дава им възможност да носят отговорност, а при неуспех – да се насърчават да продължат, да изградят своето самочувствие.

Много важен е личният пример на мениджърите, като ролеви модели, от които младите служители се влияят. Необходими са повече възможности за развиване на „човешки“ умения. Продължителното използване на различните информационни и комуникационни технологии има негативен ефект върху способността на някои хора да общуват и организацията трябва да преодолее тази слабост.

2. Проектиране на организацията в киберфизическа среда

Вследствие на всеобхватната свързаност има експоненциално нарастване на знанията и в същото време растат компетентностите на служителите в организацията да разбират и вграждат това знание в конкурентни продукти, технологии и/или услуги. В резултат от експлозията на знанията дните на всезнаещия, всевиждащ мениджър приключват. Все по-често служителите притежават по-иновативни знания в сравнение с ръководителите. Организациите днес притежават силен ресурс от високо образовани сътрудници. Това е ключовата разлика между сегашната и първата индустриална революция, когато са създадени настоящите системи за управление.

Дигиталната трансформация задвижва следващата вълна на еволюцията в корпоративното работно пространство. През последното десетилетие компаниите отварят работните си пространства, за да позволят повече взаимодействие и сътрудничество, като се опират на идеята, че кръстосаното общуване стимулира иновациите. Частните офиси и кубичните ферми от миналото са остарели толкова, колкото салонът за пушене и секретарският басейн⁹.

Корпоративното работно пространство претърпява значителна промяна. Ясното разграничение между това, което е вътре и отвън в организацията, се развива. Компаниите демонтират част от външните си стени, за да позволят по-свободен поток от хора, опит и идеи. Формалната структура вътре в организациите също е аморфна, за да позволи на компанията бързо да завърти своя бизнес модел, за да улови нови възможности. **Гъвкавостта** е от първостепенно значение. И

⁹ Young, M. What-is-digital-transformation-and-what-does-it-mean-for-workplace-design, 2018, p.22. at: <https://www.workdesign.com/2018/04/>

всички тези промени не само ще прекроят проектите на работното пространство, но коренно ще променят идеята *за какво* са работните пространства.

2.1. Проектиране на работните места

Анализът и проектирането на труда са база за интегриране на дейностите по УЧР със стратегическите цели и рамката, в която се реализират всички организационни програми. Те са основа за разработване на устойчив стратегически план за хората в организацията. Проектирането на труда уточнява съдържанието на работата, за да задоволи изискванията на дадена работа и да отговори на личните потребности на изпълнителя на задачите, като по този начин повишава ангажираността на служителите.¹⁰ За да отговорят на промените в работната сила и киберфизическите технологии, проектите на труда трябва:

- да предоставят автономност и отговорност на служителите за резултатите от тяхната дейност;
- да открояват идентичност и значимост на задачата;
- да удовлетворяват потребностите и интересите на личността;
- да създават разнообразие и предизвикателства в работата;
- да позволят свободно движение на потоците информация и трансфера в знания;
- безопасни здравословни условия на труд;
- възможност за предлагане на гъвкаво работно време;
- формиране на регулярна обратна връзка за качеството на изпълнението.

Един от главните стратегически приоритети на компаниите – *оптимизиране на условията на екосистемата за таланти*¹¹, включва промяна на организационните структури, трансформиране на културата за привличане и задържане на таланти от следващото поколение с цел преодоляване на несъответствията между наличните умения и изискванията на дигиталната среда. Традиционният модел на йерархично структурирани компании с функционални отдели затруднява прилагането на нови, гъвкави начини на работа. Иновативните методи на работа трябва да се осъществяват с модулни, мултидисциплинарни екипи, състоящи се от мултиквалифицирани служители, осъществяващи дейности в по-плоски, по-мрежови структури. За да се улесни успешното формиране на такива екипи, които могат да реагират по-бързо и адекватно на предизвикателствата, са необходими значителни структурни промени и нови работни пространства.

Новите поколения служители предпочитат повишена трудова мобилност, разнообразие на задачите, които са свързани с работата в дигитална среда. Осигуряването на разнообразие в начините на учене и възможностите за кариерно развитие са особено привлекателни за таланти. Тъй като дигитализацията налага честа преквалификация, фирмите все по-често ще извършват и ще се стремят да

¹⁰ Armstrong, M. A Handbook of Human Resource Management Practice. Kogan Page London, 2012, p.147.

¹¹ World Economic Forum & Boston Consulting Group: Towards a Reskilling Revolution: Industry-Led Action for Future work of work. January 2019, p. 21.

задържат и развиват служителите с нови умения и поведение. Това естествено ще повлияе и на организационната структура в дългосрочен план. Структурните изменения осигуряват успешна интеграция на служителите в дигиталната платформа на определен бизнес модел, което позволява на компаниите да се възползват от предимствата на по-широката трудова екосистема.

Компаниите по целия свят, във всички сектори на индустрията, се опитват да уловят потенциала за растеж и да внедрят нови технологии в своите бизнес модели, за да повишават ефективността на производството и да гарантират конкурентоспособността си на днешните динамични пазари. Изследване в САЩ, представено в доклада на Световния икономически форум за 2018 г.¹², показва, че 89% от американските компании планират да внедрят аналитични програми за потребителите и Big Data до 2022 г., докато повече от 70% искат да интегрират Интернет на нещата, да опознаят уеб и приложения за пазарите, да усвоят предимствата на машинното обучение и облачните технологии. Организациите обаче осъзнават, че за приемането и успешното интегриране на тези технологии в бизнес моделите има значителни бариери. Пълните дивиденди от производителността на технологичното внедряване често са възпрепятствани от два основни фактора: 60% от американските компании заявяват, че **недостатъчните умения** на местните пазари на труда им пречат за успешно приложение на тези технологии. В допълнение към това е и **недостигът на лидерски умения**, които 46% от респондентите посочват като проблем и не успяват да се възползват от възможностите, предоставени от технологиите. Повече от една трета от американските компании смятат, че несъответствията в уменията са също толкова големи и на глобалните пазари на труда, засилвайки бариерите пред внедряването на нови технологии, като се има предвид недостигът от квалифицирани кадри на пазара като цяло. Компаниите от различни индустрии се опитват да разширят част от своята работна сила, която може да им помогне да придобият този технологичен дивидент. Но тъй като търсенето на вид кадри с дигитална компетентност е голямо – не само в отделна индустрия, а навсякъде и по едно и също време в целия свят – компаниите са изправени пред значително глобално предизвикателство на **несъответствието между предлагането и търсенето на таланти с необходимите знания и умения**.

Основни пречки пред българския бизнес по отношение на по-нататъшното внедряване на дигитални технологии и процеси се явява квалификацията на служителите (50%) и размерът на инвестициите (46,1%). Компаниите осъзнават и необходимостта от по-голяма прогнозируемост и яснота по отношение на ефектите и процесите на дигитализация. Недостатъчната зрялост на технологиите е посочена като пречка от 31,6%. Работодателите в България ще търсят най-много специалисти в технологични сфери, като:

- Индустрия 4.0/автоматизация на производството (43,4%),
- Разработване на мобилни приложения (32,9%) и
- Анализ на големи обеми данни (32,9%).

¹² World Economic Forum & Boston Consulting Group: Towards a Reskilling Revolution: A Future of Jobs for All. January 2019, pp. 2–3.

Друг вид търсени кадри са експерти с компетенции:

- за разработване и прилагане на нови дигитални бизнес модели – 40,8% и
- за дигитален маркетинг (46,1%).

Добър пример за справяне с недостатъчната работна сила е най-голямата телекомуникационна компания в света AT&T. Тя признава през 2013 г., че има недостиг на таланти в областта на облачните технологии. Вместо да извърши външно наемане, ръководството решава да се съсредоточи върху преквалифицирането на наличните си служители. Адаптирайки организационната структура, прави промени в длъжностите и формира култура на непрекъснато учене. Поради това AT&T инициира своя програма WF2020:

- първата задача на програмата е да идентифицира уменията, които ще бъдат необходими на компанията в бъдеще, и да създаде пътни карти за вътрешно придобиване на тези умения;
- след това ролевите структури са опростени и стандартизирани, за да се повиши трудовата мобилност, като се даде възможност за странични, диагонални, както и възходящи и низходящи премествания, давайки на служителите по-голям контрол над собствената им кариера.

Този подход, често срещан в стартиращи фирми, е съчетан с дългосрочния план на компанията за закриване на отделите по Маркетинг и Финанси. Вместо тях AT&T създава малки смесени екипи, които работят по конкретни проекти за определен период от време.

Автоматизацията и изкуственият интелект променят изискванията към проектирането на работното пространство. В отговор на дигиталната трансформация проектите на корпоративните офис помещения трябва да предвиждат споделени работни пространства (като WeWork и WorkBar)¹³. Някои от функционалните изисквания, на които работните пространства ще трябва да отговорят, са:

- **Демократизация.** Йерархията може да бъде бариера за иновациите. Тя централизира вземането на решения и контролира кой има достъп до кого и до какви видове информация. Компаниите, които прилагат гъвкави методи, трябва да намалят (макар и не непременно да премахнат) такива различия в разположението. Мениджърите трябва да работят по-прозрачно. Дизайнът на работното пространство трябва да засили културните ценности, като демократизация и прозрачност.
- **Свързване.** За да успеят в цифровата икономика, компаниите (както и индивидите, и страните) трябва да бъдат добре свързани с потоците от знания. Работното пространство ще трябва да насърчи тази връзка. То трябва да предоставя технологията, инструментите и средата, които дават възможност за безпроблемно сътрудничество и споделяне на знания както вътре в организацията, така и навън, с клиенти, доставчици, партньори и други. Иновациите за повече гъвкавост изискват работни пространства, които поддържат тези дейности (лаборатории, студиа, пясъчни кутии, инкубатори, хакатони и изскачащи прозорци).

¹³ Компаниите, които преобразуват офис пространствата, използват хайтек технологии, за да оптимизират работния процес.

- **Прилив и поток от хора:** Работното пространство ще трябва да побере изменящ се, разнообразен набор от хора: служители, хора, работещи отдалечено, временни таланти, лица или екипи от компании партньори, клиенти, доставчици и т.н. Линията между „външни хора“ и „вътрешни лица“ се размива. Талантът е навсякъде, където се намери. В резултат на това работното пространство трябва да отговаря на нуждите както на влизащите за първи път, така и на дългосрочно работещите в него.
- **Флуидни структури:** Проектните екипи ще се формират около конкретна потребност или предизвикателство и ще се разпуснат, когато работата им е свършена. Функциите и отделите вече не са еквивалент на адреса на работното място. Изискванията за размера на групата и работното пространство ще се колебаят в зависимост от задачата или етапа на работата. Работното пространство ще трябва да бъде гъвкаво.

Новият дневен ред на ООН, озаглавен *Трансформиране на нашия свят: Дневен ред 2030 за устойчиво развитие*¹⁴ за първи път включва и личното благополучие на всеки един гражданин на планетата като обща цел на обществото. Със Стратегията 2030 ООН стартира глобални и всеобхватни мерки за намаляване на бедността в света и постигане на устойчиво развитие с грижа за всички живи същества на планетата, отчитайки екологичната страна на въпроса.

Благосъстоянието на служителите се превръща в едно от важните съображения при планирането и проектирането на работното място. Благополучието на работното място вече не се ограничава до насърчаване на физическо натоварване или стимули за здравословно хранене. Докладите за повишаващите се нива на психични заболявания в цяла Европа притискат работодателите да започнат активно да се интересуват и от психичното благосъстояние на служителите. Това означава да има отворени линии за комуникация между ръководството и персонала, да се осигури гъвкавост на служителите там, където се нуждаят от тях, и да се планират по-официални схеми, като програми за здравеопазване на труда и програми за подпомагане на служителите.

Изследванията доказват, че доброто работно място е здравословно.¹⁵ В тази връзка организациите следва да разширяват все повече екипите за планиране и проектиране, като включват заинтересовани страни по ЧР и различни уелнес програми. Очертават се следните тенденции:

- продължават проучванията за връзката между физическата среда на работното място и физическото и психическото здраве на служителите – те ще повлияят на начина, по който проектантите подхождат към дизайна на работното място.
- Набирането и задържането на служители е ключова цел за проектирането на работното място. Уелнес характеристиките и съобразяването с факторите на околната среда са нещо, което по-младите поколения служители търсят и преценяват при избора си къде да работят.
- По-здравословните работни места оказват положително въздействие върху финансовото състояние. Сега компаниите осъзнават, че не само

¹⁴ <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>

¹⁵ Fox, B. Workplace Trend Predictions. Expert Insights, Tips&Trends, January 31, 2019.

корпоративна социална отговорност е правилното нещо, но това е още един елемент, който потенциалните служители ценят.

- Очаква се разработване на нови проекти, които допринасят за по-здравословно работно място, тъй като много организации вече инвестират в научноизследователска и развойна дейност, свързани с уелнес и продукти с ергономичен дизайн.
- Ще има значително увеличение на външното пространство, което е на разположение на отделните сътрудници. Това е полезно не само за здравето и благополучието, но и е привлекателна услуга за офис и работна среда.

Споделеното пространство продължава да бъде водещо при промяна на дизайна на работното място и в света на недвижимите имоти. Някои аспекти на тази концепция, които се развиват, включват:

- Възможности компаниите да придобият пространство, без да се ангажират с дългосрочни лизингови договори и предоставяне на услуги за служители в споделени офиси;
- Наемодателите преработват пространството и предоставят специални апартаменти за краткосрочно ползване и разширяват споделените помещения за удобство на наемателите на сгради;
- Доставчиците на споделени офиси разширяват обхвата си извън споделените работни пространства за стартиращи фирми, производители и добавят площи, специално проектирани за корпоративни клиенти.

Един от най-големите наематели на офиси на различни пазари, извършващ и брокерски, дизайнерски и строителни услуги, е WeWork. Тя е водещият доставчик и поддръжник на WaaS (Wide Area Augmentation System) на Workplace като услуга. Физическото пространство и подкрепата за работниците е пакетна сделка. Там, където се осъществява тази дейност, се виждат много предприемачи, заели ниша от споделено пространство, за да посрещнат потребностите на местното население. **Гъвкавостта и лекотата при получаване на пространство** за определен срок е основна причина, поради която една фирма може да избере тази опция. Кураторските общности проектират така, че да осигурят най-значимата полза за работещите в тези пространства. Ако има икономически спад, той може да повлияе сериозно на пазара на търговски недвижими имоти и необходимостта от цялото пространство, което секторът за споделена работа е създал.

Съвместната работа в споделено пространство е нарастваща тенденция в света на търговските недвижими имоти, защото позволява гъвкавост и бързина. Тъй като използването на изкуствен интелект става все по-разпространено на работното място, могат да се очакват мащабни промени в дизайна. Много от ежедневните задачи, като насрочване на срещи или изготвяне на доклади и други приложения, са разработени за осъществяване на работа – от интелигентни системи за резервиране на пространство, до платформи за комуникация, за намиране или общуване с колеги. Технологиите става все по-сложна и може да промени драстично това, което се прави в рамките на работния ден, може да повлияе на начина, по който се проектират офисните или производствени помещения.

При извършване на структурни промени, свързани с изисквания за прозрачност и гъвкавост, и свързаната с това реконструкция на пространствата, продължава да се води дискусия за *отворения офис*. Всяка организация се стреми да намали разходите си и да увеличи максимално ефективността, като свива размерите на пространството, отделено за всеки служител. Има различни варианти във всяка организация. Ако модерното отворено пространство не е проектирано по подходящ начин, то може да стане разсейващо, непродуктивно и да не се възприеме положително от всички служители. Въпреки че се стремят да изразят засилено сътрудничество и комуникация, много компании създават работни помещения с отворени офиси, без да изследват и разберат какви условия и изисквания за пространство искат служителите им. Тук възниква противоречие. Не става въпрос за отворена или затворена концепция. Добре запознатият екип по проектиране и планиране може да работи със заинтересованите страни на организацията, за да създаде ефективна дизайнерска насока, като се имат предвид хората, културата и техническите изисквания за осъществяване и поддържане на видовете дейности.¹⁶ Работното пространство трябва да показва стойността и ефективността на добре изпълнения проект на работното място за една организация.

2.2. Външен дизайн и структура на организацията

В миналото големите корпорации са постигали успех посредством изграждане на своите вътрешни ресурси (финанси, суровини) и способности (работни процеси, интелектуална собственост). Компаниите са ги опазвали чрез различни механизми – системи за сигурност, видеонаблюдение, споразумения за недопускане на конкуренция, патенти, договори и така нататък. Целта е била да не позволи проникване отвън по непредвидени начини и да се отслаби силата на организацията. Защитата чрез масивни стени служи като външната граница на компанията – да затрудни външните лица да проникнат вътре без нейното изрично знание или разрешение.

Небостъргачите и мениджърските офиси са подходяща метафора за традиционната корпоративна централа. Те изразяват властта и йерархията. Формата следва функцията. Видът на сградата подкрепя нивата и длъжностите в официалната организационна схема. Корпоративните цели включват: натрупването на ресурси, ясна йерархия, дискретни отдели, строг контрол на информационните потоци във фирмата и добре пазена външна граница. За да оцелее, тази традиционна структура с времето трябва да се променя – да става малко по-плоска и матрична например.

Традиционната структура на властта (символизирана от пространства с по-високи и по-ниски статуси в офис сградата) определя кой с кого взаимодейства и кой има достъп до конкретна информация, докато дигиталната трансформация изисква прозрачност (споделянето на информация е по-ценно от нейната защитата) и демократизация (всеки може да бъде новатор; всеки може да задава на ръководителите трудни въпроси).

Праволинейният дизайн на сградата например засилва разстоянието между

¹⁶ Ениманев, Кр. Инфраструктурна осигуреност на устойчивото развитие. София: Крисан – СЕ, 2014.

„върха“ и „дъното“ на пирамидата и насърчава бавното централизирано вземане на решения, докато цифровото преобразуване е свързано с гъвкавост и бързина. За да ги постигнат, ръководителите трябва да се откажат от масивните сгради и офиси, позволявайки на многофункционални екипи да се движат бързо, да се учат, да обменят идеи и да вземат свои собствени решения за най-добрия начин, по който да удовлетворят изискванията на клиентите.

Компаниите печелят конкурентно предимство чрез своя запас от знания, а в дигитална среда е по-важно изграждането на връзките с потоците от знания. Вместо да се предпазват от външни лица, организациите трябва да се ангажират с тях. Колкото по-добри са в обмена на данни, таланти, конкурентните силни страни (връзки с доставчици, репутация, мрежи от клиенти), ИТ инструменти и т.н., толкова по-добри и по-успешни ще бъдат в усвояването на нови възможности.

Ако дигиталната трансформация променя начина, по който компаниите изглеждат отвътре, то също така се изменя и външният им вид. Корпоративното седище на ING Group в Амстердам може да е пример за преустройство на старата сграда в съответствие с технологичните и културни промени. Докато сградата запазва някои хоризонтални и вертикални линии, новата, по-флуидна структура, която изисква цифровата трансформация, е вградена в по-твърдите контури на традиционния централен офис. Това показва, че вътре в организацията се приемат нови идеи и алтернативни перспективи. Промените не са само на повърхността. Финансовите услуги се променят ускорено от новите стартиращи фирми. За да се конкурират само с онлайн банкиране, утвърдените компании, като ING, трябва бързо да внедрят иновации, за да привлекат клиенти. За целта ING прие организационен проект, основан на междуфункционални екипи – структура, заимствана от цифрови компании като: Google, Spotify, Netflix и Zappos. Структурните промени се демонстрират в особения екстериор на централата на ING.

L’Oreal, най-голямата световна компания за козметични продукти, изгради център за научноизследователска и развойна дейност Bau Area, за да се включи в иновационната екосистема в региона. Ето защо германската стоманена компания Klöckner премести някои служители от офиса в сайт за сътрудничество, така че те да могат да ползват таланти от малки стартиращи фирми. И затова глобална фармацевтична компания изгради новата си лаборатория, предлага допълнително пространство за случайни новатори, за да предизвика нови идеи и възможности чрез общуване с хора отвътре и отвън.

Всички тези организации отварят своята външна граница, за да получат достъп до своята екосистема. В архитектурно отношение те са със стари масивни сгради с дебели стени, в които компанията е отделена от живота по тротоарите и от съседите си. Те създават по-прозрачна структура, например чрез стъклени конструкции. Дигиталната трансформация изисква организации, които са повече **хибрид от стъклени стени, оставящи преградите отвън, и пространства, които позволяват непрекъснат поток от светлина, въздух и хора**. Стремещът е да се проектират гъвкави решения, които могат лесно да се изменят в съответствие с необходимата трансформация на процесите и желанията на хората.

Докато в миналото сградата е била символ на здравината, стабилността и устойчивостта на компанията, днес **гъвкавостта** е символът за дигиталната ико-

номика. Дигиталната трансформация изисква плавност: междофункционални екипи, които могат да се събират неофициално, ако е необходимо, за справяне с внезапно възникващите нови или неразрешени стари проблеми и след това да се разпуснат, когато изпълнят своята цел.

Дигитализацията революционизира начина, по който вече се изграждат организациите. Според Фредерик Лалу¹⁷ въпреки продължаващото си предпочитание от страна на настоящия властови елит, бюрократичният модел на управление бързо се ограничава и остарява, когато технологичната революция поражда радикална промяна в човешката история чрез разгръщане на необикновеното явление на *разпределената интелигентност*.

Според Лалу организациите са израз на доминиращия светоглед на своето време. Неговите мащабни изследвания проследяват развитието на организациите през последните десет хиляди години. През този период той забелязва, че всеки път, когато се променя основният начин на мислене за света, се създават нови и по-мощни типове организации, а предишните форми на организации не изчезват напълно. Организационните рамки от по-висок ред, които се развиват от новите начини на мислене, са склонни да се превърнат в доминираща практика на новата ера. Лалу забелязва също, че тези преходи от една епоха в друга не са непрекъснати, постепенни преходи, а по-скоро внезапни трансформации. Понастоящем се извършва една от тези трансформации.

Използвайки цветово кодирана типология, Лалу очертава еволюцията на четири типа организации през последните десет хилядолетия и описва подробно атрибутите и характеристиките на пета, коренно различна нововъзникваща нова организационна форма. Четирите исторически типа са, както следва:

- *Червена организация*. Първите форми на организационен живот се появяват преди около десет хиляди години, когато хората са организирани от водачи (вождове). Основната задача в тези малки групи е упражняването на силна лична власт чрез страх или подчинение, за да се запази непокътната организацията. Този тип организация е силно реактивна и фокусирана върху краткосрочните. Настоящите примери за червени организации включват мафията, племенните милиции.
- *Кехлибарена организация*. Организационният живот се променя радикално, когато селскостопанската революция преобразява номадските ловци-събирачи в уредени земеделци и дава началото на първите бюрокрации с появата на политически държави, социални институции и организирани религии. Властта е свързана с формалните роли, а не с мощните личности. Тези роли са събрани в строги командни вериги за насочване на всички аспекти на социалната дейност. Организационният пробив на бюрокрацията към момента на нейното възникване е способността ѝ за дългосрочно планиране и мащабируемост, което дава възможност за осъществяване на сложни начинания. Съвременни примери според Лалу са: католическата църква, военните организации и повечето правителствени агенции.

¹⁷ Laloux, Fr. Reinventing Organisations: Guide to Create Organitions.

- *Оранжева организация.* Тази еволюция в организационния живот е породена от индустриалната революция. Организациите запазват йерархичната пирамида като своя основна структура, последователите получават по-голяма автономия в изпълнението на директивите за управление. Въпреки това, в съответствие с индустриалния светоглед, организациите се разглеждат като машини, които трябва да бъдат манипулирани и контролирани от техните ръководители. По този начин тези организации са механистични въпреки малката свобода на служителите при изпълнение на задачите. Мултинационалната компания е актуален пример за оранжева организация.
- *Зелена организация.* Повишеното на образователно ниво на служителите, особено през втората половина на XX век, прави упражняването на йерархична власт от мениджърите неподходящо. По този начин Зелените организации наблягат на значението на овластяването, като се стремят към процесите от долу нагоре, събирането на принос от всички и изграждането на консенсус. Въпреки фокуса си върху създаването на силни човешки култури, зелените организации все още са йерархии, защото понятието за овластяване се основава на предпоставката лидерите да имат право да избират дали да делегират, или да не делегират властта си. Докато лидерите избират да делегират, те остават зелени; но ако дойде нов лидер, който не се интересува от културата, тези организации могат бързо да се превърнат в оранжеви. Лалу дава пример със: Southwest Airlines, Ben & Jerry's и DaVita.

В развитието на цивилизацията четирите исторически модела са имали една обща черта: началници. От първите вождове до днешните изпълнителни директори упражняването на властта се отнася до „ръководството“. В сравнително стабилен свят, в който всички социални институции споделят една и съща йерархична парадигма, използването на индивидуалната интелигентност на мениджъра е работеща предпоставка за проектиране на организации. Трудно е да си представим как биха функционирали организациите, ако никой не командва. Всяка една от четирите исторически модела е някаква форма на йерархия от горе надолу. Дори в структурите за овластяване на зелените организации отговорните хора трябва да делегират своите правомощия за овластяване, за да се възползват.

Синьо-зелената организация (Teal) е нов революционен модел на управление, който изхожда от предпоставката, че организациите трябва да се разглеждат като живи организми и следователно функционират по-скоро като сложни адаптиращи системи, отколкото като машини. Тази организационна форма представлява структура от гъвкави и флуидни връзки между сътрудници, при което работата се осъществява чрез самоуправляващи се екипи. В Teal организациите няма средно равнище на управление, хората са малко. Има много малко правила или механизми за контрол. Вместо да се отчитат пред единични надзорни органи, хората са отговорни пред членовете на своите екипи за постигане на самоорганизираните колективни цели. Колкото и противоречиво да изглежда, елиминирането

на контролиращите началници обикновено дава възможност за по-добре контролирана организация, смята Лалу.

Повече от десет хиляди години съществува йерархичната парадигма и няма стимул да се промени от онези, които се радват на ползата да бъдат на върха. Благодарение на дигиталната революция всичко се променя. Светът се превръща в хиперсвързвана мрежа с огромен капацитет, основан на силата на колективния разум.

3. Параметри за удовлетвореността от работното място

Проектирането на работното място има цел да отговори на изискванията на дадена работа и да удовлетвори личните потребности на изпълнителя, като повишава ангажираността и мотивацията на служителите. Трудностите са свързани с намирането на параметрите, които съответстват едновременно на спецификата на работните процеси, осигуряват безопасни и здравословни условия на труд и създават удовлетвореност. Съвместната работа в споделено пространство е основата на всеки съвременен проект. Крайната цел е да се получи „преживяване на работното място“. Затова са необходими проучвания и съобразяване на проектите с уникалните характеристики и желания на всеки служител.

Могат да се използват различни схеми за определяне на подходящи параметри за удовлетворяване на разнообразните изисквания:

- **Индекс на Лийзман (Leesman)** – разглежда широк спектър от компоненти на работното място и измерва ефективността му. Изследователският доклад „Революцията на работното място“¹⁸ е резултат от анализ на 401 622 глобални преживявания на работници и служители. Проучени са 3100 работни места в 458 организации в 90 страни, това е най-голямото глобално изследване от този вид. Безпрецедентните резултати разкриват серия от фактори, от които зависи преживяването на служителите, което ги прави важни както за ръководителите, така и за организациите в сферата на недвижимите имоти, проектирането на работното място с цел управлението на преживяванията на служителите. Докладът изследва промяната на бизнеса към потребителите, което игнорира очакванията на служителите от връзката работодател към служител (E2E) и влиянието върху инфраструктурата и услугите на работното място. Проучването разкрива как да се извлече най-доброто от служителите *на работните места*, за да се увеличи максимално организационната ефективност.

Формиран е взаимозависим набор от преживявания на служителите, които се обособяват в три групи: „*виждане*“, „*чувство*“ и „*правене*“. По-нататъшният анализ разкрива основна група от пет критични работни дейности и осем характеристики на работното място, които определят преживяванията, проявявани във всеки от тези клъстери. Тези компоненти на „супердрайверите за преживяване“ са ключовите механизми. Изключителното работно място се дължи на трите групи настроения, а неуспехът в който и да е от тях показва, че се ограничава или липсва преживяване на служителите.

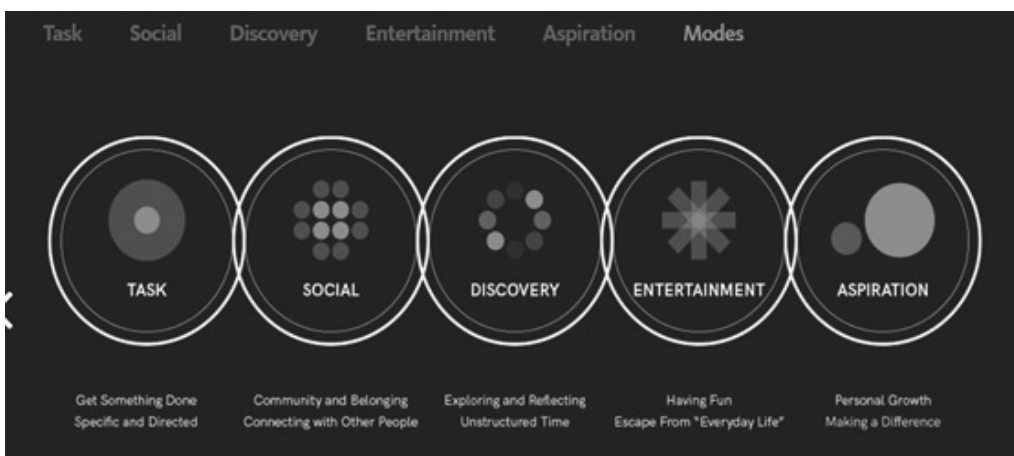
¹⁸ The Workplace Experience Revolution. Unearthing the real drivers of employee sentiment, 2017.

- *Правене* – свързано е с това дали работното място подкрепя изпълнението на работата – работното място осигурява приятна среда за работа, прави възможно споделянето на информация и знания с колегите и дава възможност на служителите да се чувстват продуктивни.
- *Виждане* – работното място влияе положително върху корпоративния имидж и устойчивост. Корпоративният имидж е едно от най-важните предимства на организацията. Как хората мислят и виждат организацията, се отразява не само на нейната привлекателност спрямо потенциални клиенти и партньори за сътрудничество, но също така е от решаващо значение за привличането и запазването на най- талантливите сътрудници.
- *Чувство* – отнася се до това дали работното място поддържа гордостта от културата на организацията. Културата е важна и подходът на работодателя към стратегията на работното място ще отразява степента, в която организацията цени своите служители. В очите на служителите гордостта се съчетава с културата – работно място, което служителите с гордост посрещат клиенти, партньори със сигурност ще отразява гордостта и от самата организация.

Идентифицирането на тези три различни групи от преживявания дава на мениджърите възможност да съсредоточат вниманието върху критичните за мисията компоненти. От друга страна, позволява на екипа за проектиране и управление на работното място да очертае областите, в които планираните инвестиции ще осигурят максимална възвръщаемост. Резултатите от изследванията потвърждават, че най-добрите работни места в света постоянно предлагат специфични преживявания на работното място – пространство за участие, вглъбяваща атмосфера, създадена уникална инфраструктура, ориентация към потребителя.

- **Индекс на Генслер (Gensler)** – идентифицира и определя количествено факторите на проектите за работното място, които влияят върху човешките преживявания. Проучени са над 4000 души в САЩ и Азия, включително са направени и етнографски проучвания, за да се получи по-задълбочено разбиране защо хората отиват на определено място, какво правят и как дизайнът влияе върху тяхното поведение. Оттук се извеждат и проектират пространствата за доставяне на страхотни преживявания. Основен елемент на *проектирането за преживяване* е разбирането на желанието на човека и как то оформя неговото изживяване. Въпреки че има безброй причини хората да правят това, което правят, изследването идентифицира пет различни категории преживявания. Тези пет аспекти представляват различни потребителски желания, които хората променят често по време на дадено преживяване. Фактори за проектиране са: *задачи, социална среда, открития, забавления, стремежи* (Фигура 1). Подкрепата за продуктивно и лесно превключване на факторите е ключов аспект за създаването на страхотно изживяване.
- Служителите с избор на **задачи** искат да имат контрол. Те търсят ясна, интуитивна навигация и пространства, които са ефективни и прагматични;

- **Социален фактор** – осигуряване на голямо разнообразие от пространства, които поддържат социалната връзка и чувството за общност е от първостепенно значение. 85% от посещенията в споделеното пространство включват социално поведение и връзки;
- **Откритие** – фокусиране по-малко върху яснотата и повече върху вдъхновението, автентичността и новостите. Служителите в този аспект са най-отворени към неочакваното;
- **Развлечения** – предоставянето на възможности за забавление може да подобри качеството на всяко преживяване, по време на почивка, около фирмата и др.
- **Стремеж** – насочване на служителите към по-голяма цел и предоставянето на възможности за растеж и вдъхновение са от решаващо значение. Един от петима посетители на споделени пространства посещава специално заради вдъхновение или да научи нещо ново.

Фигура 1

Източник: <https://www.gensler.com/research-insight/gensler-research-institute/experience-index>

- **Къшман Уейкфийлд**¹⁹ проучва как хората си взаимодействат в работните пространства. Включването на *благосъстоянието* като фактор за оформление на проектите за сгради все още е рядкост в българските фирми. Несъответствието между ползите от ангажирана работна сила и здравословна офис среда се отразява негативно върху благосъстоянието. Тъй като бързото развитие на дигиталните технологии изменя характера на труда, пространствата, в които хората работят, трябва да осигуряват необходимите условия. Благосъстоянието на служителите се очертава като критичен проблем за бизнеса, защото се игнорира повсеместно.

¹⁹ <http://www.cushmanwakefield.com/en/news/2017/07/wellbeings-impact-on-offices-too-fundamental>

Докладът на **Къшман Уейкфийлд** прави три ключови прогнози за това как благосъстоянието ще повлияе на индустрията за имоти в бъдеще:

1) **Уелнес служителите ще стават все повече.** Ролите за управление на човешките ресурси и на съоръженията, обикновено срещани в корпоративните отдели, ще бъдат заменени от мениджърите на общността, които ще използват аналитични инструменти, интелигентни технологии и бизнес показатели, за да персонализират физическата среда на своите обитатели. Офисът като *едно пространство за една организация* ще бъде заменен от пропускливи работни места с множество, припокриващи се общности и споделено ниво на доверие. Тези работни места ще доведат до ценова премия за тяхната функционалност и принос към благосъстоянието на обитателите, както и за ефективността на бизнеса.

2) **Благосъстоянието ще бъде изключително важно за привличането на най-висококачествени наематели.** Благосъстоянието ще играе ключова роля при вземането на лизингови решения, особено за бизнеса в сектора на знанието. С напредването на технологиите човешката част от работата ще стане все по-важна и временните служители или екипите ще заменят служителите на пълен работен ден като основен източник на таланти. Традиционното кариерно развитие ще бъде допълнено от *портфейли с преживявания* и служителите ще избират къде и как искат да работят. Интелигентните офиси ще станат основен приоритет за най-добрите таланти и факторът „благо“ ще бъде императивен при решенията за лизинг от водещи корпорации.

3) **Показателите за благосъстояние ще се трансформират от технологи-ята.** Проектантите на офиси ще трябва да познават своите потребители по-добре от всякога и пространството ще бъде разработено чрез предварително и задълбочено сътрудничество с ползващите. През следващото десетилетие се очакват уелнес програми на работното място и бъдещи разходи за здравеопазване на служителите. Също така се очаква анализ на здравето на служителите и неговото съответствие на физическото пространство. Традиционните показатели ще трябва да се адаптират, за да включат прогресивна информация за модели данни. Организацията ще разполага с индивидуални данни за здравето в реално време и това, от една страна, дава възможност, но също поражда и риск относно неприкосновеността на личния живот. Ако организациите използват технология за наблюдение на биометричните данни и личната здравна информация на служителите, те влизат в сериозно нарушение на личните данни. В крайна сметка става въпрос за обмен на стойност – колко служители ще са готови да се откажат да пребивават на по-добри работни места.

Следователно списъкът с опции за измерване и оценка на проекта на работното място и въздействието му върху работната сила се разширява. И все пак няма универсален начин, който да даде правилния отговор. Изживяването днес е критичен фактор в проектирането на работното място и всички проучвания сочат начините, по които се вземат решения, трябва да гарантират, че работното пространство поддържа мисията, културата, бизнес целите и благосъстоянието. Определянето на показатели за ефективност на работното място продължава да бъде нерешен проблем, но тенденцията е да се изследва, тъй като технологията

става все по-сложна и инструментите за събиране на данни стават все по-често използвани.

Настроението на работното място до голяма степен е неповлияно от факторите, които влияят върху общата удовлетвореност от работата, включително социалните придобивки и статуса. По-важни са *ситуационните фактори*, на пример възможността за общуване с колегите, напрежението заради недостига на време (значителен източник за негативен афект), излагането на силен шум и непосредственото присъствие на някой шеф (единственото по-лошо нещо от това – самотата). Вниманието е ключът. Емоционалното състояние на хората се определя до голяма степен от това на кое обръщат внимание и естествено те са фокусирани върху настоящата си дейност и непосредствената си околна среда.²⁰

Авторът на тази студия е извършил проучване на факторите, влияещи върху удовлетвореността от работното пространство. Анкетата е проведена онлайн, а също и на място в някои организации. Участвали са 73 респонденти от 11 фирми. Участниците са от организации в сферата на: търговия на едро, производство на дамско облекло, застрахователно дружество, общинска и държавна администрация, хотелиерство, производство на мебели, транспорт и логистика.

Респондентите са на възраст между 21–58 години, преобладаващият брой са жени (76%). Има представители от всички нива в организациите: мениджъри – висши (5%), средни (17%), нисши (22%); специалисти (29%); изпълнители (25%). От тях 87% са на постоянен трудов договор, а 13% са временно наети .

В началото на анкетата участниците оценяват насочеността на организационната **стратегия** към разработване и внедряване на **иновативни процеси, продукти и услуги**. Резултатите показват, че за 43% няма такава иновативна ориентация, с „Да“ отговарят 21%, а с неутрален отговор са 36%. В условия на ускорена дигитална трансформация се оказва, че стратегическото развитие не се оценява като иновативно, което би повлияло и на конкурентоспособността.

По отношение на **оформлението на работното пространство дали съответства на мисията и целите на организацията?** По-голяма част (63%) отговарят с „Да“, 8% – „неутрално“, и 29% с „Не“. Еволюцията на организациите показва, че трябва да се покаже идентичността на организацията във всеки елемент от пространството.

При въпроса за **подготовката на организацията за работа в киберфизическа среда** е възможен повече от един отговор (Фигура 2). Преобладаващият брой респонденти (58%) смятат, че не се предприемат действия, което показва недалновидност на фона на скоростните дигитални промени. Негативно решение са съкращенията на персонал – 12%. Все пак в положителна насока са решенията за: анализ на длъжностите, подложени на риск от автоматизация – 22%, и преквалификацията на служителите – 31%. Запазването на хората означава съхраняване на знанията и компетентността в организацията.

²⁰ Канеман, Д. Мисленето. София: Изток-Запад, 2012, с. 439.

Фигура 2

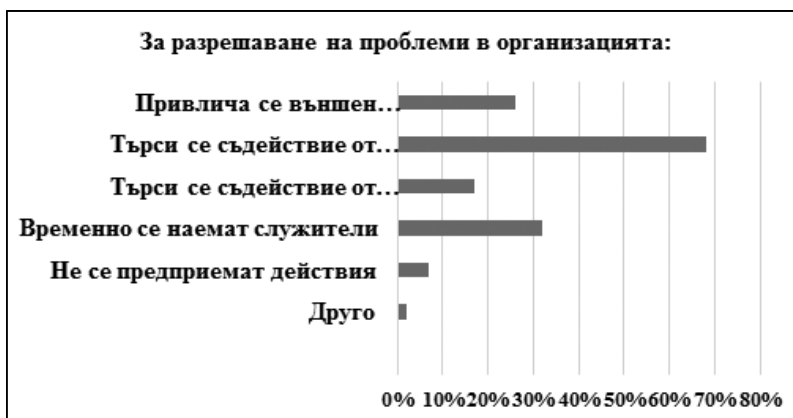
Според 56% от анкетираните **културата на тяхната организация стимулира доверието, откритостта и етиката в отношенията**. Но 37% смятат, че не е така или са с неутрален отговор – 7%. Тези резултати демонстрират липсата на сплотеност около общи ценности и норми. Има нужда от извършване на различни мероприятия с цел укрепване на културата и нейното проявление в дизайна на работните места.

Уважението на индивидуалните особености на хората е важна черта на организационната култура и се проявява и в проектирането на подходящи работни места: 71% смятат, че това е така, докато 19% нямат мнение, а 10% отговарят с „Не“.

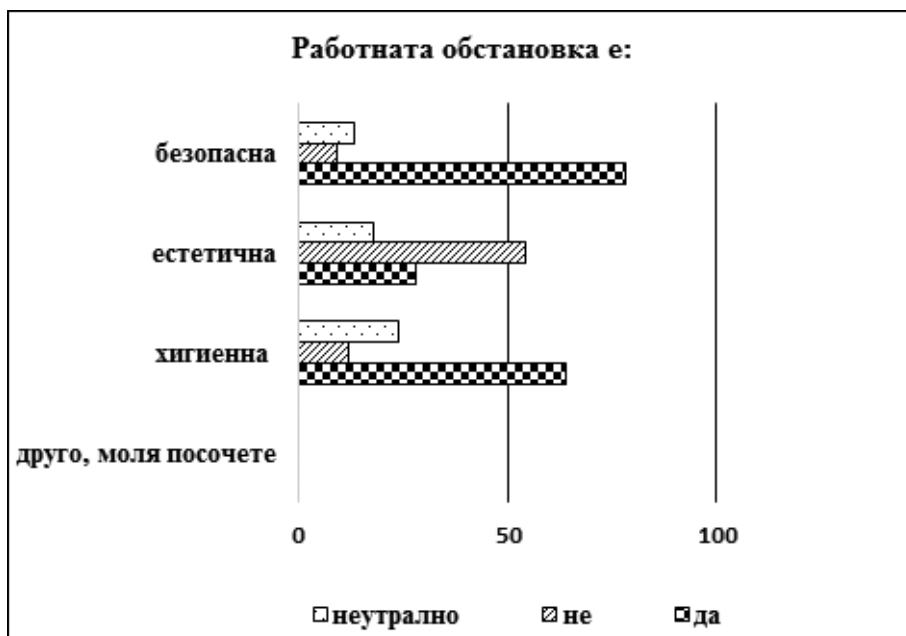
На въпроса: **Вашето работно място разполага ли с необходимото оборудване, инструменти и обзавеждане** – 74% отговарят с „Да“ и 26% с „Не“. Изискванията за качествено изпълнение от служителите ще имат основание, ако се предостави подходящо оборудване и обзавеждане.

Относно **начините**, които прилага организацията за **разрешаване на проблеми в организацията**, респондентите са дали повече от един отговор (Фигура 3). Явно се разчита най-много (68%) на всички отдели вътре в организацията. Към друго – обсъждат се с мениджъри (2%). Помощ извън компанията се ползва, като се привлича външен консултант (26%), наемат се временно служители (32%) или се търси съдействие от партньори (17%). В редки случаи (9%) не се предприемат действия. Как организацията се справя с проблемите, зависи от равнището на знания и умения на сътрудниците.

Доколко **работната обстановка е хигиенна, естетична, безопасна** (Фигура 4), 64% от анкетираните смятат, че средата осигурява хигиенни условия, а 78% смятат, че е безопасна. За 54% работната среда е неестетична. Има доста несигурни в своята оценка. В отворения въпрос е добавено, че работното пространство е тясно, липсва добра осветеност, прекалено е запрашено и/или е шумно, липсва климатик. Макар в двуфакторната теория на Херцберг средата да е само хигиенен фактор, който създава неудовлетворение, но не мотивира, би трябвало мениджмънтът да положи усилия за подобряването ѝ.

Фигура 3

Фигура 4

На въпроса: **Разполага ли организацията със споделено работно пространство?** преобладаваща част от респондентите (84%) отговарят с „Не“. Това означава значително изоставане от съвременните тенденции.

По отношение на **честотата на реновиране на работните пространства** участниците отговарят така:

- 1–3 години – 3%;
- 4–9 години – 14%
- Повече от 10 г. – 83%.

Търсенето на **оригинален начин за изпълнение на работните задачи се проявява винаги** при 76% от анкетиранияте (за 21% е неясно). Използването само на **логични и рационални начини за изпълнение на работата** е характерно за 24%, а 63% отговарят с „Не“, 13% са неутрални. Същевременно търсенето на **нови начини в работата зависи от ресурсите**, с които разполагат служителите: при 67% от респондентите, а при 23% не зависи от това, за 10% е неясно.

Възможността служителите да приложат своето оригинално мислене се определя от степента на осигуряване на **автономност при изпълнение на задачите**. 68% смятат, че им е предоставена такава възможност; а 32% отговарят неутрално. Въпреки че липсват негативни отговори, неяснотата по въпроса показва, че има нужда от подобряване.

Почти половината от респондентите (52%) смятат, че са **осигурени възможности за споделянето на информация и знания с колегите**, 32% отговарят че „Не“ са създадени. В условия на дигитална трансформация съществуват различни възможности, които организацията трябва да приложи.

Вашата организация прилага ли мерки за опазване (намаляване) на потреблението на вода, материали, енергия, за рециклиране на отпадъци и др.? На този въпрос 73% от анкетиранияте потвърждават, че се осъществяват мерки в посочените аспекти.

Обобщенията от направеното проучване са в следните насоки:

При ускорена трансформация под влияние на технологичните изобретения е важно организациите да извършват стратегическо планиране и да стимулират иновациите. Наличието на иновативна стратегия се оценява с положителни отговори от 43% от анкетиранияте. Преобладаваща част от българските фирми имат краткосрочна ориентация, която би повлияла негативно на конкурентоспособността. Този въпрос намира продължение и в честотата на реновиране на работните пространства. Преобладаващо обновяването се извършва след десет години (ако изобщо се прави). Много световни изследвания показват нуждата от подобряване на благосъстоянието на работното място и българските работодатели следва да инвестират в това направление.

Оформлението на работното пространство съответства на мисията и целите на организацията според 63% от анкетиранияте. Но наличието на неяснота при близо една трета от респондентите показва, че няма подчертаване на тези важни елементи във физическото обкръжение. Ценностите и нормите на една организация трябва да се демонстрират чрез всяка форма, която следва функцията. Културата на изследваните организации стимулира доверието, откритостта и етиката в отношенията само според половината от анкетиранияте. Дискутираната тема в тази студия показва, че мениджърите не обръщат внимание на начина, по който тези ценности са отразени в оформлението на офисните пространства и външните фасади. Съвместната работа в споделени пространства изтъква прозрачността в отношенията.

Уважението на индивидуалните особености на хората се отразява ясно в проектите на работните места. Преобладаващо положителните отговори на този въпрос показват, че се обръща внимание на потребностите на всеки човек, предпоставка за удовлетвореност на работното място.

Изискването от работата оборудване и обзавеждане е осигурено в по-голяма част от организациите, но все пак една пета от анкетираните не разполагат с такава. Оценката на работната обстановка изисква мерки за подобряване на хигиенните условия, което е важно за здравословното състояние на служителите. Необходимо е да се предприемат сериозни действия за подобряване на естетическата обстановка. Очакванията за качествени резултати от трудовата дейност зависят и от това доколко служителите се чувстват комфортно в работното пространство. Необходими са проучвания, които да разкрият какво създава преживяване за всеки сътрудник.

Източниците, които ползва организацията при разрешаване на възникнали проблеми, показват нивото на нейния креативен капацитет в сравнение с други организации. Все още преобладаващите комуникации в проучените организации са вътре в организацията. Скоростта и точността на решенията, взети с участието на всички служители, гарантират успех на организацията при разрешаване на внезапно възникнали проблеми. Оформлението на офисното пространство оказва своето влияние за безпрепятствено комуникиране на всички служители. Споделеното корпоративно пространство дава възможност за обмен на идеи и поражда иновации.

Облачните инфраструктури, интернет на нещата и други съвременни технологии осигуряват възможности за споделянето на информация и знания с колегите. Но една от трета от анкетираните не смята, че в тяхната организация е възможно. В голяма част от проучените организации не е осъществена една съвременна тенденция за споделено работно пространство.

Проектираното на труда има голямо значение за прилагане на оригинални начини за изпълнение на работните задачи. Търсенето на нови начини в работата е в зависимост от осигуреността с ресурси. Една трета анкетираните дават неутрални отговори по отношение автономността за изпълнение на задачите.

Отбелязва се преобладаващо прилагане на мерки за съобразяване с екологичните аспекти като принос към изпълнение на глобалните цели за устойчиво развитие.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Променящите се форми на взаимодействие между хората и интелигентните системи изискват формиране на хибридна работна сила. Повишеният капацитет на машините не трябва да се възприема като заплаха и заместител на хората, а като обогатяване на човешкото представяне. Стратегическото планиране на бъдещата работна сила е важно за оптимизиране на интеграцията на човешкия и дигиталния аспект. Системният подход в управлението на човешките ресурси изисква цялостна промяна и в дейностите по набиране, подбор, обучение, оценка и възнаграждение.

С разпространението на интернет на нещата, изкуственият интелект и други модерни технологии, начинът, по който хората работят, техните роли и отговорности се променят. Работата става все по-малко последователна, процедурна и много по-разнообразна и динамична. Затова дефинирането на длъжностни ха-

рактеристики и фиксираното позициониране в организационната структура започва да губи смисъл. По-вероятно е хората да участват в множество проекти или дейности едновременно. В тази ситуация е по-целесъобразно да се определят гъвкави роли.

За да се конкурират в дигиталната икономика, организациите трябва да работят много по-различно, отколкото в миналото: трябва да са по-бързи, по-ангажирани със своите клиенти и по-отворени към доставчици и външни таланти, партньори, мрежи и общности. За целта им е необходима различна, по-гъвкава и плоска организационна структура.

Уелнес характеристиките и съобразяването с факторите на околната среда са нещо, което по-младите поколения служители търсят и преценяват при избора си къде да работят.

Промяната в ценностите, нормите и целите на организациите намира външен израз в дизайна на сградите. Тенденциите са насочени към оформление на отворени и споделени работни пространства, позволяващи свободно движение на хора, информация и светлина. Някои от функционалните изисквания, на които работните пространства трябва да отговарят, са: демократизация, свързване, флуидни структури с размиване на външни и вътрешни граници и прилив на потоци от хора.

Всеобхватната свързаност и експоненциално нарастване на знанията компетентностите на служителите в организацията изискват промяна в проектите на труда, насочени към: идентичност и значимост на задачите, удовлетворяване на потребностите и интересите на личността; разнообразие и предизвикателства в работата, гъвкавост на работното време и бърза обратна връзка.

Направеното изследване в някои български организации показва, че е необходимо прилагане на съвременните методи за проектиране на работните пространства и отчитане на влиянието върху удовлетвореността и ангажираността на служителите.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ениманев, Кр. Инфраструктурна осигуреност на устойчивото развитие. София: Крисан, 2014.
2. Канеман, Д. Мисленето. София: Изток-Запад, 2012.
3. Синек, С. Лидерите винаги обяждат последни. Кръгзор, 2018.
4. Armstrong, M. A Handbook of Human Resource Management Practice. Kogan Page London, 2012.
5. Barclays, Robots at the gate: Humans and technology at work, 2018.
6. Barry, L., J. Stone. People and robotics – the hybrid workforce, 2017: <https://home.kpmg/au/en/home/insights/2017/02/people-robotics-hybrid-workforce.html>
7. Davenport, T.H., J.Kirby. Only humans need apply: winners and losers in the age of smart machines. HarperBusiness, New York, USA, 2016.
8. Fox, B. Workplace Trend Predictions. Expert Insights, Tips & Trends, January 31 2019.
9. Hirsch-Kreinsen, H. Welche Auswirkungen hat „Industrie 4.0“ auf die Arbeitswelt?. *WISO direkt* (12/2014), pp. 1–4.

10. Laloux, Fr. Reinventing Organizations. A Guide to Creating Organizations Inspired by the Next Stage of Human Consciousness. Nelson Parker, 2014.
11. Ogg, C. Connecting Talent to Value: <https://www.hrps.org/executive-events/strategic-hr-forum/Documents/Sandy%20Ogg.pdf>
12. Porter, M.E. & Heppelmann, J.E. Wie smarte Produkte den Wettbewerb verändern. *Harvard Business Manager* (12/2014), pp. 34–60.
13. Five 2019 trends that are redefining HR's role. at: <https://www.humanresourcesonline.net/five-2019-trends-that-are-redefining-hrs-role/>
14. Young, M. What-is-digital-transformation-and-what-does-it-mean-for-workplace-design. 2018, p. 22. at: <https://www.workdesign.com/2018/04/>
15. <http://www.cushmanwakefield.com/en/research-and-insight/2017/well-workplace>
16. <http://www.cushmanwakefield.com/en/news/2017/07/wellbeings-impact-on-offices-too-fundamental>
17. The Workplace Experience Revolution. Unearthing the real drivers of employee sentiment. 2017.
18. World Economic Forum & Boston Consulting Group: Towards a Reskilling Revolution: A Future of Jobs for All. January, 2019, pp. 2–3.
19. World Economic Forum & Boston Consulting Group: Towards a Reskilling Revolution: Industry-Led Action for Future work of work. January, 2019, p. 21.
20. <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>.
21. <https://www.workbar.com/wework-boston-alternative/>

ПРОЕКТИРАНЕ НА РАБОТНОТО ПРОСТРАНСТВО И УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА НА СЛУЖИТЕЛИТЕ

доц. д-р Снежанка Овчарова
ВСУ „Черноризец Храбър“

Резюме: В настоящата работа се изследва влиянието на дигиталната трансформация върху изискванията към работната сила и проектирането на работните пространства. Предизвикателството, пред което са изправени организациите, е свързано с оптималната интеграция на човешкия и дигиталния аспект. В условия на демографска криза важно значение придобива въпросът за формиране на хибридна работна сила. Съвместната работа на машини и хора изисква нов начин проектиране на труда, създаване на гъвкави роли, с нови задачи и отговорности. Разглежда се как преминаването към гъвкави, плоски структури и всеобхватната свързаност променят външния и вътрешен дизайн на организациите. Представят се резултати от изследване в някои български организации относно прилагане на съвременните концепции за проектиране на работните пространства и влиянието върху удовлетвореността и ангажираността на служителите.

Ключови думи: проектиране на работното място, дигитализация, организационна структура, работна сила.

DESIGNING THE WORKING SPACE AND EMPLOYEE SATISFACTION

assoc. prof. Snezhanka Ovcharova, PhD
VFU „Chernorizets Hrabar“

Summary: This paper explores the impact of digital transformation on requirements for working force and design of workspaces. A challenge that is in front of the organization is the best integration of the human and digital aspects. In a demographic crisis, it is important to keep in mind the issue of forming a hybrid workforce. Collaboration of machines and people insist for new methods of designing work, creating flexible roles, with new tasks and responsibilities. Considered is how transformation to flexible, flat structure and all-encompassing connectivity arise change in organization's exteriors and interior. The results from research in some Bulgarian organizations is made regarding to application of modern workspace design concepts and the impact on employee satisfaction and commitment.

Keywords: workplace design, digitalization, organizational structure, working force.

УПРАВЛЕНСКИ КАЧЕСТВА НА МЕНИДЖЪРА

Нови предизвикателства и измерения

Велислава Николаева

Динамиката в средата извежда на преден план необходимостта от адаптиране и актуализиране на управленските умения, увеличаване на набора от знания, качества и компетенции, посредством които да се повиши пригодността на мениджъра. Аргументирано може да се предположи, че се отчита изпреварващ растеж на изискуемите качества спрямо осъзнатите потребности за формирането и развитието на такива. Именно от това се обуславя и изследователският интерес: да се систематизират и критично да се анализират теоретични постулати относно набора от качества, които мениджърът трябва да притежава, за да бъде успешен в своята дейност, като се синтезират актуални изисквания към набора от качества, знания и умения, присъщи на съвременните ръководители.

Обект на изследване е теоретичният фундамент и практикоприложната страна на управлението, измеримо чрез поведението на мениджъра, като обективен, формален процес, специфичен конструктор и организационен фундамент. В този смисъл поведението на мениджъра се отъждествява с неговите придобити и демонстрирани знания, умения и компетентности.

Предмет на изследване е съвкупността от качества, които ръководителят трябва да притежава, за да бъде успешен в своята практика.

В настоящата разработка се цели да се систематизират и критично да се анализират основни мениджърски качества, умения и компетенции, които са релевантни на съвременните изисквания за успешно ръководство. На тази основа да се синтезира набор от качества, които да участват при формирането и оценката на професионалната пригодност на мениджъра, както и да се разработи модел за формиране и управление на неговата пригодност.

Така формулираната цел позволява определянето на следните задачи:

- Проследявайки научната дискусия, да се идентифицират и систематизират области от базови качества и умения, изискуеми за успешно ръководство.

- Да се синтезират характеристики, които изграждат образа на съвременния мениджър.
- Да се анализира природата на емоционалната интелигентност на ръководителя като предпоставка за постигане на ефективност на управлението.

Управление, ръководство и лидерство в бизнес организацията. Терминологични уточнения

Много често понятията „мениджмънт“ и „управление“ се възприемат като синоними. При отчитане на обстоятелството, че системите, които са обект на анализ в тази разработка, са социални, това твърдение се приема за вярно. В допълнение може да се посочи, че управлението е активен, съзнателен, цикличен, ограничен във времето и пространството процес, чрез който в резултат на взаимодействието и въздействието между хората се постигат целите на организацията.

Управлението може да се представи и като присъща на човека дейност, посредством която мениджърите осъществяват трудовете си задължения. То се осъществява в условията на оскъдност на ресурсите, при спазването на принципа „оптимален резултат – минимални разходи“ и при отчитане влиянието на факторите на средата. Заедно с това мениджърът не е само изпълнител на формални постулати и политики, той е личност със специфична индивидуалност, култура и поведение¹, която в известен смисъл е отговорна и за очакванията към него от страна на сътрудниците, с които работи.

Тези особености на управлението могат да се използват, за да се очертаят границите на трудовете задължение и компетенции, които мениджърът трябва да притежава, за да бъде успешен в своята работа.

Други две понятия също представляват интерес от гледна точка на своя съдържателен обхват, а именно „управление“ и „ръководство“. И двете понятия са свързани с целенасочено въздействие, но при управлението това въздействие се осъществява чрез властта (формалната власт и позиция на мениджъра)². При ръководството³ въздействието произтича от процесите на социално влияние⁴. В този смисъл добрият ръководител трябва да притежава формална власт, умения и личностни качества за упражняване на формално и социално влияние. Важно е да се отбележи, че изследването на ръководството и управлението в зависимост от характера на осъществяваното влияние представлява по-голям интерес за психологията, отколкото за управлението като наука. Предвид това и отчитайки обстоятелството, че ръководителите,

¹ Моделите на поведение са обект на изследване от психологията и социологията, но намират своето широко приложение и в управлението.

² Колкото по-високо в йерархията е мениджърът, толкова неговата формална власт е по-голяма.

³ Според някои автори ръководството се възприема като една от функциите на управление, тъй като може да се представи като умение на ръководителя така да въздейства върху своите подчинени, че те да работят върху изпълнението на поставените цели. В настоящата разработка това твърдение не е обект на анализ, а ръководството и управлението се възприемат като синоними.

⁴ За повече информация вж.: Стойнешка, Р. Психология на управлението. Варна: Наука и икономика, 2008.

в качеството си на служители на организацията, имат формалното задължение да я управляват (цялата или нейни подсистеми), в настоящата разработка тези понятия се използват като синоними независимо от установените различия.

В допълнение, по отношение на техните специфики, могат да се направят следните уточнения:⁵

- Като процес ръководството и управлението се осъществяват непрекъснато и на всички управленски нива в системата.
- В тези процеси участват минимум две лица (субект и обект на управление при използване на различни източници и форми на влияние).
- Резултатът е свързан с постигането (в някаква степен) на предварително поставена цел.
- Резултатите зависят от усилията, които ръководителят полага, и уменията, които притежава.
- Решенията се взимат в условията на избор и ограниченост на ресурсите.
- Предполагат контрол, трансформиране на поведение, личен пример, отговорност и обратна връзка.

Направените до момента уточнения позволяват формирането на следното авторово разбиране за същността на ръководството: Ръководството е целенасочен и активен процес, в който поведението на участниците в него се трансформира посредством уменията на ръководителя за социално и формално влияние. Вследствие на това влияние се генерират резултати, свързани с функционирането и развитието на организацията като цяло и в частност – в работата на служители, екипи и други структурни единици в системата. Ефективността на процеса се определя и от осъществяваните обратни връзки между участниците в него.

Интерес провокира и зависимостта между ръководството (осъществено от ръководителя и лидерството (осъществено от лидера).

В Таблица 1 са систематизирани основни характеристики на ръководството и лидерството.

Таблица 1
Характеристики на ръководство и лидерство⁶

Характеристики	Ръководство	Лидерство
Осъществява се от:	Лице, което използва личните си качества, за да осъществява въздействие в съответствие с формално протичащите процеси в организацията и в съответствие предварително поставени цели.	Лице, което посредством личните си качества привлича съмишленици за изпълнение на различни цели и инициативи.

⁵ За повече информация вж.: Стойнешка, Р. Психология на управлението. Варна: Наука и икономика, 2008; Станчева, А. Основи на управлението. Варна: Стено, 2006.

⁶ Адаптирано по: Hristova, G., B. Marinov. Directing Styles in Management Through the Personality Dimensions. – XVI International Scientific Conference „Management and Engineering” 18th, 2018, pp.79–88; Hadjiev, Kr. Specific Dimensions of Leadership in Team Environment. – XV International Scientific Conference „Management and Engineering” 17th, 2017, pp.170–179.

Атрибути:	Власт* и авторитет**.	Власт и авторитет.
Използван инструмент на въздействие:	Лично влияние, думи и действия.	Лично влияние, думи и действия.
Поведение в процеса на въздействие:	Влияние с фокус върху изпълнение на задачите при изпълнение на ролята на ръководител.	Въздействие с фокус върху междуличностните връзки за привличане на последователи при постигането на целите. Разчита на емоционалната обвързаност между участниците.
Степен на формализиране на процеса:	Формализиран, институционализиран процес.	Слабо формализиран, дори неформален процес.
Характер на проявление:	Възприема се като: <ul style="list-style-type: none"> • управленска функция • присъща черта на ръководителя • синоним на „управление“ (специфична комплексна управленска функция) • синоним на „мениджър“. 	Възприема се като: <ul style="list-style-type: none"> • присъща черта на личността и/или ръководителя • синоним на „мениджър“ • своеобразен феномен на груповата динамика (не може да се разглежда извън контекста на колектива, от който лидерът е част).
Осъществява се от:	Формално (административно) определен, (институционализирано овластен) служител.	Лице, излъчено от групата (екипа, колектива) въз основа на личните му качества. Лидерът се възприема абсолютно доброволно от останалите членове на групата.

* Най-общо властта се свързва със способността на личността да влияе (въздейства) върху поведението на останалите. При осъществяването на формален управленски процес властта се отъждествява с определен набор от права и задължения на ръководителя (правомошния), които му дават право да се разпорежда с различни организационни ресурси в хода на изпълнение на поставени задачи и цели.

** Най-общо авторитетът (може да бъде служебен и личен) може да се дефинира като призната власт (способност, право на въздействие или влияние) на ръководителя от сътрудниците, с които той работи. Тук авторитетът се коментира в случаите, в които той е присъща черта на служител с формална власт, но той може да се разглежда и като присъща личностна черта.

Източник: авторова разработка, адаптирана по: Hristova, G., B. Marinov. Directing Styles in Management Through the Personality Dimensions. – XVI International Scientific Conference „Management and Engineering’ 18“, 2018, pp. 79–88; Hadjiev, Kr. Specific Dimensions of Leadership in Team Environment. – XV International Scientific Conference „Management and Engineering’ 17“, 2017, pp. 170–179.

В обобщение може да се допълни, че ръководството се свързва с действието и взаимодействието между различните личности в организацията, които в

резултат на знанията и уменията на ръководителя за формалното осъществяване на управленския процес и притежаваните лидерски качества, които са му необходими, за да спечели съмишленици за осъществяването на този процес, с резултатите от своето поведение способстват нормалното функциониране на системата и постигане на нейните цели.

Във фокуса на изследователския интерес попада и друга двойка понятия: „мениджмънт“ (управление) и „лидерство“. Мениджмънтът може да се разглежда като работа, която някой трябва да свърши, докато лидерството е качество на личността. Независимо от това тези две понятия често се използват за охарактеризиране на лицето, което осъществява управленски процес в организацията.

По този повод в Таблица 2 са систематизирани някои основни характеристики на мениджъра и лидера, които описват тяхното поведение в организацията.

Таблица 2
Особености на мениджъра и лидера

Характеристики на мениджъра	Характеристики на лидера
<i>Характер на придобитите качества</i>	
Качествата могат да бъдат вродени и придобити.	Качествата могат да бъдат вродени и придобити.
<i>Източник и проявление на осъществяваната власт, инструменти на въздействие</i>	
Мениджърът е носител на формалната власт (притежава правото да ръководи).	Носител е на неформалната власт (притежава способността да ръководи).
Притежава законова власт (институционализирано овластяване).	Притежава власт, основана на личните качества.
Мениджърът се стреми да бъде авторитет за своите подчинени.	Лидерът задължително е авторитет за своите подчинени.
Стреми се да бъде образец на поведение.	Представява образец на поведение.
Мениджърът върши правилно нещата	Лидерът върши правилните неща.
Използва административни методи на въздействие.	Разчита на лично влияние и социално-психологически методи на въздействие.
Поддържа стабилност чрез балансиране.	Поддържа стабилност чрез доверие и авторитет.
Поддържа известна дистанция със своите подчинени.	Държи се като „пръв сред равни“.
<i>Работа по изпълнението на цели, вземане на решение, отношение към бъдещето</i>	
Съсредоточава се върху стабилността и сегашния момент, върху късия срок и крайната цел.	Съсредоточава се върху бъдещето, върху дългосрочните задачи и хоризонта, върху развитието.
Мениджърът е ориентиран към задачата.	Лидерът е ориентиран към хората.
Разчита повече на разума, отколкото на емоциите.	Разчита както на емоцията, така и на разума.

Администрира и поддържа.	Иноватор и визионер.
Работи със служители, които координира и контролира.	Работи с последователи, които мотивира и вдъхновява.
Създава и възлага различни правила и процедури за работа.	Разработва стратегии за развитие с помощта на сътрудници.
Дава инструкции за изпълнение на задачите, казва как да се реализират.	Задава въпроси за изясняване на задачата, показва как да се реализира.
Планира своята и работата на другите.	Често импровизира и действа ситуационно
Оценява преди всичко своя собствен принос към изпълнението на задачата.	Оценява приноса на всеки участник при изпълнението на задачата.

Източник: авторова разработка

Важно е да се отбележи, че тези понятия, колкото и да са различни по отношение на своя съдържателен обхват и характер на проявление, следва да се разглеждат като две части от един общ процес. Основание за това твърдение е възприетото разбиране, че добрият ръководител (мениджър) трябва така да осъществява управленските си функции и дейности и да демонстрира такова поведение към своите служители, че той да се превърне и в техен лидер (качество). Казано по друг начин: осъществяване на ефективно управление, което е в съответствие с всички особености и условия на средата, е предпоставка за трансформиране на мениджърите в лидери. Ефективното управление е предпоставка за лидерство. Установената зависимост, от своя страна, още веднъж аргументира необходимостта от формирането на определен набор от качества и умения, които да гарантират тази трансформация.

Във Фигура 1 е представено така нареченото „триединство на управленския процес“. То показва обединението на положителните характеристики на управлението, ръководството и лидерството, като очертава зоната на ефективното поведение на мениджъра.

Фигура 1. Триединство за ефективност на управленския процес

Източник: авторова разработка

При формирането на неговите професионални знания и умения следва да се търси създаването на такава съвкупност от качества, която изцяло да удовлетворява изискването за ефективност на управленския процес на базата на това триединство.

Според редица автори⁷ ръководителите в организацията могат да се разглеждат според мястото, което заемат в йерархията. В този смисъл могат да се посочат следните видове ръководители:

- Ръководители на низово (техническо или оперативно) ниво;
- Ръководители на средно (тактическо, управленско) ниво;
- Ръководители на висше (институционално) ниво.

По отношение на релацията „ръководни – изпълнителски функции“ при ръководителите от оперативно равнище превес имат изпълнителските. Това са ръководители от последното, най-ниско йерархично равнище в организацията.

Ръководителите от средното организационно равнище са своеобразни посредници между институционалните ръководители и техническите такива. Те имат ангажимента да трансформират целите, идеите и политиките генерирани на топ равнището в организацията, в останалите нейни структурни единици и системи. В зависимост от мащабите на организацията тези ръководители могат да оглавяват отдели, дирекции и други структурни подразделения.

Ръководителите на институционално ниво носят отговорност за разработването на стратегиите и политиките на организацията, които се декомпозират за изпълнение от следващите равнища в йерархията.

Според функционалния подход⁸ всеки ръководител трябва да изпълнява следните общи функции:

- Да целеполага и създава среда за изпълнение на целите
- Да организира
- Да мотивира хора и екипи
- Да анализира и оценява дейността и резултатите на организацията, екипите и хората, които работят в тях.

Според Питър Дракър⁹ ръководителят освен общи има и следните специфични функции:

- Да създаде единно цяло от наличните ресурси
- Да умее да анализира външната среда
- Да предвижда как решенията, взети днес, ще се отразят на бъдещето на организацията.

Според Ленърд Сейлс¹⁰ мениджърът може да се представи образно като диригент и композитор, който изпълнява, но и създава „партитура“ за своя оркестър (организация, отдел, екип).

⁷ Христов, С. Организации, мениджъри, успешно управление. Варна: Сита МБ, 1995; Серафимова, Д. Теория на управлението. Варна: Стено, 2015. Станчева, А. Основи на управлението. Варна: Стено, 2006.

⁸ За повече информация вж.: Христов, С. Организации, мениджъри, успешно управление. Варна: Сита МБ, 1995.

⁹ Дракър, П. Практика на мениджмънта. София: Класика и стил, 2010.

¹⁰ Станчева, А. Основи на управлението. Варна: Стено, 2000.

Интересно сравнение прави и Чарлз Хенди¹¹, според когото ръководителят може да се представи като общопрактикуващ лекар, който трябва да има способността да диагностицира проблема, установявайки всички симптоми и причини за появата му (идентифициране, дефиниране и изследване на проблема), да определи най-доброто от всички възможни „лечения“ (алтернативи и избор на алтернатива за решаване на проблема) и да го „излекува“ (решаване на проблема и обратна връзка).

Независимо от установените различия в съдържателния обхват на коментариите до момента понятия, в настоящата разработка те се използват като синоними. Основание за това е защитаваната авторова позиция, свързана с образа на ефективния ръководител, а именно: в неговата визитка на мениджър трябва да се съдържа такава лична и професионална информация, която изцяло да покрива изискванията за добро ръководство, управление, както и за лидерство. В този случай съдържателните различия между тези термини престават да имат значение, резултатите на организацията показват растеж, устойчивост на поведението, конкурентоспособност, стратегически потенциал за бъдещо развитие.

Така предложените факти и коментари в следващите текстове могат да се използват за отваряне на дискусия относно набора от необходими и изискуеми качества, умения и компетенции, които ръководителят (мениджърът, лидерът) трябва да притежава.

Характеристики на мениджъра

В своята работа мениджърите в бизнес организациите изпълняват общи и специфични задължения, съобразявайки се с влиянието на множество фактори с обективен и субективен характер. Това прави процеса на управление сложен, недетерминиран, трудно поддаващ се на планиране с познания до момента инструментариум. Това определя необходимостта формирането на такъв набор от качества, умения и компетенции, които да формират професионална пригодност, подходяща не само за успешно изпълнение на трудовите задължения в тези условия, но и осигуряващи му способност за формиране на лични конкурентни предимства и водещи до повишаване на конкурентоспособността на ръководената от него организация.

Обликът на мениджъра в бизнес организацията може да се представи като съвкупност от:

- Придобити качества, даващи му правото да заема и упражнява професията „мениджър“. Важно е да се отбележи, че тези качества може да са резултат от обучение, специализирана практика, опит в резултат на изпълнявани трудови задължения.
- Вродени качества или способности. Тук се визира наличието на т.нар. лидерски качества, които при наличието на подходящи организационни условия (обстоятелства от външната среда) и стремеж на личността да ги покаже и развие, се превръщат в предпоставка за лидерство.

¹¹ Handy, Ch. Understanding Organizations. Penguin Books, London, 1993. В: Станчева, А. Основи на управлението. Варна: Стено, 2006.

- Факти и информация, свързана с биографията на ръководителя. Тук се има предвид образование, включително допълнителни квалификации, опит, възраст, пол и други значими за изграждането на положителния облик на мениджъра събития и достижения.

В своята ежедневна практика мениджърите попадат в различни ситуации, които изискват и различно действие и поведение от тяхна страна. С това се аргументира необходимостта от определянето на видове роли, които те изпълняват, като на тази основа да се систематизират основни качества, умения и изисквания за успешното им прилагане. В специализираната литература като основополагащ фундамент се използва виждането на Хенри Минцбърг, според когото могат да се систематизират 10 основни роли, разпределени по групи както следва¹²:

Таблица 2
Управленски роли според Хенри Минцбърг

Група от роли	Роли	Кратка характеристика
Междудличностни роли	Фигурант	Дейности и роли, свързани с репрезентативната ѝ страна на длъжността „ръководител“. Осъществява различни дейности, свързани с представителната страна на ръководството.
	Лидер	Включва основните задължения на ръководителя, в това число да координира, мотивира, оценява, контролира работата на своите сътрудници, да печели съмишленици. Ръководителят носи отговорност за работата на своите сътрудници.
	Координатор	Отговаря за съгласуване на поведението във и извън организацията между хора, екипи, отдели, организации.
Роли при вземане на решение	Предприемач	Инициатор на промяната, която се осъществява или се планира за осъществяване.
	Отстраняващ нарушения	Роля на разпоредител, посредством която ръководителят създава стабилност в организацията.
	Разпределител на ресурси	Отговаря за осигуряване и разпределението на ресурсите за обезпечаване на процесите, които протичат в организацията.
	Посредник в преговори	Комуникационните умения на мениджъра, включително умения за разрешаване на конфликти (роля на арбитър).

¹² Mintzberg, H. The Nature of Managerial Work. Harper&Row, New York, 1973.

Информационни роли	Наблюдател	Ролята на събира и осигурява информация от различни формални и неформални източници.
	Разпространител на информация	Роля и ангажимент на мениджъра да споделя акумулирана информация съобразно поставените цели и задачи.
	Говорител	Представя информация пред различни контактни аудитории организацията, отдел, екип. Свързва с вътрешната и външната комуникация, която мениджърът осъществява.

Източник: Адаптирано по: Mintzberg, H. *The Nature of Managerial Work*. Harper & Row, New York, 1973.

Стивън Кови определя четири основни предизвикателства (поведения) на мениджъра (лидера)¹³:

- Определяне на пътя – предполага такова поведение на мениджъра, което да създава неделимо единство между установените ценности, правила, цели на организацията и потребностите на всички заинтересовани страни в съответствие със стратегическия план.
- Съгласуване – поведение, което води до изграждането на взаимно доверие, творчество и креативност, генерира различни синергични ефекти и води до определяне на споделени ценности е предпоставка за лидерство и ефективност на управлението.
- Овластяване – поведение, което предполага създаване на такъв порядък в системата и във всички нейни структурни елементи, което да позволява ефективност при изпълнението на поставените цели при спазване на установените мисия и визия. В така посочената аргументация се открояват елементи на доброто управление, което предполага вертикално и хоризонтално съгласуване на поведението на всички участници в системата, при следване на условието за удовлетворяване на интересите на заинтересованите страни.
- Моделиране – подразбира се такова поведение на мениджъра, което, на базата на изграждането на доверие, създава среда за генериране на успех. Свързва се със самосъзнанието на мениджъра, склонността му към изява, формирането и развитието на организационна култура.

Общото между тези основни предизвикателства пред поведението на мениджъра е изискването за изградено доверие между мениджъра (ръководителя, лидера) и останалите служители в организацията.

Интерес представлява и виждането на Даниел Катц¹⁴, който определя три групи управленски умения, които са характерни за всички ръководители независимо от мястото им в йерархичната структура на организацията.

¹³ Адаптирано по: Hadjiev, K. Specific Dimensions of Leadership in Team Environment. – XV International Scientific Conference „Management and Engineering’ 17“, 2017, pp. 170–179.

¹⁴ Вж.: Христов, С. Организации, мениджъри, успешно управление. Варна: Сита МБ, 1995.

Таблица 3
Основни управленски умения

Управленски умения	Характеристики
Концептуални	Способност да се види цялостната картина за решаване на проблема независимо от мястото на ръководителя в йерархичната структура на организацията.
Хуманитарни	Лидерство и умения за работа с хора, управление на конфликти, хора и колективи, умения за създаване и управление на взаимоотношенията.
Технически	Трябва да знаят и могат да използват в своята практика различни подходи, техники и инструменти за изпълнението на трудовите си задължения (включва и функционалната компетентност на ръководителите).

Източник: авторова разработка

Това, което е важно да се отбележи като допълнение към Таблица 3, е, че така систематизираните умения се отнасят за всички ръководители независимо от мястото, което заемат в йерархията на системата. Разликите ще бъдат в честотата и интензитета на проявлението, която е функция на заеманата позиция.

Освен тези умения ръководителите трябва да притежават и диагностични и прогностични умения, както и политически такива (отъждествяват се със способността на ръководителя да увеличава своето влияние, да разширява властта си и да създава връзки с „правилните хора“).¹⁵

Според други автори управленските умения се свеждат до¹⁶:

- Умения за ръководене;
- Умения за планиране и организиране;
- Умения за общуване;
- Междуличностни умения;
- Умения за обучение;
- Умения за представяне;
- Умения за отстояване.

В така систематизирания набор от умения, предложен от различни автори, ясно могат да се открият онези, които са свързани с упражняването на формалната власт, със способността за социално влияние, както и с присъщи на личността характеристики, които подпомагат или пречат практическото приложение на първите две¹⁷. Именно с това се аргументира и защитаваната авторова позиция, а именно, че: при създаването на подходящи условия и обучение ръководителят, усъвършенствайки своите лични качества, подпомага и процесите на обучение и самообучение, в т.ч., умения за социално влияние, както и придобива специфич-

¹⁵ Robbins, St., D. Decenzo, M. Coulter. Fundamentals of Management: Essential concepts and applications. Prentice Hall, New Jersey, 2013.

¹⁶ Адаптирано по: Стойнешка, Р. Психология на управлението. Варна: Наука и икономика, 2008.

¹⁷ Имат се предвид умения за формално и социално влияние.

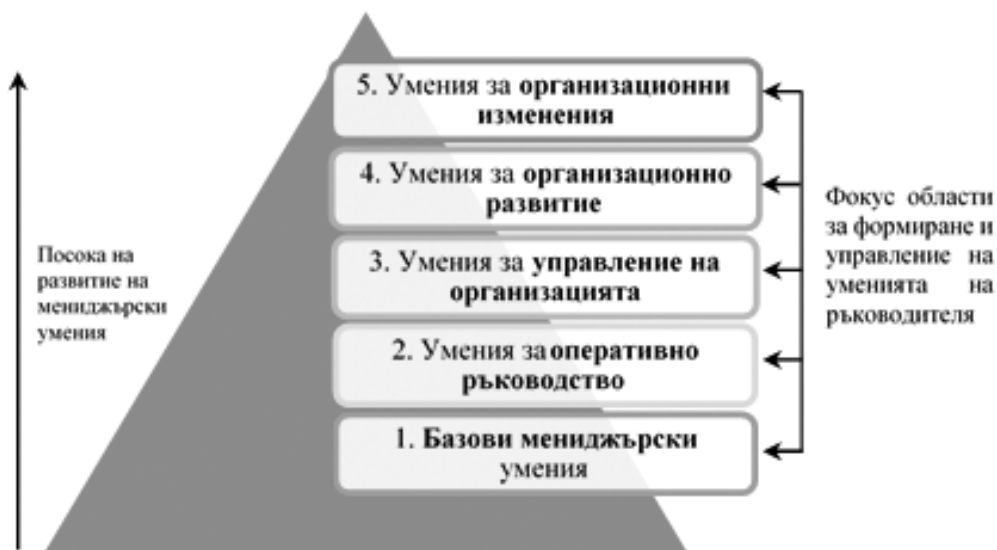
ни знания и умения, свързани с формалното изпълнение на задълженията, произтичащи от заеманата длъжност на ръководител (мениджър).

Формирането на управленски умения е процес, който най-общо може да се осъществи в някоя от следните ситуации:

- Придобиване чрез обучение, включително чрез взаимоотношения тип „менторство“. В първия случай обучението може да се проведе и извън работното място, а във втория – на работното място, без да се отделя ръководителят от нормалните му задължения;
- Придобиване чрез опит (практически опит).

В допълнение към начините за формиране и усъвършенстване на управленските умения може да се посочи и така наречената „Пирамида за развитие на мениджърските умения“¹⁸ (Фигура 2). По своята същност този модел съдържа набор от групи умения, йерархично подредени, които показват в еволюционен план промяната и развитието на компетентностите на мениджъра.

Според автора на настоящата разработка още в началния етап на подготовка на ръководни кадри (университетско или друго първично обучение, несвързано с конкретно работно място или по време на практическо обучение) у тях следва да се формират базови качества, които засягат всички нива в „пирамидата“ за развитие на мениджърските умения. Препоръчително е при създаването на тези качества да се следва изискването за триединство на ефективния управленски процес, като позволява тяхното конкретизиране и целево развитие.

Фигура 2. Пирамида за развитие на мениджърските умения

Източник: Емельянов, Е., С. Поварницына. Психология бизнеса. Армада-пресс, Москва, 1998.

¹⁸ Емельянов, Е., С. Поварницына. Психология бизнеса. Москва: Армада-пресс, 1998, цит. в: Стойнешка, Р. Психология на управлението. Варна: Наука и икономика, 2008.

В така определените 5 равнища за развитие на уменията на мениджъра се влага следното разбиране:

- В състава на базовите мениджърски умения попадат умения за делегиране на права, умения за управление на времето, ефективност в процеса на работа, в това число резултатност от междуличностно взаимодействие в процеса на управление.
- Уменията за оперативно ръководство включват основни умения за управление на персонала и комуникациите с тях, в това число умения за организиране и провеждане на съвещания и делови разговори от различен характер.
- Уменията за управление на организацията обхващат способността на ръководителя да осъществява различните управленски функции, присъщи за заеманата от него длъжност и в съответствие с поставените за изпълнение организационни цели.
- В състава на уменията за организационно развитие се включват уменията за планиране (планиране по предметни функции, както и стратегическо и бизнес планиране), умения за постигане и управление на стратегическото лидерство, умения за формиране, развитие и управление на корпоративната култура.
- Уменията за осъществяване на организационно изменение са свързани със способността на ръководителя ефективно да осъществява стратегическо управление и с натрупания професионален и жизнен опит, със стремежа за успех, увереността и склонността към риск. От особено значение е способността за стратегическото мислене, за разработване, внедряване и адаптиране на корпоративната стратегия и свързаните с това промени.

Съвкупността от мениджърски умения може да се систематизира и в следните четири комплекса (Таблица 4).¹⁹

Таблица 4
Компоненти на мениджърските умения

Комплекс	Компоненти на мениджърските умения
Основополагащи	Целенасоченост, настойчивост, инициативност, активност, работоспособност, мотивираност, устойчивост на стрес, успешна интелигентност, темпераментни особености.
Насоченост	Доминиращи мотиви, лоялност и отговорност, стил и ситуация, представи за имидж и делови етикет.
Специфични	Усет към хората и ситуацията, компетентност и въображение, организираност, решителност, концентрация, емоционално-волево въздействие, излъчване, енергичност, комуникативност, лидерски нагласи.
Подготвеност	Подходяща образованост, знания и опит за конкретна дейност, ресурс или направление; познания за спецификата на продукта, типа и статуса на организацията, административни задължения.

Източник: Панайотов, Д. Психология на бизнеса. София: НБУ, 2006.

¹⁹ Панайотов, Д. Психология на бизнеса. София: НБУ, 2006, цит. в Стойнешка, Р. Психология на управлението. Варна: Наука и икономика, 2008.

Идентифицираните до момента умения, които ръководителят трябва да притежава, са основание да се посочи, че са необходими определен набор както от професионални качества, така и от индивидуални такива (присъщи и различни за всяка личност), за да бъде управлението ефективно.

В специализираната литература липсва единно виждане относно това колко и какви са изискуемите качества. Колкото и подробен да е предложеният набор и прецизен изборът на критерии за тяхното систематизиране, въпросът за съвкупността от необходими качества за успешно ръководство остава отворен. В подкрепа на това твърдение може да се допълни и общоизвестният факт за ефективността на управлението. Според него най-доброто управление е ситуационното. От това твърдение може да се направи аргументиран извод, че в резултат на непрекъснатите промени в средата (вътрешна и външна) ръководителят, от своя страна, ще трябва да променя и осъвременява своите знания, умения и компетенции, за да отговори на тези промени. Като част от тези промени могат да се посочат:

- промените в начина на правене на бизнес в резултат на технологичната революция;
- промени в пазара на труда и отношението към човешкия капитал в организацията, които водят до появата на „управление на знанието“, „управление на талантите“, „управление на креативни хора“;
- промени във външната среда от различен характер (икономически, социален, политически, климатичен и др.), които заставят ръководителите непрекъснато да повишават своите гъвкавост, адаптивност, креативност, аналитичност и правят управленския процес още по-динамичен.

Целесъобразно е и следното уточнение – всяка организация сама определя равнището на компетенциите, които се очаква да бъдат притежавани от нейния управленски апарат. Независимо от това съществува базова съвкупност от умения, която (независимо от предмета на дейност, мащабите на бизнеса, географската локация и формата на собственост) може да се определи като общозадължителна и обхваща всички онези знания, качества и способности, които позволяват упражняването на професия и заемането на длъжност, предполагаща управление. Част от тези компетентности могат да се формират още по време на обучението, преди стартирането на активна трудова дейност, други се основополагат, но развиват във времето, а трети се придобиват в хода на работа. Важно е да се отбележи, че независимо от това кога и къде са придобити, те търпят своето непрекъснато развитие и допълване в хода на изпълняване на професионалните задължения на мениджъра.

Най-общо могат да се систематизират следните групи за определяне на компетентностния профил²⁰:

- Общи – компетентности, които са задължително изискуеми от всички служители на организацията и са свързани с установения социален и работен климат.
- Специфични – компетентности, които зависят от особеностите на съответната длъжност.

²⁰ За повече информация вж.: Ignatova-Pacheva Ya., D. Tenchev. Managers Competencies Assessment and Analysis of Results. – XVII International Scientific Conference „Management and Engineering’ 19“, 2019, pp. 194–201.

- Управленски – компетентности, които са свързани с наличието на лидерски качества, устойчивост към различни източници на стрес, умения за работа в екип, лоялност, отговорност към целите на организацията и към трудовия процес.

Така очертаните групи компетентности могат да се използват за определяне на набора от знания и умения, които са необходими, за да бъде управлението ефективно.

Емоционална интелигентност и ефективност на управлението

Според Мерлеведе, Бриду и Вандам²¹ интелигентността (не емоционалната) е само 20% от потенциала на личността да постигне успех.

Въпросите, свързани с емоционалната интелигентност (ЕИ) и ролята и при формирането на професионалната пригодност на мениджъра, отдавна са във фокуса на научния изследователски интерес. Анализирайки съдържателния обхват на това понятие, аргументирано може да се предположи, че емоционалната интелигентност може да се използва като фактор и предпоставка за определяне на ефективността на ръководителя, а зависимостта да се определи като право пропорционална. Колкото по-висока е емоционалната интелигентност на ръководителя, толкова по-успешен е той в своята работа.

Спецификите на ръководител (личност) с висока емоционална интелигентност могат да се използват за систематизиране на концептуален модел за формиране и управление на пригодността на мениджърите.

Емоционалната интелигентност често се отъждествява със способността на личността да контролира своите или тези на околните емоции. Характеристика на емоционалната интелигентност е способността на личността да възприема правилно своето поведение и това на останалите, както и да взема решения за реакция в съответствие с идентифицираното поведение.

ЕИ се формира и развива във времето. Тя не е априори, а е функция на способността на личността да се обучава, самообучава и усъвършенства в личностно и професионално отношение.

Тя може да се представи като изградена от следните елементите:

- Самоосъзнаване – описва се със способността на личността правилно да идентифицира собствените си емоции, както и какви емоции изпитва в различни ситуации. Самосъзнанието е предпоставка за овладяване на обичайните реакции към ситуации, събития и хора.²²
- Самоконтрол – показва способността на личността да използва осъзнаването на емоциите за постигане на гъвкавост на поведението и насочването му в позитивна посока. Самоконтролът предполага възможност за управляване на реакциите към различни ситуации и хора.
- Мотивация и управление на взаимоотношенията – има се предвид вътрешната мотивация на личността (лидера) да заявява и преследва целите

²¹ Мерлеведе, П., Д. Бриду, Р. Вандам. 7 стъпки към емоционална интелигентност. София: Класика и Стил, 2005.

²² Брадбери, Тр., Дж. Грийвс. Емоционална интелигентност. 2.0. София: Изток-Запад, 2019.

си,²³ както и способността да се използва знанието за собствените емоции и за тези на събеседниците, за да се управляват взаимодействията с тях.

- Социални умения (социално съзнание) – способността на личността правилно да възприема чувствата на другите, както и да разпознава и разбира техните емоции (какво се случва с тях).²⁴

Ползите, които могат да се генерират чрез повишаването (или високата) емоционална интелигентност на мениджъра в организацията, могат да се систематизират по следния начин:

- Предотвратяване и преодоляване на конфликтни ситуации, в това число и кризи.
- Подобряване на комуникационните умения и резултатността от тях.
- Усъвършенстване на уменията за социално поведение в личен и професионален план.
- Повишаване на комуникационната ефективност.
- По-лесно и бързо създаване на екипи и последващото им развитие.
- По-ефективно изпълнение на организационните стратегии при колективи с висока емоционална интелигентност.
- Повишаване на пригодността на служителите независимо от тяхната длъжност в организацията.
- Повишаване на качеството на управление.
- Повишаване на лидерския потенциал на ръководителите вследствие на повишената им емоционална интелигентност.
- Повишаване на креативността и иновационния потенциал.
- Повишаване на „меките“ умения.

Познати са различни модели за анализ и оценка на емоционалната интелигентност, които могат да се систематизират както следва:²⁵

- основани на способностите – за обект на анализ е избран моделът на Майер и Саловеј;
- основани на отличителните черти – модел на Петридес и Фърнам, модел на Айзенк;
- смесени модели – модел на Даниъл Голман, модел на Ровен Бар-Он.

Модел на Майер и Саловеј за емоционална интелигентност²⁶

Според авторите на този модел емоционалната интелигентност е резултат от когнитивната (познавателната) способност на личността.

²³ Мотивацията като самостоятелен елемент на емоционалната интелигентност впоследствие се присъединява към разбирането и съдържанието на самоосъзнаването.

²⁴ Най-важните компоненти на социалното съзнание са слушането и наблюдението.

²⁵ За повече информация вж.: Иванова, Сн. Емоционалната интелигентност и управление на поведението на човека. – *Eastern Academic Journal*, Issue 4, pp. 17–32, 2017, <https://www.e-acadjournal.org/bg/article-17-4-3.html>, достъпно на 16.01.2020.

²⁶ Mayer J., D. Caruso, P. Salovey. Emotional intelligence meets traditional standards for intelligence. *Intelligence* 27 (4), 1999, pp. 267–298 и Mayer, J.D., Salovey, P.&Caruso, D. (2000). Models of emotional intelligence. In R. J. Sternberg (Ed.), *Handbook of intelligence* (pp. 396–420). Cambridge University Press.

Те смятат, че емоционалната интелигентност е резултат от:

- Способността да се показва и възприема емоция;
- Способността емоцията да се използва за стартиране на мисловен процес;
- Способността да се осъществява анализ, диагностика и реакция спрямо идентифицираната емоция;
- Способността да се осъществява контрол върху изпитваните емоции (или тези, които са идентифицирани).

Фърнам и Петридес за емоционална интелигентност²⁷

Авторите разглеждат емоционалната интелигентност като личностна черта, т.е., като характеристика, присъща на личността. Според тях емоционалната интелигентност включва:

- Умения за възприемане, изразяване, регулиране и управление на собствените и чуждите емоции;
- Самоуважение – осъзнаване и оценяване на собствените умения и способности;
- Адаптивност към средата, към различни ситуации и роли, в които ръководителят попада;
- Ниско равнище на импулсивност, което е предпоставка за минимизиране на част от рисковете при вземане на управленско решение;
- Настойчивост (и асертивност²⁸) – способността на ръководителя да изразява и отстоява своето мнение по един неагресивен и конструктивен начин;
- Взаимоотношения – способността на ръководителя да създава и управлява взаимоотношенията със своите сътрудници;
- Способност на мениджъра да мотивира сам себе си в хода на изпълнение на трудовите си задължения;
- Емпатия²⁹, оптимизъм и щастие;
- Умения за управление на стреса;
- Социални умения (съзнание).

Модел на Даниъл Голман за емоционална интелигентност³⁰

Ключови постановки на модела:

- Заглушаването на емоциите е погрешно и невъзможно;

²⁷ Адаптирано по: Petrides, K.V.&Furnham, A. On the dimensional structure of emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 2000, 29, 313–320, [http://www.psychometriclab.com/adminsdata/files/PAID%20\(2000\)%20-%20T_EI.pdf](http://www.psychometriclab.com/adminsdata/files/PAID%20(2000)%20-%20T_EI.pdf), достъпно на 22.01.2020

²⁸ С понятието „асертивност“ се описва способността на личността да налага и отстоява своето мнение, да бъде самоуверена и убедителна.

²⁹ Уменията да се съпреживее ситуацията от гледна точка на друг участник в нея, да се разбере емоцията на другите хора (участници в ситуацията) и да се избере поведение, съответно (подходящо) на тези емоции.

³⁰ Голман, Д. Емоционалната интелигентност. София: Изток-Запад, 2011.

- Емоциите са източник на информация. Правилното им разчитане позволява превенция на потенциални грешки, конфликти и кризи³¹;
- Управлението на емоционалната интелигентност е предпоставка за лично, социално и професионално здраве и успех;
- Постигането на емоционална интелигентност предполага умение за самооценка и емоционално самоосъзнаване³².

Хората (мениджърите), които имат висока емоционална интелигентност, са носители на следните компетенции и умения:

- Самоконтрол – обикновено се измерва със способността да се запазва спокойствие при стресови ситуации, въздържане от необмислени емоционални реакции и решения и др.;
- Самоуправление – доверие, емоционален контрол и ориентация към положителното, инициативност, адаптивност и приспособимост, ориентация към постижения. Като техники за повишаване на самоконтрола могат да се използват рефлексия³³, избягване на отрицателни конотации и самообвинения, репетиция;
- Умения за сдружаване и работа в екип, емпатия, социални умения;
- Самоуважение;
- Ориентация към високи резултати и успехи;
- Разбиране на средата и организационна осъзнатост – умение за идентифициране на системата, от която личността (мениджъра) е част, и влиянието ѝ върху изпитваните емоции³⁴;
- Умения за аналитично мислене;
- Умения за концептуално мислене.

³¹ Умението за диагностика на ситуацията, предизвикала емоцията (или очакваната потенциална емоция), оказва влияние върху производителността, ефективността, междуличностните и професионалните отношения.

³² Емоционалното самоосъзнаване предполага умение и способност за ясно и точно дефиниране на изпитваните чувства, както и на причините, които са довели до тях. Това предполага идентифициране, разбиране и приемане на информацията (посланието), която те носят. Подходяща техника за повишаване на емоционалното самоосъзнаване е използването на уточняващи въпроси за изясняване на чувствата, причините и проявата им в поведението на индивида. Препоръчително е дефинирането на чувствата – тъга, радост, гняв и пр. Желателно е използването на уточняващите въпроси да продължи, докато се идентифицира истинската емоция, която е изпитана в дадена ситуация (не са редки случаите, в които първоначално дефинираното чувство не е основното, единственото или дори истинското). Важно е да се отбележи, че отчитането на емоционалните слабости са източник на възможности за повишаване на емоционалната интелигентност. Важно е да се отчита и влиянието на изпитваните и демонстрирани емоции върху другите.

³³ Като психологическа категория рефлексията означава самоанализ на вътрешното състояние на личността. Обикновено емоционалните реакции са резултат от две емоции – страх и желание.

³⁴ Определяне на типа на системата – организация, екип, семейство и т.н. и специфичната организационна култура, която съществува.

Модел на Рувен Бар-Он за емоционална интелигентност³⁵

Моделът на Рувен Бар-Он е от групата на така наречените смесени модели (както и този на Голман).

Защитаваната позиция е, че емоционалната интелигентност е резултат от вродени и придобити личностни характеристики, които са променливи във времето.

Според него емоционалната интелигентност може да се повишава във времето, а влияещите фактори са:

- Умения за самоосъзнаване;
- Умения за изграждане на ефективна междуличностна комуникация и отношения. Емпатия;
- Умения за управление на стресови ситуации и за справяне със стреса;
- Адаптивност и гъвкавост спрямо различни ситуации и събития;
- Позитивна нагласа.

Един от аспектите на емоционалната интелигентност е управлението на взаимоотношенията. В този случай уменията за комуникация са от изключителна важност за формирането на лидерско поведение. За повишаване на комуникационния потенциал на мениджъра под внимание трябва да се вземат:

- Конгруентност и асертивност в комуникационния процес – Конгруентността се свързва със способността на лидера да демонстрира единство в съдържателното и емоционалното послание на информацията, която предава. (поведението да съответства на казаното). Асертивността, от своя страна, е поведение, чрез което лидерът демонстрира уважение не само към себе си, но и към своите събеседници (мениджърът разбира и оценява личната ценност на всеки участник в комуникационния процес).
- Автентичност на поведението – в процеса на комуникация ръководителят трябва да се държи естествено, да разбира и оценява емоциите на останалите участници в комуникационния процес.
- Умението за използване на невербалната комуникация като инструмент за въздействие и визуализация на послания. Тук трябва да се вземат под внимание и уменията за управление на пространството между събеседниците, използваните движения (мимики, жестове, поза, движения с ръце, глава и пр.).
- Умения за слушане – не по-малко важно от умението за говорене. Умението за слушане е една от предпоставките за постигане на ефективност на обратната връзка в комуникационния процес.
- Резилентност³⁶ – резилентността (свойство, заимствано от физиката) се отъждествява със способността на твърдите вещества да възстановяват своята форма след осъществено механично налягане върху тях. Психологическата резилентност (Resilience (англ.) – устойчивост, еластичност) представлява вродено динамично свойство на човек. То е в осно-

³⁵ Bar-On, R. The emotional quotient inventory: A test of emotional intelligence. Toronto, Canada, Multi-Health Systems, Inc., 1997.

³⁶ Ернандес, Г., Дж. Явина. Приказки за щастие. Уроци по емоционална интелигентност за малки и големи. София: AMG Publishing, 2013.

вата на способността на личността (мениджъра) да преодолява стресови ситуации и трудни (в емоционален аспект) периоди по конструктивен начин. Резилентността е вродено за личността свойство, но то може да се развива във времето.³⁷

Постигането и демонстрирането на емоционална интелигентност е неизменно свързана със социалните умения. Те предполагат поведение, което се определя като ефективно в комуникационния процес. Социалните умения се отъждествяват с уменията за общуване и взаимодействие с околния свят. Като основни социални умения могат да се посочат:

- Способност и умение да се слуша;
- Способност да се запазва спокойствие в неочаквани и стресови ситуации, в това число и асертивност;
- Емпатия;
- Умения за синхронизиране на общуването – постигане на съответствие в поведението между участниците в комуникационния процес;
- Умения за преценка на ситуацията и поведение в нея – каква, как и колко информация да се предложи, разговорът да започва с усмивка и без да излиза от добрия тон и др.;
- Умения за демонстриране на оправдан гняв, недоволство или възмущение, както и за извинение при грешно поведение;
- Умения за изразяване на тези, идеи, позиции.

Към теоретичния обзор за същността на емоционалната интелигентност могат да се добавят и следните аспекти:³⁸

Таблица 5
Още за емоционалната интелигентност

Аспект	Характеристика
Адаптивност	Мениджърите с висока емоционална интелигентност са лесно приспособими, с изразени способности за управление на стреса на работното място и умение да регулират напрежението.
Себеутвърждаване	Мениджърите с висока емоционална интелигентност се отличават с висока лична мотивация, позитивно настроени са и вярват в успеха (не само личния). Отличават се с директност и откровеност в общуването и изразена склонност за отстояване на правото. Имат висока самооценка.
Емоционална експресия (изразителност)	Асертивни са и имат големи умения за междуличностна комуникация. Лесно печелят съмишленици и изграждат устойчиви служебни отношения.

³⁷ Качествата, с които може да се обясни и изследва резилентността, са адаптивност, издръжливост, позитивност, толерантност.

³⁸ Адаптирано по: Фърнам, Е. Индивидуалните различия на работното място. София: Изток-Запад, 2012.

Управление на емоциите на служителите	Умеят да разбират и да влияят на емоциите на служителите си. Мениджърите се отличават с добре развити социални умения.
Емоционално възприятие (лично и на другите)	Разбират своите чувства и тези на своите служители. Емпатични са. Умеят да разбират и приемат различна гледна точка.
Емоционална регулация	Имат висок самоконтрол върху чувства и емоции. Притежават умения за генериране на успехи. Отличават се със самоувереност.

Източник: Адаптирано по: Фърнам, Е. Индивидуалните различия на работното място. София: Изток-Запад, 2012.

Всичко посочено до момента за спецификите на емоционалната интелигентност ясно показва, че тя може да се използва за изграждане на компетентността на мениджъра и участва във формирането на неговата професионална пригодност.

Концептуален модел за управление на качествата на мениджъра – актуални измерения

В продължение на предходното изложение, към характеристиките, които участват при формирането на печелившо лидерско и управленско поведение, освен постигането на висока емоционална интелигентност могат да се добавят и следните:

- Стремение към непрекъснато развитие;
- Непрекъснат стремеж за повишаване на знанията, уменията и компетенциите за ръководството и работата с хора;
- Увереност в собствените възможности и самомотивация;
- Умения за създаване и развитие на екипи, както и за тяхната мотивация;
- Креативност и аналитично мислене;
- Способност за фокусиране върху важните неща в процеса на работа;
- Умения за прилагане на различни техники и подходи за вземане на решения, управление и организационно развитие, включително коучинг;
- Умения за планиране и осъществяване на промени;
- Способност за идентифициране, систематизиране и синтезиране на информация, както и умелото и използване за постигане на целите в организацията;
- Комуникационни умения за устна и писмена комуникация, за вербална и невербална комуникация;
- Умения за концептуално, стратегическо и предприемаческо мислене;
- Умения за фокусиране както върху резултатите, така и върху хората;
- Гъвкавост, адаптивност и устойчивост на стрес;
- Умения за използване на различните източници на власт в хода на изпълняване на служебните отношения.

Интересен е и подхода на Ричард Сент-Джон³⁹, който определя осем характерни черти на успешните хора. Те могат да се използват за допълване на характеристиките на ефективния мениджър. Предложените от него черти са систематизирани в Таблица 6.

Таблица 6
Осем характерни черти на успешните хора

Черта	Аргументация
Страст	Успешните хора обичат това, което правят. Важно е да се знае какво и защо се прави, и най-вече – да се прави с желание.
Трудолюбие	Успешните хора са трудолюбиви – те работят дълго, методично и с отдаденост, но не са работохолици. Важно е да не се допуска достигане на състоянието „професионално прегаряне“.
Концентрация	Успешните хора знаят кое е важно и се съсредоточават върху него. Степенуват задачите по приоритети и не допускат „разпиляване“ между много задачи.
Умение да преодолееш себе си	Успешните хора могат да предизвикат себе си за извършване на конкретно действие (определяне на цел, срок, задача, които представляват някакво предизвикателство, оказващо натиск).
Креативност	Генерират нови идеи. Процесът е свързан с умения за активно слушане, питане, гъвкаво мислене, способност за решаване на проблеми.
Самоусъвършенстване	Винаги се стремят да усъвършенстват себе си и своята работа, ясно осъзнавайки своите слабости.
Умение да служиш на другите	Успешните хора правят нещо (неща), което е полезно за другите – грижа, помощ, съвет и др.
Упоритост	Упорито преследват целите, инвестирайки време и усилия независимо от предизвикателствата (време, проблеми от различно естество).

Източник: *Адаптирано по: Сент-Джон, Р. Большая восьмерка. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2016.*

Формирането на знания, умения и компетентности, които да осигуряват ефективността на управленския процес, изискват систематизирането на критерии (фокус области), посредством които да се определят изискуемите качества. Установено е също, че наличието само на базови управленски умения (умения за ръководство и лидерство) в техния най-общ план е недостатъчно. В подкрепа на това твърдение може да се добави следното:

- Използването предимно на формална власт не е основание за резултатност. Формалната власт не насърчава креативността и творчество-

³⁹ Адаптирано по: Сент-Джон, Р. Большая восьмерка. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2016, <http://flibusta.site/b/556260/read>, достъпно на 02.03.2020.

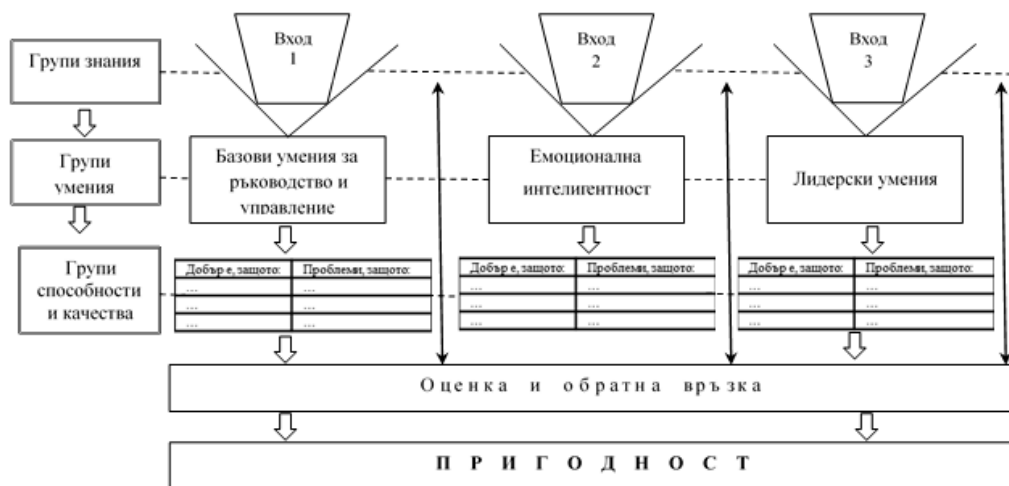
то, ограничава инициативността и иновативността – качества, които са определени като необходими за постигане на ефективно управление в съвременните условия за развитие на бизнес организацията.

- Традиционното отношение към ръководството и лидерството вече се определя като недостатъчно за постигане на резултатност и конкурентоспособност. Промяната в характера на труда, динамиката на пазарите на ресурси и блага изискват изпреварваща промяна в използваните инструменти за управление, които да гарантират устойчивост и растеж на бизнеса.
- Промените, които настъпват във вътрешната среда на бизнес организацията в резултат на дигитализацията, масовото навлизане на технологиите, промяната в характера на труда и негативните демографски тенденции, изискват нов подход за привличане, поддържане и управление на персонала, което предполага усвояването на нови техники и подходи в съответствие с така установените потребности.

Тези обобщения, както и направеният преглед на специализирана литература, дават основание да се определят следните фокус области, в които следва да се търси развитието на управленските качества, а именно:

- Базови умения за ръководство и управление;
- Лидерски умения;
- Емоционална интелигентност.

Същите са използвани за изграждане на концептуален модел за формиране и управление на професионалната пригодност на мениджъра (Фигура 3).

Фигура 3. Концептуален модел за определяне на професионална пригодност на мениджъра

Източник: авторова разработка

Така избраните критерии за формиране и оценка на професионалната пригодност позволяват обхващане на области, определени като значими, в които мениджърът трябва да има умения (знания и компетенции), а именно:

- Ефективното управление е невъзможно без необходимите знания за осъществяване на този процес – знания и умения за осъществяване на основни и предметни управленски функции, свързани със заеманата длъжност⁴⁰, умения за вземане на решение, делегиране, целеполагане, умения за използване на властта във всичките ѝ проявления, умения за организиране и провеждане на делови съвещания и др. Важно е да се отбележи, че колкото и задълбочени да са формираните вече знания и умения, еволюцията на науката и динамиката на средата водят до непрекъснато генериране на ново знание и до необходимост от усъвършенстване на придобитото вече знание.⁴¹
- Развитието на лидерските умения е предпоставка за стратегически успех. Лидерството е не по-малко важно за резултатността на управленския процес. То не е лукс или каприз, а необходимост във всяка организация. Подпомага изграждането и развитието на екипи, стимулира творчеството и креативността, съдейства за генерирането на синергични ефекти, намалява стреса на работното място, подпомага развитието на фирмената култура, намалява (свежда до минимум) конфликтните ситуации и др.
- Управлението на емоционалната интелигентност на мениджъра решава проблеми на личността, свързани с устойчивост на стрес, желание за развитие, гъвкавост и адаптивност, комуникационни и социални умения, води до повишаване на резултатността при управление на персонала и др.

В настоящия модел не се дава списък с качества и умения, които трябва да притежава ефективният мениджър. Според автора на настоящата разработка съставянето на такъв списък е неоснователно, тъй като, колкото и подробен да е той, поради причини, които вече бяха изтъкнати, той би бил непълен.

Предложеният концептуален модел има за цел да очертае областите от умения, които са определени като значими за резултатността от управлението, и да покаже алгоритъм, по който може да става тяхната оценка, както и тяхното усъвършенстване.

Направеното изложение относно спецификата на управлението от гледна точка на набора от знания, умения и компетентности, които трябва да притежава добрият ръководител, позволява формирането на следните изводи и обобщения:

⁴⁰ Управленските умения могат да бъдат общи и специфични: общи за цялата организация, свързани с организационна култура, осъществявани политики, философия на бизнеса, социален климат и др.; специфични – свързани с конкретното работно място, условия на труд, характер на работата и др.

⁴¹ Това уточнение е също толкова актуално и за набора от знания по останалите два критерия.

- Ефективното управление в условията на динамична среда изисква непрекъснато увеличаване на качествата, формиращи пригодността на мениджъра. Възприето е разбирането, че не може да се изготви техен конкретен списък, а еволюцията в теорията и практиката на управлението определят неговото съдържание и изменчивост.
- Чрез изследването на природата на емоционалната интелигентност като личностен конструкт се установи значимостта и за повишаване на ефективността на ръководителя.
- Идентифицирани са 3 фокус области, които са определени като водещи при определянето на изискуемите качества на мениджъра. Същите са интегрирани в концептуален модел, който позволява оценка и развитие на набора от знания и умения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Александрова, Н. Емоционалната интелигентност в контекста на личностната субектност. – *Психологически изследвания*, 2013, кн. 1, с. 37–42, <http://www.journalofpsychology.org/phocadownloadpap/1-2013-preview-new/4-1-2013-preview.pdf>, достъпно на 16.01.2020
2. Бражников, М., В. Хорина. Управление изменениями – базовый курс. Самара: СГТУ, 2015.
3. Брадбери, Тр., Дж. Грийвс. Емоционална интелигентност. 2.0. София: Изток-Запад, 2019.
4. Василев, В., Цв. Бельовска. Приложението на емоционалната интелигентност в публичната администрация. – *Годишник на департамент „Администрация и управление“*. Т. 2, НБУ, София, 2017, с. 40–46.
5. Гарднър, Х. Интелигентността. Нова теория за множествените интелигентности на 21. век. София: Сиела, 2004.
6. Геранюшкина, Г., В. Мунгалов. Психология управления. Иркутск: БГУ, 2016.
7. Голман, Д. Емоционалната интелигентност. София: Изток-Запад, 2011.
8. Дорофеева, Л. Основы теории управления. Саратов: СГУ, 2015.
9. Дракър, П. Дракър за всеки ден. 366 дни в проникновение и мотивация за вършене на правилни неща. София: Класика и Стил, 2013.
10. Дракър, П. Практика на мениджмънта. София: Класика и Стил, 2010.
11. Емельянов, Е., С. Поварницына. Психология бизнеса. Москва: Армада-пресс, 1998.
12. Ернандес, Г., Дж. Явина. Приказки за щастие. Уроци по емоционална интелигентност за малки и големи. София: AMG Publishing, 2013.
13. Иванова, Сн. Емоционалната интелигентност и управление на поведението на човека. – *Eastern Academic Journal*, Issue 4, pp. 17–32, 2017, <https://www.e-acadjournal.org/bg/article-17-4-3.html>, достъпно на 16.01.2020
14. Изард, К. Психология на емоциите. София: Здраве и щастие, 2017.
15. Кардашева, А. Емоционалната интелигентност като вид комуникация. – *Реторика и комуникации*, 2015, бр. 4, <http://rhetoric.bg/реторика-и-комуникации-бр-17-април-2015>, достъпно на 16.01.2020.

16. Кафидов, В., Н. Сопилко. Современный менеджмент. Москва: РУДН, 2018.
17. Кови, Ст. Седемте навика на високоефективните хора. София: Кибеа, 2010.
18. Кови, Ст. Осмият навик. София: Кибеа, 2012.
19. Костадинова, И. Дефиниране на категориите „емоционална и социална интелигентност“ за целите на практикоприложни изследвания. – *Научни трудове на Русенския университет*, 2013, том 52, серия 5.1, с. 84–89.
20. Колинс, Дж. Пътят към величието. София: Класика и стил, 2003.
21. Кулик, И. и др. Менеджмент организации. Минск: БГУ, 2013.
22. Максуел, Дж. 5-те нива на лидерство. София: Анхира, 2017.
23. Мерлеведе, П., Д. Бриду, Р. Вандам. 7 стъпки към емоционална интелигентност. Класика и Стил, София, 2005.
24. Минцбърг, Х. Да управляваш с лекота. София: Колин Бридж Консулт, 2017.
25. Нойес, Р. Изкуството да ръководиш себе си. София: Персей, 2011.
26. Панайотов, Д. Психология на бизнеса. София: НБУ, 2006.
27. Рыбаков, М. Как навести порядък в своем бизнесе. Москва: Изд. Михаила Рыбакова, 2019.
28. Сент-Джон, Р. Большая восьмерка. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2016, <http://flibusta.site/b/556260/read>, достъпно на 02.03.2020.
29. Серафимова, Д. Теория на управлението. Варна: Стено, 2015.
30. Станчева, А. Основи на управлението. Варна: Стено, 2006.
31. Стойнешка, Р. Психология на управлението. Варна: Наука и икономика, 2008.
32. Ууд, Р., Х. Толи. Профессионални тестове за емоционална интелигентност. София: Локус, 2007.
33. Фърнам, Е. Индивидуалните различия на работното място. София: Изток-Запад, 2012.
34. Христов, С. Организации, мениджъри, успешно управление. Варна: Сита МБ, 1995.
35. Bar-On, R. The emotional quotient inventory: A test of emotional intelligence. Toronto, Canada, Multi-Health Systems, Inc., 1997.
36. Ekman, P. & Friesen, W.V. Constants across cultures in the face and emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1971, 17, 124–129.
37. Hadjiev, Kr. Specific Dimensions of Leadership in Team Environment. – XV International Scientific Conference „Management and Engineering’ 17“, 2017, pp.170–179.
38. Handy, Ch. Understanding Organizations. Penguin Books, London, 1993.
39. Hristova, G., B. Marinov. Directing Styles in Management Through the Personality Dimensions. – XVI International Scientific Conference „Management and Engineering’ 18“, 2018, pp.79–88.
40. Ignatova-Pacheva Ya., D. Tenchev. Managers Competencies Assessment and Analysis of Results. – XVII International Scientific Conference „Management and Engineering’ 19“, 2019, pp.194–201.
41. Jack, R., G. Oliver, Ph. Schyns. Dynamic Facial Expressions of Emotion Transmit an Evolving Hierarchy of Signals over Time. – *Current Biology* 24, pp. 187–192, January 20, 2014, [https://www.cell.com/current-biology/pdf/S0960-9822\(13\)01519-4.pdf](https://www.cell.com/current-biology/pdf/S0960-9822(13)01519-4.pdf), достъпно на 20.01.2020.

42. Mayer J., D Caruso., P. Salovey. Emotional intelligence meets traditional standards for intelligence. *Intelligence* 27 (4), 1999, pp. 267–298.
43. Mayer, J. D., Salovey, P. & Caruso, D. (2000). Models of emotional intelligence. In R. J. Sternberg (Ed.), *Handbook of intelligence* (pp. 396–420). Cambridge University Press.
44. Mintzberg, H. *The Nature of Managerial Work*. Harper & Row, New York, 1973.
45. Petrides, K. V. & Furnham, A. On the dimensional structure of emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 2000, 29, 313–320, [http://www.psychometriclab.com/adminsdata/files/PAID%20\(2000\)%20-%20T_EL.pdf](http://www.psychometriclab.com/adminsdata/files/PAID%20(2000)%20-%20T_EL.pdf), достъпно на 22.01.2020.
46. Robbins, St., D. Decenzo, M. Coulter. *Fundamentals of Management: Essential Concepts and Applications*. Prentice Hall, New Jersey, 2013.
47. Salovey, P., J. Mayer. *Emotional intelligence. Imagination, Cognition and Personality*, 1990.
48. Soarez Szasz, L. (2016). 10 abilitati care te fac un lider bun. <https://lorand.biz/consultanta-afaceri/10-abilitati-care-te-fac-un-lider-bun>, достъпно на 21.01.2020.
49. Tim Baker. *The End of the Performance Review*, WINNERS-at-WORK Pty Ltd. Brisbane, 2013.

УПРАВЛЕНСКИ КАЧЕСТВА НА МЕНИДЖЪРА

Нови предизвикателства и измерения

доц. д-р Велислава Николаева

Резюме: Динамиката в средата извежда на преден план необходимостта от адаптиране и актуализиране на управленските умения, увеличаване на набора от знания, качества и компетенции, посредством които да се повиши пригодността на мениджъра. Аргументирано може да се предположи, че се отчита изпреварващ растеж на изискуемите качества спрямо осъзнатите потребности за формирането и развитието на такива. Именно от това се обуславя и изследователският интерес: да се систематизират и критично да се анализират теоретични постулати относно набора от качества, които мениджърът трябва да притежава, за да бъде успешен в своята дейност, като се синтезират актуални изисквания към набора от качества, знания и умения, които съвременните ръководители трябва да притежават. На тази основа да се систематизират мерки и препоръки, посредством които да се подпомогне резултатността от техните действия.

Ключови думи: управленски качества, роли и умения на мениджъра, емоционална интелигентност, управленски процес.

MANAGEMENT AND QUALITIES OF THE MANAGER –

New challenges and dimensions

assoc. prof. Velislava Nikolaeva, PhD

Summary: Dynamics in the environment brings to the fore the need to adapt and update management skills, increase the set of knowledge, qualities and competencies through which

to raise the suitability of the manager. It can reasonably be assumed that the anticipated growth of the required qualities is taken into account in relation to the realized needs for the formation and development of such qualities. This is the reason for the research interest: to systematize and critically analyze the theoretical postulates about the set of qualities that the manager must possess in order to be successful in their activity, synthesizing current requirements for the set of qualities, knowledge and skills that modern leaders need to possess. On this basis, measures and recommendations should be systematized to support the effectiveness of their actions.

Keywords: management qualities, roles and skills of the manager, emotional intelligence, management process.

ЖИЗНЕСПОСОБНОСТ И УСТОЙЧИВОСТ НА ГРАДОВЕТЕ

Павлина Ямукова

Съществува непосредствена връзка между характеристиките на градовете, които подобряват непрекъснато здравето, благополучието и удовлетвореността от живота на техните общности и резултатите от производителността. Безспорно е, че подкрепящите здравословния живот, социалното включване и гражданската ангажираност, предлагащите качествено жилище, образование, заетост, достъпност и благоприятно развитие градове, са по-склонни да се развиват, привличат и задържат таланти и предприемчиви хора, бизнес и иновации.

Жизнеспособните градове поддържат здравето, благополучието и качеството на живот на хората, които живеят и работят в тях. Начинът, по който са планирани, проектирани, изградени и управлявани, може да подобри или да навреди на тяхната жизнеспособност. Направените изследвания в тази насока посочват различни физически характеристики, допринасящи за жизнеспособността на градовете, а именно: качество и опазване на обществените пространства и естествената среда, ефективност на транспортните мрежи, достъпност до образование, здравеопазване и обществени и социални услуги, както и възможности за отдих. Тези характеристики допринасят не само за цялостната жизнеспособност на градовете, но имат отражение и върху тяхната устойчивост.

Жизнеспособността е призната за важен показател за международната конкурентоспособност, особено в контекста на нарастващите финансови и бизнес сектори, които са силно концентрирани в градските центрове. Настоящият доклад отчита връзката между жизнеспособността и устойчивостта на градовете и в частност – на град Варна.

Поставеният в този документ въпрос е как градовете с характеристики, които ги правят жизнеспособни, могат да се превърнат в още по-добро място за живеене. Търси се отговор на въпроса – какво още е необходимо да се направи, да се

Асистент д-р Павлина Веселинова Ямукова. факултет „Международна икономика и администрация“, секретар в катедра „Администрация, управление и политически науки“, ВСУ „Черноризец Храбър“

формулира, за да се разшири концептуализацията на жизнеспособността на вече успешните градове.

Разбира се, в настоящия документ не се цели продължаване на един или друг дебат в измерване на качеството на живот, а единствено да се отчете жизнеността на град (община) Варна посредством оценка на силните страни и възможности му, като на тази база се определи към какво точно да се стреми общинската администрация в процеса на бъдещо планиране на развитието на града. Става дума за визия, основана на силните страни, която да насочва и вдъхновява. SOAR анализът, като метод за стратегическо планиране, би позволил да се дефинират няколко основни цели за бъдещо развитие на града (общината) – важни, смислени, стойностни приоритети.

В този смисъл *основната цел, поставена в разработката*, е отчитане жизнеността на гр. Варна посредством оценка на силните страни и възможности на града, като на тази база се определи към какво точно да се стреми общинската администрация. Става дума за визия, основана на силните страни, която да насочва и вдъхновява. В този смисъл *тезата, която се обосновава*, е: Градът, в който искаме да живеем, е град, притежаващ зелени и сини естествените пространства, с добро качество на въздуха, ниски нива на шум и без топлинни емисии.

Качеството на живот в градовете (QoL) е важен показател за жизнеспособността и обитаемостта на градовете. Според определението на СЗО качеството на живот се отнася до „възприемането на индивида от неговата или нейната позиция в живота в контекста на културните и ценностните системи във връзка с цели, очаквания, стандарти и притеснения“¹. В своя „подробен преглед“ на теоретичните перспективи за качеството на живот, Сирги² класифицира шест основни теоретични концепции: социално-икономическо развитие, лична полезност, справедливо общество, човешко развитие, устойчивост и функциониране. Други автори³ категоризират три основни аспекта за дефиниране на качеството на живот: индивидуални (физическо и психическо здраве), междуличностни (социални отношения) и контекстуални (среда) аспекти. Маранс обръща внимание, че качеството на живот е многостранна концепция и има сложна композиция, която не отговаря на точното определение⁴.

Може би не е изненадващо, че няма нито съгласувано определение, нито стандартна форма на измерване, но независимо от това различни организации се опитват да оценят градовете и държавите по отношение на качеството на живот. Тези опити са се опитали да използват различни характеристики за измерване на качеството на живот. Кан предполага⁵, че качеството на живот има много измерения, включител-

¹ The WHO QOL Group The World Health Organization Quality of Life Assessment (WHO QOL): Development and general psychometric properties, Soc. Sci. Med, 1998, pp. 1569–1585.

² Sirgy, M.J. Theoretical, perspectives guiding QOL indicator projects, Soc. Indic. Res, 2011, pp. 22.

³ Fassio, O., C. Rollero. De Piccoli N. Health, quality of life and population density: A preliminary study on „contextualized“ quality of life, Soc. Indic. Res, 2013, pp. 479–488.

⁴ Marans, R.W. Quality of urban life & environmental sustainability studies: Future linkage opportunities. Habitat Int, 2015, pp. 47–52.

⁵ Kahn, M.E. A revealed preference approach to ranking city quality of life. J. Urban Econ, 1995, pp. 221–235.

но семейства, работни места, финансово положение, здраве, вяра и свободно време; следователно тя е съставна част от психическото и физическото благополучие на индивида и е тясно свързана с понятия като: удовлетворение, човешко развитие, щастие и благосъстояние. Weźiak-Białowolska изследва аспектите на качеството на живот в европейските градове и анализира следните измерения, които са потенциално свързани с качеството на живот⁶: наличие на услуги, околна среда и социални аспекти в града и квартала, социално-демографски фактори; характеристики на града като: икономическо развитие, натиск на пазара на труда, размер, местоположение, качество на институциите и безопасност. Според Mercer⁷ класирането на качеството на живот обхваща 10 категории: политическа и социална среда, икономическа среда, социокултурна среда, медицински и здравни съображения, училища и образование, обществени услуги и транспорт, отдих, потребителски стоки, жилища и природна среда. Не може да не се съгласим и с Veenhoven⁸, че количественото определяне на качеството на живот е изправено пред множество дебати, например: какви аспекти трябва да бъдат измерени и каква е относителната тежест на различните аспекти.

Всяка година една от най-големите световни консултантски фирми в областта на HR – Mercer, публикува своя Индекс за качество на живот⁹, който представя градовете, осигурили най-доброто качество на живот. Класирането е едно от най-изчерпателните по рода си и се провежда ежегодно, включвайки 450 града. Мърсър взема предвид следните показатели, за да прецени кои градове са покрили изискванията за най-добро качество на живот:

- Политическа и социална среда (политическа стабилност, престъпност, правоприлагане);
- Икономическа среда (разпоредби за обмяна на валута, банкови услуги);
- Социокултурна среда (медийна достъпност и цензура, ограничения на личната свобода);
- Медицински и здравни съображения (медицински доставки и услуги, инфекциозни заболявания, канализация, изхвърляне на отпадъци, замърсяване на въздуха);
- Училища и образование (стандарты и наличност на международни училища);
- Обществени услуги и транспорт (електричество, вода, обществен транспорт, задръствания);
- Отдих (ресторанти, театри, кина, спорт и свободно време);
- Потребителски стоки (наличие на храни/артикули за ежедневна консумация, коли);
- Жилище (жилища под наем, домакински уреди, мебели, услуги по поддръжка);
- Природна среда (климат, запис на природни бедствия).

⁶ Weźiak-Białowolska, D. Quality of life in cities – Empirical evidence in comparative European perspective, *Cities*, 2016, pp. 58:87–96/j.cities.2016.05.16.

⁷ MERCER. The Mercer Quality of Living Survey, MERCER, New York, NY, USA, 2015.

⁸ Veenhoven, R. Subjective measures of well-being. In: McGillivray M., editor. *Human Well-Being: Concept and Measurement*. Palgrave Macmillan, London, 2007, pp. 214–239.

⁹ Вж. по-подробно <https://mobilityexchange.mercer.com/Insights/quality-of-living-rankings>

Терминът „жизнеспособност“ се използва от редица автори за означаване на условията, които правят градовете (общините) добри места за живеене¹⁰. Жизнеспособността е определена като „обитаемост на среда“¹¹, като степен, в която ресурсите на мястото отговарят на нуждите на жителите при удовлетворение на връзката човек – среда¹². Други акцентират върху естествената и застроената среда като важни критерии за добрия градски живот¹³.

Концепцията за жизнеспособност се възприема още и от изследователи, които се интересуват от опита на хората за качеството на дома и общността. Не липсват и автори, за които жизнеспособността е оценка на индивидите за околната среда, които са най-важни за техния живот¹⁴. За Перкинс жизнеспособността отразява стремежите на хората да направят местата, където са живели, по-приятни и ползотворни¹⁵.

Видно и тук е, че няма консенсус относно съществените условия на жизнеспособна общност, въпреки че специфичните елементи могат да бъдат повече или по-малко относими за съставните елементи. Въпросът е, след като са установени (статистически) редица възможности за успешно развитие на града, как да се добавят и нови жизнеспособни фактори, подобряващи условията на живот? Това проучване разглежда възможностите за още по-успешно развитие на град (община) Варна, като се съсредоточава върху компонентите на жизнеспособността.

При определяне на силните страни на гр. (община) Варна при един кратък SOAR анализ следва да се представи становището, че са налице редица предимства, като:

- благоприятен достъп до природни ресурси;
- ексклузивен достъп до регионални здравни институции (РЗИ, РЗК, ОД-БЕХ, ЦПМП, РЦТХ и др.), общинска администрация (Дирекция „Здравеопазване“);
- осигуреност на населението с лечебни и здравни заведения, здравни кабинети и медиатори, медицински персонал;
- благоприятен достъп до центрове за спешна медицинска помощ.

По отношение решаването на проблемите на устройствено планиране на град Варна регионалното развитие и развитието на градската структура, онова,

¹⁰ Hwang, E., A.E. Glass, J. Gutzmann, J.S. Kyeng. The meaning of a livable community for older adults in the United States and Korea, *J Hous Elder*, 2008, pp. 216–239.

Kamp, I. van, K. Leidelmeijer, G. Marsman, A. Hollander de. Urban environmental quality and human well-being towards a conceptual framework and demarcation of concepts; a literature study. *Landsc Urban Plan.* 2003, p. 12

¹¹ Veenhoven, R. The four qualities of life: ordering concepts and measures of the good life, *J Happiness Stud*, 2000, pp. 1–39.

¹² Biswas-Diener, R., E. Diener. Making the best of a bad situation: satisfaction in the slums of Calcutta. In: Diener, E., editor. Culture and wellbeing: the collected works of Ed Diener, New York: Springer, 2009, pp. 261–278.

¹³ Vine, D., L. Buys, R. Aird. Experiences of neighbourhood walkability among older Australians living in high density inner-city areas, *Plann Theory Pract*, 2012, pp. 421–444.

¹⁴ Kamp, I. van, K. Leidelmeijer, G. Marsman, A. de Hollander. Urban environmental quality and human well-being towards a conceptual framework and demarcation of concepts; a literature study, *Landsc Urban Plan.*, 2003, pp. 5–18.

¹⁵ Perkins, R. The legacy of Harry Lash: planning in a human way, *Plan Can* 2005, pp. 36–37.

което териториалната публичната администрация прави по-добре от много други, може да се определи по следния начин:

- предлага се относително своевременно актуален ПУП;
- осъвременяват се всички градски планове за териториално и пространствено развитие;
- предлага се своевременно онлайн достъп до всички решения на комисии и цялостната дейност на дирекциите по архитектура, инженерна инфраструктура и териториално устройство;
- извършват се прозрачно дейностите по устройствено планиране на град Варна, регионалното развитие и развитието на градската структура.

Това, което териториалната публичната администрация прави по-добре от много други по отношение решаването на проблемите на здравословна градска среда, може да се определи по следния начин:

- поддържа прилична градска улична хигиена, прилага адекватни противоепидемиологични мерки;
- поддържа оптимално парковото пространство в града;
- осигуреност на населението със зони за отдих и почивка;
- поддържа в известна степен добра екологична среда.

Съществуват и редица силни страни на градската среда в град Варна, като:

- осигурява се оптимално транспортно градско предвиждане на гражданите – безпрепятствено транспортно предвиждане в градска среда;
- сравнително добре осигурен достъп до всички точки на градската среда от лица с увреждания;
- осигуреност на населението със зони за търговия, бизнес и работа;
- осигуреност на населението с обществени заведения за култура и образование.

Общинските политики по здравеопазване и социални дейности имат също своите силни страни. Като такива следва да се отбележат силните социални програми, програми по здравеопазване и стратегия за енергийна ефективност.

Все още (с оглед на отрицателните демографски тенденции) град Варна запазва приемливи показателите относно демографското развитие на населението. Приемливи са и показателите относно заболяемост на населението в града.

До тук – добре, дори много добре. По отношение политиките по обществено здравеопазване, социални политики и политиките в областта на устройственото планиране, регионалното развитие и развитието на градската структура на гр. Варна следва да се обобщи: Дейността по обществено здравеопазване, по отношение на осигуреност с лечебни заведения, здравни кабинети и медиатори, регионални здравни институции (РЗИ, РЗК, ОДБЕХ, ЦПМП, РЦТХ и др.), общинска администрация (Дирекция „Здравеопазване“), общински стратегии и програми, е организирана добре и в достатъчна степен ефикасно.

Статистическите данни за здравеопазването в община Варна, извлечени и обработени за потребностите на настоящото изследване от НСИ¹⁶, потвърждават в общи линии ефикасността на дейността по общественото здравеопазване,

¹⁶ Статистическия годишник за 2019 г. (достъпен на https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/publications/Zdraveopazvane_2019.pdf)

прилагана в общината, и показват, че са налице сравнително приемливи показатели относно: осигуреност на населението с лечебни и здравни заведения, медицински персонал, както и достъп до центровете за спешна медицинска помощ. Приемливи са показателите и относно демографията на населението, заболяемост и др.

Успешно осъществяваният Интегриран план за градско възстановяване и развитие на свой ред също показва, че през последните 15 (и особено през последните 5–6) години общинската администрация на община Варна решава три важни задачи, свързани с подобряването на градската структура в духа на принципа за пространствена интеграция:

1. Преструктуриране и обновяване на старите монофункционални територии – зони и комплекси (жилищни, курортни, промишлени);
2. Съхраняване на предимствата на старите полифункционални градски квартали (централна градска част и гръцка махала);
3. Териториално насочване и локализиране на нови полифункционални територии със смесени функции – курортно-жилищни, производствено-жилищни, спортно-рекреационни.

Следва обаче да се отговори и на други въпроси, като:

1. Приемливи ли са показателите за замърсеност на околна среда в град Варна?
2. Убедени ли сме недвусмислено, че град Варна предлага здравословна и безопасна градска среда за живеене?
3. Какви добри възможности съществуват пред организацията на градската среда в община Варна?
4. Какви функционални човешки потребности все още не са достатъчно задоволени?
5. Какви стратегически партньорства могат да донесат по-голям успех на организацията на градската среда?
6. Какви заплахи има пред организацията на градската среда в град Варна, които биха могли да се трансформират във възможности?

Перифразирани, всички посочени въпроси могат да се обобщат в два: Жизнеспособен град ли е Варна и предлага ли достатъчно условия за качествен живот на гражданите си? и

Какво трябва да се постигне още в организацията на градската среда в град Варна в бъдеще?

Замърсяването на въздуха ни засяга през целия живот. Голямо количество научни доказателства подчертават спешната необходимост от подобряване на качеството на въздуха, който дишаме в гр. Варна. От една страна, замърсяването на въздуха – по-специално замърсяването, свързано с трафика – е причината за някои от най-често срещаните заболявания. От друга страна, градската среда, в която живеем, влияе пряко върху здравето и благополучието ни. Това налага незабавно да подчертаем, че за да посрещнем предизвикателствата на тази безпрецедентна урбанизация, трябва да действваме бързо и да поставим здравето и благополучието си в центъра на градското (общинското) планиране.

Подобряване качеството на въздуха в градовете трябва да се превърне в ос-

новен приоритет за правителствата, общинските съвети и административни звена на общинската администрация.

Задръствания, пътно-ремонтни работи, особено в последните 3–5 години, камиони за сметосъбиране, домашни шумове на съседите, тераси... и др. безспорно превръщат някогашния тих курортен град в синоним на шум. Замяръсяването в комбинация с шума се разглежда не просто като неудобство, а действа директно върху здравето ни¹⁷.

Шумът се определя като „нежелан“ и е една от най-важните екологични заплахи за общественото здраве със своите 36% от общата тежест на неудачите от лошото градско планиране¹⁸. Следователно: градоустройственото планиране може да допринесе значително за намаляването на нивата на шумово замърсяване

Градът, за да удовлетвори потребностите на бъдещето, трябва да бъде зелен. Няколко научни изследвания свързват наличието на зелени площи – градски паркове, градини, озеленени улици или гори и др., с многобройни ползи за здравето при хората в градска среда, като намаляване на стреса, по-дълъг живот или по-добро общо и психическо здраве¹⁹.

Влиянието на сините пространства – фонтани, езера, реки или океани – върху здравето ни е сравнително ново поле за изследване. Сините пространства са свързани с по-високи нива на физическа активност и могат да бъдат полезни за психичното ни здраве, особено по отношение на намаляване на стреса, повишаване на самочувствието и създаване на усещане за благополучие.

Необходимостта от увеличаване на естествените пространства – зелени и сини, във Варна, е вън от всякакво съмнение. Признанието, че *Зелените градове* са по-добри за живот, не е от вчера²⁰. Европейската комисия отдавна е акцентирала на важната роля, която местните власти играят за подобряване на околната среда и високата им ангажираност към истински напредък. Европейската награда за „зелена столица“ е замислена като инициатива за насърчаване и възнаграждаване на тези усилия, за стимулиране на градовете да се ангажират с по-нататъшни действия, да покажат и насърчат обмена на най-добри практики между европейските градове. Тя се присъжда ежегодно на европейски град с над 100 000 жители, който се представя като лидер в екологичната, социалната и икономическата устойчивост²¹.

¹⁷ Шумът обаче влияе много по-силно върху здравето ни, тъй като Световната здравна организация (СЗО) поставя шума, свързан с движението, като втори най-вреден фактор за околната среда в Европа, веднага след замърсяването на въздуха.

¹⁸ Според специализирани изследвания в шума и здравето на ISGlobal: „5 Keys to Healthier Cities“, urban planning, environment and health initiative last update, april 2018 (източник: <https://www.isglobal.org/en/ciudadesquequeremos>)

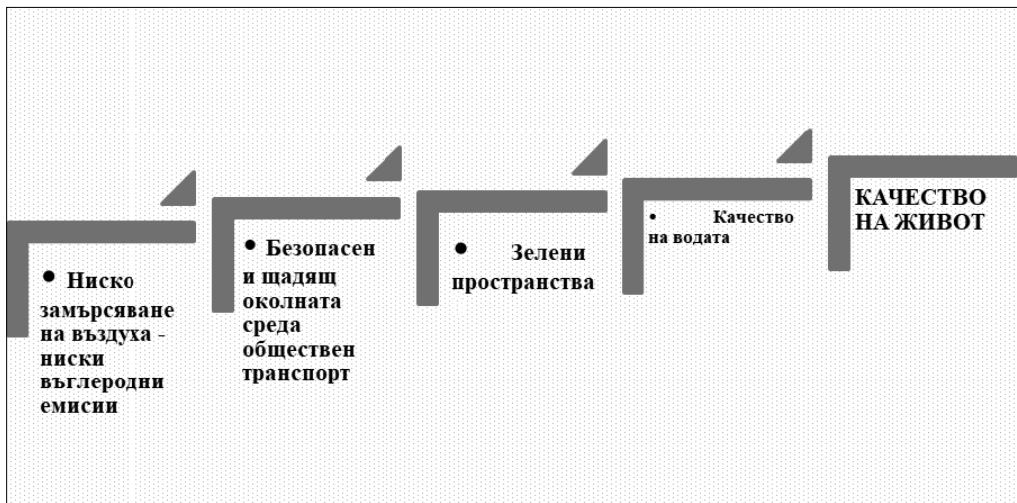
¹⁹ Това именно са посланията в Национална здравна стратегия 2020 – по Приоритет 1: Създаване на условия за здраве за всички през целия живот (достъпна на <http://www.mh.government.bg/bg/politiki/strategii-i-kontseptsii/strategii/nacionalna-zdravna-strategiya-2020/>).

²⁰ „Green Cities Fit for Life“ (източник: <https://ec.europa.eu/environment/europeangreencapital/winning-cities/>)

²¹ За подробности вж.: https://ec.europa.eu/environment/europeangreencapital/applying-for-the-award/eligibility_check/

Какво определя града като зелен? Това дали е екологично чист, или осигурява на жителите си най-доброто качество на живот? Многобройните градове в Европа, които твърдят, че са „най-зелените“, обясняват постиженията си също и с ангажименти относно: увеличаване и подобряване на природните си зони и същевременно осигуряване качествено открито пространство за отдих за своите граждани; трансформацията на градския трафик с акцент върху обществения транспорт и използване на хибридни автобуси; осигуряването на велосипедни пътища и насърчаване на превозни средства с алтернативно зареждане.

Схематично може да се обобщи: зелени фактори за по-добри градове за живеене са:

Фактори за подобряване качеството на живот в градовете

В своите планове относно прилагането на политики и програми за градски иновации общинската администрация в град Варна може:

1. Да предприеме драстични мерки за борба със замърсяването, като активно се инвестира във възобновяеми енергийни източници и достигане въглероден неутралитет до 2030 г. Това означава да планира да стане град без въглерод в следващото десетилетие чрез използване на своя алтернативна и възобновяема енергия като източник на гориво за своите обществени превози;

2. Да приложи политики за пречистване на водата и ефективността на водопроводната мрежа, като планира повсеместна подмяна на тръбната мрежа до 2030 г.;

3. Да планира процеси за индустриално рециклиране на отпадъци, които не само ще намаляват замърсяването, но и ще спомогнат за задоволяване на енергийните нужди на града по по-екологичен начин. Това означава минимум 20% от отпадъците да се рециклират и да се използват като гориво за собствената градска автобусна мрежа – до 2030 г.

4. Да разчита на широк кръг заинтересовани страни, като граждани, предприятия, университети и международни партньори.

Всичко това означава, че град Варна ще разполага с много безопасна среда за живот, което ще го прави по-добро място за живеене, с високи оценки за качеството на здравеопазването и на околната среда, а крайната цел – ще се повиши качеството на живот.

Дали град Варна притежава всичко, което е необходимо, за да бъде следващата Европейска зелена столица, не е предмет на настоящия доклад. Сигурно е обаче, че да носиш титлата „европейска зелена столица“ носи много ползи, включително по-голям акцент върху екологични проекти, увеличен туризъм и чуждестранни инвестиции, стимулиране на местната икономика и подпомагане създаването на работни места. Победителите в EGCA градове финалисти също получават достъп до изключителната Европейска мрежа за зелена столица и съответно Европейската мрежа за зелени листа, предоставяйки им подкрепа и платформа за споделяне на знания и най-добри практики.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Градският живот днес може да има сериозно отрицателно въздействие върху здравето ни. Фактът, че живеем в град, не налага тези рискове за нашето здраве, още повече че те могат да бъдат напълно избегнати. Изследването описва необходимостта от предприемане на стъпки към научни доказателства до вземане на административни решения, свързани с планиране развитието на града в бъдеще.

Градовете, които искаме (CitiesWeWan), са градове, предназначени за хора: пространства с добро качество на въздуха, ниски нива на шум и без топлинни емисии. Те осигуряват градска среда с повече зелени площи и здравословни нива на физическа активност. Има много налични мерки, които да ги превърнат в реалност:

Една инициатива за градоустройствено планиране може да работи в тясно сътрудничество с публичните и частните участници, за да включва научните доказателства в градското планиране. Няма време за губене. Като се има предвид броят на засегнатите хора и тежестта на потенциалните последици, здравето в градовете трябва да се счита за спешен случай.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Национална здравна стратегия 2020 (достъпна на <http://www.mh.government.bg/bg/politiki/strategii-i-kontseptsii/strategii/nacionalna-zdravna-strategiya-2020/>)
2. Статистическия годишник за 2019 г.
3. (https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/publications/Zdraveopazvane_2019.pdf)
4. Biswas-Diener, R., E. Diener. Making the best of a bad situation: satisfaction in the slums of Calcutta. In: Diener, E. editor. Culture and wellbeing: the collected works of Ed Diener, New York: Springer, 2009.
5. Hwang, E., A.E. Glass, J. Gutzmann, J.S. Kyeng. The meaning of a livable community for older adults in the United States and Korea, *J Hous Elder*. 2008.

6. ISGlobal: „5 Keys to Healthier Cities“, urban planning, environment and health initiative last update, april 2018 (източник: <https://www.isglobal.org/en/ciudades-quequeremos>).
7. Kahn, M.E. A revealed preference approach to ranking city quality of life., *J. Urban Econ*, 1995.
8. Marans, R.W. Quality of urban life & environmental sustainability studies: Future linkage opportunities, *Habitat Int.*, 2015.
9. MERCER. The Mercer Quality of Living Survey, MERCER, New York, NY, USA, 2015.
10. Perkins, R. The legacy of Harry Lash: planning in a human way, *Plan Can* 2005.
11. Veenhoven, R. Subjective measures of well-being. In: McGillivray M., editor. *Human Well-Being: Concept and Measurement*. Palgrave Macmillan, London, 2007.
12. Sirgy, M.J. Theoretical, perspectives guiding QOL indicator projects., *Soc. Indic. Res*, 2011.
13. The WHO QOL Group The World Health Organization Quality of Life Assessment (WHO QOL): Development and general psychometric properties, *Soc. Sci. Med*, 1998
14. Vine, D., L. Buys, R. Aird. Experiences of neighbourhood walkability among older Australians living in high density inner-city areas, *Plann Theory Pract*, 2012.
15. Kamp, I. van, K. Leidelmeijer, G. Marsman, A. van Hollander. Urban environmental quality and human well-being towards a conceptual framework and demarcation of concepts; a literature study, *Landsc Urban Plan.*, 2003.
16. Veenhoven, R. The four qualities of life: ordering concepts and measures of the good life, *J Happiness Stud*, 2000.
17. Fassio, O., C. Rollero, N. de Piccoli. Health, quality of life and population density: A preliminary study on „contextualized“ quality of life, *Soc. Indic. Res*, 2013.
18. Węziak-Białowolska D. Quality of life in cities – Empirical evidence in comparative European perspective, *Cities*, 2016.
19. <https://mobilityexchange.mercer.com/Insights/quality-of-living-rankings>
20. „Green Cities Fit for Life“ (<https://ec.europa.eu/environment/europeangreencapital/winning-cities/>)
21. https://ec.europa.eu/environment/europeangreencapital/applying-for-the-award/eligibility_check/

ЖИЗНЕСПОСОБНОСТ И УСТОЙЧИВОСТ НА ГРАДОВЕТЕ

асистент, д-р Павлина Веселинова Ямукова

ВСУ „Черноризец Храбър“

e-mail: pavlina.yamukova@vfu.bg

Резюме: Нашето здраве – и това на нашата планета – зависи от това как са проектирани градовете. Градският живот представлява предизвикателства, които ни тласкат да преосмислим как планираме градска среда. *Cities We Want* са градове, предназначени за хора: места, където можем да живеем добре и да бъдем здрави.

Основната цел в предлаганата разработка е да се изведат и обобщят съвремен-

ните критерии и изисквания за определяне на градовете, които поддържат здравето, благополучието и качеството на живот на хората, живеещи и работещи в тях, като жизнеспособни градове.

Конкретен предмет на изследване е отчитане жизнеността на гр. Варна посредством оценка на силните страни и възможности на града, като на тази база се определи към какво точно да се стреми общинската администрация. Става дума за визия, основана на силните страни, която да насочва и вдъхновява. В този смисъл **тезата, която се обосновава**, е: Градът, в който искаме да живеем, е град, притежаващ зелени и сини естествените пространства, с добро качество на въздуха, ниски нива на шум и без топлинни емисии.

Ключови думи: качеството на живот в градовете, жизнеспособност и обитаемост на градовете, общинските политики по здравеопазване и социални дейности.

VIABILITY AND SUSTAINABILITY OF CITIES

assist. Pavlina Veselinova Yamukova, PhD

VFU „Chernorizets Hrabar“

e-mail: pavlina.yamukova@vfu.bg

Summary: Our health – and that of our planet – depends on how cities are designed. Urban life is a challenge that drives us to rethink how we plan for an urban environment. **Cities We Want** are cities for people: places where we can live well and be healthy.

The main objective of the proposed development is to derive and summarize the contemporary criteria and requirements for defining cities that maintain the health, well-being and quality of life of people living and working in them as viable cities.

A specific subject of research is to take into account the vitality of the city of Varna by assessing the strengths and opportunities of the city, determining on this basis what exactly the municipal administration should aim for. It is a vision based on strengths that aims and inspires. In this sense, **the reasoning is:** The city we want to live in is a city with green and blue natural spaces, good air quality, low noise and no heat emissions.

Keywords: urban quality of life, urban viability and habitation, municipal health policies and social activities.

СТРУКТУРНИ ОСОБЕНОСТИ НА АДМИНИСТРАТИВНИЯ КОНФЛИКТ

Иванка Банкова, Васил Павлов

Административният конфликт се проявява в административно-управленската среда на публичната сфера чрез взаимоотношенията вътре в административните звена, между тях и по йерархичната верига, както и с външни за нея субекти (граждани, граждански организации и НПО, представители на бизнеса, медиите и др.). Административната конфликтология е тясно специализиран методологически раздел от науката конфликтология, фокусиран върху административния конфликт. Базовите характеристики на административната конфликтология се определят от специфичните особености на публичния сектор.¹

Обект на административната конфликтология са различните видове административни конфликти и конфликтни ситуации по повод на дейността на административните организации в системата на административно-управленския апарат. *Предметът* е изследване на специфичните проявления, закономерностите и характеристиките на административния конфликт, позволяващ идентификация на възникващите ситуации и оценка на възможностите за тяхното разрешаване.

Обектът на административната конфликтология е много по-устойчиво понятие в сравнение с предмета, който може да се променя в резултат на цялостното обществено развитие и/или настъпване на съдържателни промени в модела на административната система. Същността на предмета намира израз в изследване на общите законо-

Доц. д-р Иванка Банкова, факултет „Международна икономика и администрация“, катедра „Администрация, управление и политически науки“, ВСУ „Черноризец Храбър“.

Васил Павлов, докторант, ВСУ „Черноризец Храбър“

¹ Според Павел Павлов „Дълбокият проблем на административните конфликти се корени в административните патологии. В системата от конфликти, които възникват в съвременното държавно управление и администрация, този вид конфликти заслужават специално внимание, защото те са една от главните бариери за осъществяването на адаптивно държавно управление, способно своевременно и адекватно да реагира на вътрешната и външната среда“. Вж.: Павлов, П. Държавното управление на администрацията в европейски контекст (Ориентири за трансформация). Варна: УИ на ВСУ „Ч. Храбър“, 2007. с. 54.

мерности и конкретни особености, причините за възникване, развитие и завършване, възможностите за управление и въздействие върху конкуликуващите страни, както и ефектите от публичното проявление на административния конуликут.

Целта на административната конуликутология е да създава модели, стратегии и методи за управление, разрешаване и стимулиране на административните конуликути, да изучава границите и да търси възможности за споразумение, премахване на всички вредни за администрацията последици и да се достигне до благоприятен завършек на конуликутните ситуации. Административният конуликут се стимулира, когато е необходимо да се разреши дълго отлаган или сериозен актуален проблем, при прилагане на непопулярни мерки или осъществяване на нежелани промени в административната структура и др. мерки за успешно управление на конуликутните ситуации.

Основните задачи пред административната конуликутология могат да се разделят в две базови направления:

Първото е насочено към трансформация на обективните фактори (в рамките на закона), пораждащи административни конуликутни ситуации, така че възникващите конуликути да бъдат по-скоро конуликутивни, отколкото деструктивни за административната организация.

Второто е свързано с преобразуване на субективните причини за административните конуликути и овладяване на конуликутните ситуации в латентен стадий, преди да бъде осъзната от страните и преди ескалацията на конуликутите и публичната им изява.

Приложими техники за изследване, използвани и от други науки, са: наблюдение, отговори на въпроси, анкетни проучвания, тестове за самооценка, делови игри, самоанализи и др. За решаване на задачите на административната конуликутология могат да се приложат следните *методи*:

- *структурно-функционален метод* за анализ на основните елементи и ролята на страните в конуликутното взаимодействие;
- *процесно-динамичен метод*, целящ определяне на основните етапи, стадии и динамика на административния конуликут, който може да се развива във възходяща линия към ескалация или към успокояване на напрежението и предотвратяване на конуликутно взаимодействие;
- *класификация* на административните конуликути, с която може да се групират и типологизират различните видове административни конуликути, както и да се улесни изясняването на същността и многоаспектните им възможности за проявление;
- *прогнозиране и стимулиране* – метод, който дава възможност със структурни, ситуативно-управленски и социално-психологически анализи да се предвидят конуликутните взаимодействия в административната система и да се предприемат необходимите действия съобразно направените прогнози.²

Предложените методи са подчинени на решаването на задачите и постигане на основната цел на административната конуликутология – успешно управление на конуликути с административен характер.

² Прогнозите могат да бъдат краткосрочни, средносрочни и дългосрочни.

Административният конфликт може да бъде *функционален*³ и да подпомогне дейността на административната структура, но може да бъде и *дисфункционален* и да доведе до: понижаване на личната удовлетвореност; влошаване на микроклимата и взаимоотношенията в звеното и с другите организационни единици; понижаване качеството и резултатите от извършената работа. Ролята и ефектите на административния конфликт зависят от неговото ефективно управление. За управлението му е необходимо да се познават и разбират причините за възникване на конфликтната ситуация, компонентите на административния конфликт, факторите на проявление и възможностите за управление. Често ръководителите смятат, че основните причини за конфликта, в т.ч. и административния, са възникнали противоречия при междуличностните отношения, но в повечето случаи истинските фактори и предпоставки за административните конфликти са много по-широкообхватни и сложни. Не може да се управлява нещо, което не се познава. Двойствената и противоречива природа на конфликтите изисква при работа с тях да се използват подходящи методи за изследване и анализ.

Административният конфликт е особено емоционално, психично и служебно състояние на участващите в него, защото от каквото и естество да е административният проблем, провокирал конфликта, участващите страни са хора със своите интереси, чувства и различна психическа устойчивост. Това състояние най-често се характеризира с напрежение, единоборство, съперничество и желание за стълкновение. При административния конфликт страните влизат в противоборство не само когато е налице *сблъсък на осъзнатите им непримирими интереси*, но и когато предполагат и/или очакват, че техните цели, потребности и права няма да бъдат удовлетворени/защитени от съответната административната организация и/или служител. Субектите на административния конфликт имат *регламентирани взаимоотношения* и могат да си влияят взаимно в рамките на разписани правила и норми.

Конфликтът винаги е свързан с някакво *противоречие или противопоставяне*. В административната система се наблюдава богата палитра от противоречия, като най-силно изразени са противоречията „личностни ценности и потребности – организационни ценности – административни реформи“. Обикновено противоречията и противопоставянето в публичните организации съществуват дълго време, но в латентна форма. Различията и противопоставянето могат да доведат до антагонизъм и непримиримост в отношенията между отделните служители или административни звена, участници в конфликта. Но не всяко противоречие води до конфликт. Това става само в случаите, когато противоречието има *осъзнат характер* от страните, участващи в конфликта, и те предприемат действия на противопоставяне, които водят до реален конфликт. *Завършването* на административния конфликт не ви-

³ Според Иванка Михайлова „Конфликтите могат да насърчат търсенето на нови методи на работа и да помогнат за преодоляване на инертността и самодоволството в организацията. В този смисъл те могат да бъдат средство за насочване на усилията и именно поради тази причина в определени случаи се приемат за желано състояние“. Вж.: Михайлова, И. Управление на организационни конфликти: Управленски подход, компетентност и стратегии. Сборник с доклади от Научна конференция с международно участие „Съвременни управленски практики IX – Управленска наука, икономика и бизнес практики – съвременни ракурси и предизвикателства“, Бургаски свободен университет, с. 221.

наги е свързано с удовлетворяване интересите на едната страна за сметка на другата. Често конкретният материален или интелектуален интерес е удовлетворен, конкретният проблем е разрешен, но участниците в конфликта остават с негативни чувства, наранено е достойнство им и разбирането им за правота (съобразно административните норми и правилата и техните лични ценностни разбирания).

Срещат се случаи, в които административният конфликт придобива *собствена динамика*, различна от индивидуалните решения на участниците в него. В подобен случай противниците, участващи в конфликта, могат да извършат действия, насочени срещу техните лични интереси. Това е достатъчно добра причина да се излезе от традиционната схема на конфликта, според която той се заражда изключително в дисфункционални условия на грешки, заблуждения, атаки, дискредитиране или изкривяване на информацията.⁴ В повечето от случаите на административен конфликт всеки от участниците определя себе си като противодействащ, отколкото като инициатор.

Конфликтите са естествен спътник на човешкото развитие и стремежът за тяхното премахване или игнориране в повечето случаи води до тяхното задълбочаване. Където има идеи и цели, има и противоречия. Важно е конфликтът да бъде трансформиран и да не прерасне в насилие, а да се използва „енергията“ на конфликта за достигане на творчески и креативни решения както на ниво отделна личност, така и на ниво организация.⁵

Разгръщащите се конфликти в света, предизвикани от глобализацията и европеизацията, могат да се обяснят като опит да се приспособи обществената и международната система към протичащите дълбоки промени.⁶ „Конфликтът действа като стимул за установяване на нови правила, норми и институции, проявявайки се като агент на социализацията. Конфликтът преутвърждава потиснатите норми и по този начин интензифицира участието в обществения живот и прави възможно приспособяването на взаимоотношенията към променените условия.“⁷

При изследване на връзката между конфликта и промяната е необходимо да се уточни, че конфликтът се проявява като латентен в началото на промяната и

⁴ Димитров, Д.В. Управление на конфликта. Пловдив: ИК „Марица“, 2005, с. 33.

⁵ Според Йохан Галтунг „животът, целта и противоречието са неразделими. Предотвратяването на конфликтите е безсмислено..., но премахването на насилието – това е изключително значимо и полезно нещо“, и „... има хора без противоречия. Те се наричат трупове“. Вж.: Галтунг, Й. Разрешаване на конфликти. София: Сиела, 2005, с. 8–9.

⁶ Анелия Пържанова отбелязва, че в действителност на „дигитално общество, финансов капитализъм, неолиберален модел на икономическа организация, информационен капитализъм, мрежово общество, кризисно общество, рисков общество, общество на неравенството. Тези особености предполагат и нови модели и системи за вземане на решения, нова парадигма на управлението. Вж.: Пържанова, А. Неравенство и образование – глобални тенденции и перспективи. Prospects for development of education and science: Collection of scientific articles. Plovdiv, 2016. с. 78.

⁷ Според Луис Козер „Нарушената интеграция води до конфликт. Положителното на конфликта се състои в това, че довежда тлеещите неблагоприятия до криза, с което прави промяната неизбежна. Едновременно с това конфликтът дестабилизира временно дезинтегрираната система, прави социалната структура по-гъвкава и предизвиква реконструкцията ѝ“. Вж.: Козер, Л. Функции социалного конфликта. Москва, 2000, с. 52–59.

преминава в явен, където промяната се реализира като набор от модалности, чийто цикъл завършва с разрешаването на конфликта. Възможно е в даден момент от развитието си административният конфликт да се превърне в блокиращ промяната, но това е по-скоро временно състояние, отколкото трайно проявление. Стремежът към единство в конфликта, към съчетаване на интересите на участниците в него понякога има твърде висока „цена“, а самото единство е толкова двусмислено, колкото и самият конфликт.⁸

Изследването на структурните елементи на административния конфликт и разглеждането му като съдържание, комплекс от причини и мотиви; потребности и стремеж за постигане на целта; отношения и зависимости; позиции и поведение; и резултати налага прилагането на *комплексен подход*. *Схематично това е представено на Фигура 1.*

Зоната на противопоставяне е това място в административната система, където субектите, участващи в конфликта, изразяват публично своята позиция, формирана въз основа на информацията относно предмета на конфликта и преследваната цел. Тук се проявява съзнателният избор на страните да участват или да не участват в противоборството.

Причините и мотивите за влизане в административния конфликт показват, че в повечето случаи страните се стремят да удовлетворят свои *потребности и интереси*, които са формирани в резултат на техните дълбоки *ценностни нагласи*.⁹ Обикновено истинските причини за противопоставянето не се изявяват публично, а се формулират и обявяват силни други аргументи в подкрепа на желаната цел и позиция. Когато липсва достатъчна мотивация за постигане на конкретни цели и страните не са осъзнали непримиримия характер на своите интереси, е възможно да сгрешат в преценката си и да се включат в конфликта в неподходящ момент, като резултатите могат да бъдат неблагоприятни за тях. Ролята на третата страна – *посредникът*, се изразява в съдействие чрез различни техники и тактики за провеждането на преговори, за да подпомогне страните да намерят решение, което ги устройва (ако е медиатор) или много бързо да спре развитието на конфликта към момента, ако е на по-висока управленска позиция.

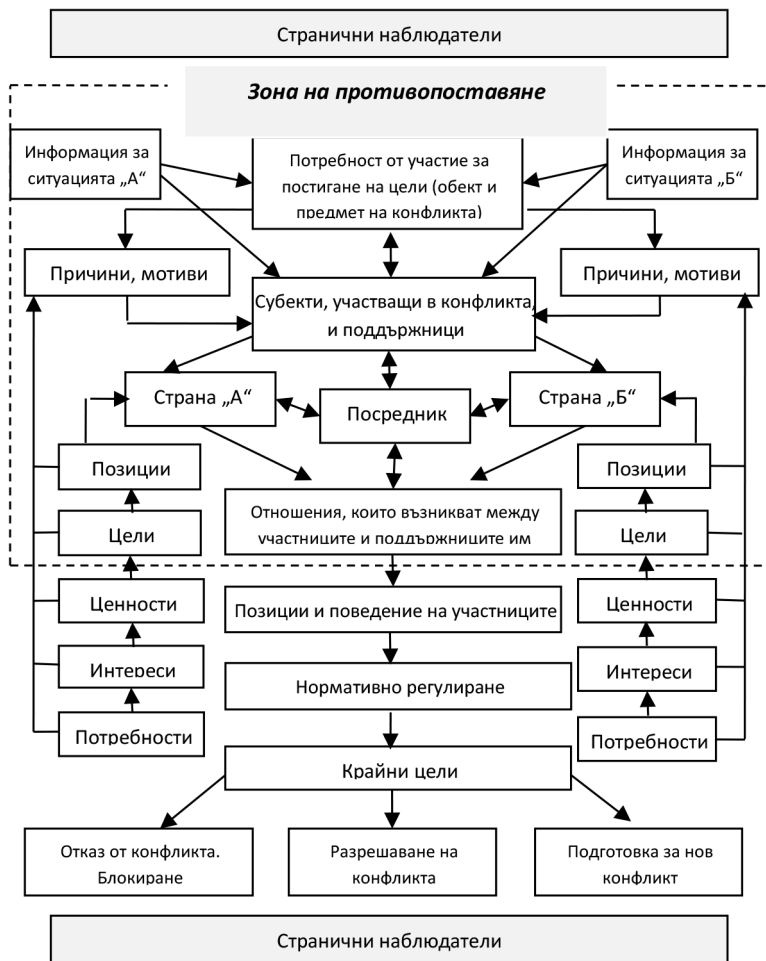
Обект на административния конфликт е поведението на субектите в стремежа им да постигнат целите си и всичко, което оспорват. Съвпада със зоната на противопоставяне.

Предмет на административния конфликт е интересът към конкретно благо или цел от периметъра на административно-управленската дейност, към което се стреми поне едната страна в конфликта.

⁸ Фотев, Г. Диалогична социология. София: Изток-Запад, 2004, с. 827.

⁹ Има се предвид, че интересите са индивидуални или групови осъзнати потребности, които определят насоката на участие в конфликта.

Структура на административния конфликт

Фигура 1. Основни структурни компоненти на административния конфликт

Отношенията, които възникват между участниците и поддръжниците им и представляват обобщен израз на техните потребности и интереси, представени като желаната за постигане цел. Конфликтното поведение е израз на становището на едната към позициите на противниковата страна в конфликта.¹⁰ Те могат да

¹⁰ Според Димитър В. Димитров „Конфликтното поведение най-често се състои от противоположно насочени действия на участниците в конфликта. Тези действия са винаги мотивирани и отразяват отношенията между тях. Емоционално обогрени, те изразяват чувствата, настроенията и напрежението в противопоставянето. Поведението на участниците се реализира на практика чрез мимики, жестове, физически действия и други вербални средства“. Вж.: Димитров, Д.В. Управление на конфликта. Пловдив: ИК „Марица“, 2005. с. 38.

бъдат израз на приемане или отблъскване, на съгласие или несъгласие и т.н. При административните конфликти отношенията между субектите са *нормативно регламентирани*. Освен задължителното право на всички граждани на Република България да спазват законите и Конституцията, в своята дейност административните служители са длъжни да се съобразяват с голям брой директиви, регламенти, наредби, правилници, кодекси и т.н.

При административния конфликт има три възможности за *завършване*, които се определят от постигането на *крайните цели*: в случаите, когато страните са удовлетворени, *конфликтът се приема за разрешен*, но когато крайните цели не са постигнати, страните могат да се подготвят за *нов конфликт* или да се *откажат от конфликта* (т.нар. блокиране).

Предпоставките за възникване на административен конфликт имат обективно-субективен характер. Към *обективните причини* се отнасят обстоятелствата, съпътстващи социалното взаимодействие между субектите и водещи до противопоставяне и сблъсък на техни интереси, цели, мнения, позиции и т.н. Обективни са и организационно-управленските причини за възникване на административни конфликти. *Субективните причини* обикновено се свързват с индивидуалните особености на участниците в конфликтното взаимодействие, които определят избора им да влязат в конфликт при създадена конфликтна ситуация или да вземат друго решение за своето поведение.

Организационно-управленските причини за административните конфликти са свързани със създаването и функционирането на организацията, с организационната структура, колектива и екипите.¹¹ Създаването на административни структури обикновено е свързано с решаването на конкретна административно-управленска задача.¹² На практика често възниква несъответствие между структурата на дадена административна организация и решаваните от нея задачи. Подобно несъответствие може да е в резултат на допуснати грешки и некомпетентно проектиране на организационната структура или при промяна на политиките и целите възникват нови потребностите от изпълнение на различни от предварително предвидените за организацията дейности и задачи. Нивото на конфликтност се покачва, когато ръководството забави или не съумее да адаптира и приспособи административното звено към новите условия.

Функционално-организационните причини за административния конфликт са провокирани от неоптималните връзки на организацията с външната за административната структура среда, между отделните структурни звена, както и между отделните служители. Повечето административни организации от публичния сектор са елемент на организации от по-висок порядък. Нарушаването на връзките на тази административна организация с външната среда може да доведе до конфликтни взаимодействия и конфликти, тъй като функционалните връзки между структурните елементи трябва да съответстват на разписаните

¹¹ По Анцупов и Шипилов. Вж.: Анцупов, А.Я., А.И. Шипилов. Конфликтология. Москва: ЮНИТИ, 2000. с. 118–221.

¹² Например създаването на Държавни агенции (ДА) – в момента в България функционират единадесет ДА според Административния регистър. Вж.: (достъпно на 10 януари 2019).

изисквания за тяхната дейност и правната уредба за функциониране на самата организация.¹³

Личностно-функционалните причини се характеризират с несъответствие между личните качества и способности на дадения служител и професионалните, моралните, нравствените и етичните изисквания на заеманата от него длъжност. Конфликтна предпоставка са недостатъчният административен капацитет и препоръките за повишаване на капацитета и подобряване на дейността на административната организация.¹⁴ Административният конфликт може да възникне в няколко посоки – с колегите от същото или от други звена на административната структура, с ползвателите на услугите и дейностите, извършвани от съответната структура; с ръководството или с подчинените (ако служителят заема ръководна позиция).

Социалнопсихологическите причини и личностните причини не са за подценяване при изясняване на сложния механизъм на административните конфликти. Администрацията е призвана да работи за хората, в нея също работят хора, които имат своите неформални преживявания, чувства, страхове, его и т.н. Развитие на личността е динамичен процес – серия от редуващи се периоди на стабилност и изменчивост, в психическото развитие се явяват кризи и конфликти, които съчетават в себе си конструктивни и деструктивни тенденции.¹⁵ В зависимост от това как личността възприема кризата в живота си, като опасност или възможност, се определя индивидуалният ѝ потенциал за развитие и реализация. В случаите, когато професионализмът и емоционалната интелигентност отстъпят пред индивидуалните социалнопсихологически характеристики, има опасност да се изкривят и деформират информацията, резултатите от дейността, оценката на сложни събития и др. Изборът на поведение в такива случаи не винаги е в унисон с професионалната етика и професионалните стандарти и е предпоставка за конфликти. Взаимоотношенията между страните се определят от характера на *конфликтните взаимодействия*, взаимозависимостта на страните, баланса на силите, оценката за конфликта и неговата прозрачност. Взаимодействията са преките и косвените въздействия на опонентите един спрямо друг и провокират зараждането или не на конфликта между тях. Балансът на силите оказва влияние върху осъзнаване на административния конфликт от потенциалните съперници,

¹³ По Димитров, Д.В. Управление на конфликта. Пловдив: ИК „Марица“, 2005, с. 40.

¹⁴ Mihaleva, S. Problems and Achievements of Bulgarian Administrative Capacity to Manage Community Project. Сборник научных трудов 14-й Международной научно-практической конференции, Финансовые проблемы и пути их решения: теория и практика, 23–25 апреля 2013 года, Санкт-Петербургский государственный Политехнический университет. Санкт-Петербург, 2013, с. 432–442.

¹⁵ Според Топузова, Й., Д. Ангелова „Упражняването на комплекс от дейности в интегрирана работна среда, пречупени през условията на пол, възраст, трудов стаж и личностни особености, са обективна предпоставка за проява на професионално изпепеляване сред здравните служители, занимаващи се с административни въпроси“. Вж.: Топузова, Й., Д. Ангелова. Анализ на професионалния бърнаут синдром сред здравни служители, работещи в административни звена. – *Психологически изследвания*, 2016, кн. 2, с. 117. <https://ceeol.com/search/article-detail?id=581630>.

неговата динамика, определянето на предполагаем резултат и вероятната степен на прозрачност на конфликта.

Администрацията е изправена пред решението на редица сложни проблеми, посочени във всички официални документи – стратегии, програми, указания. Наблюденията показват, че тези проблеми често ескалират и имат публично проявление, изразяващо се в конфликтни противопоставяния в различните сфери на обществения живот и дейност на административно-управленския апарат. Независимо от опитите да бъдат омаловажени, административните конфликти са факт, те съществуват във всички взаимоотношения и дейности на административната организация, която обикновено е елемент на организация от по-висок йерархичен порядък.

За да не излязат от контрол и да придобият собствена динамика, административните конфликти е необходимо да бъдат изследвани. Намирането на ефикасни възможности за тяхното успешно управление налага потребността от постоянно изучаване, анализиране, систематизиране и диагностициране.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Анцупов, А.Я., А.И. Шипилов. Конфликтология. Москва: ЮНИТИ, 2000.
2. Банкова, И. Административна конфликтология. Варна: УИ на ВСУ „Ч. Храбър“, 2019.
3. Галтунг, Й. Разрешаване на конфликти. София: Сиела“, 2005.
4. Димитров, Д.В. Управление на конфликта. Пловдив: ИК „Марица“, 2005.
5. Козер, Л. Функции социального конфликта. Москва, 2000.
6. Михайлова, И. Управление на организационни конфликти: Управленски подход, компетентност и стратегии. Сборник с доклади от Научна конференция с международно участие „Съвременни управленски практики IX – Управленска наука, икономика и бизнес практики – съвременни ракурси и предизвикателства“. Бургас: Бургаски свободен университет, с. 219–227.
7. Павлов, П. Държавното управление на администрацията в европейски контекст (Ориентири за трансформация). Варна: УИ на ВСУ „Ч. Храбър“, 2007.
8. Пържанова, А. Неравенство и образование – глобални тенденции и перспективи. Prospects for development of education and science: Collection of scientific articles. Plovdiv, 2016.
9. Топузова, Й., Д. Ангелова. Анализ на професионалния бърнаут синдром сред здравни служители, работещи в административни звена. – *Психологически изследвания*, 2016, кн. 2, с. 113–118. <https://ceeol.com/search/article-detail?id=581630>
10. Фотев, Г. Диалогична социология. София: Изток-Запад, 2004.
11. Mihaleva, S. Problems and Achievements of Bulgarian Administrative Capacity To Manage Community Project. Сборник научных трудов 14-й Международной научно-практической конференции, Финансовые проблемы и пути их решения: теория и практика, 23–25 апреля 2013 года, Санкт-Петербургский государственный Политехнический университет. Санкт-Петербург, 2013, с. 432–442.
12. Административният регистър.

СТРУКТУРНИ ОСОБЕНОСТИ НА АДМИНИСТРАТИВНИЯ КОНФЛИКТ

доц. д-р Иванка Банкова, Васил Павлов, докторант
ivanka.bankova@yfu.bg vasilfpavlov@gmail.com
ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна

Резюме: Административните конфликти съпътстват административната дейност във всичките ѝ нива поради сложните взаимовръзки, зависимости и взаимоотношения. Административният конфликт обхваща административно регулираните отношения, взаимодействия и конфликтни противопоставяния, от една страна, между административните звена и органите на държавната власт, които администрацията е призвана да подпомага, и от друга страна, с гражданите и юридическите лица, клиенти на публични услуги в техните разнообразни взаимоотношения и взаимодействия.

Ключови думи: административни конфликти, административна конфликтология, административно регулирани отношения.

STRUCTURAL FEATURES OF ADMINISTRATIVE CONFLICT

assoc. prof. Ivanka Bankova PHD, Vasil Pavlov, PHD student
VFU „Chernorizets Hrabar“, Varna

Summary: Administrative conflicts accompany administrative activity at all levels because of its complex interconnections, dependencies and relationships. Administrative conflict, encompassing administratively regulated relations, interactions, and conflicts of opposition, on the one hand, between administrative units and public authorities, which the administration is called upon to assist and, on the other, citizens and legal entities, clients of public services in their diverse relationships and interactions

Keywords: administrative conflicts, administrative conflictology, administrative-regulated relations.

АРХИТЕКТУРНО НАСЛЕДСТВО

АНТИЧНОТО НЕДВИЖИМО АРХЕОЛОГИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО НА ВАРНА

Жечка Илиева

Недвижимото културно наследство на Варна се състои от две неделими части – археологическо наследство и сграден фонд – културна ценност от XIX–XX век (след Освобождението – до около 1935 г.). Предмет на настоящото изследване са архитектурните културни ценности, датирани от възникването на града през VI век пр. Хр. до края на Късната античност – VI век.

Археологическите проучвания във Варна, включващи наблюдения и разкопки, датират от повече от 100 години. Началото им полага чехът Карел Шкорпил (1859–1944), заслужено определян за доайен на българската археология. Той работи във Варна съвместно с брат си Херман (Херменгилд, 1858–1923) от 1904 г. до смъртта му през 1923 г. Братята живеят дълги години в България и основават Варненския археологически музей (1888) и Варненското археологическо дружество (1901). Карел е директор на музея от 1915 година до смъртта си, а Херман 17 години е несменяем председател на Варненското археологическо дружество.

Във времето на системни археологически проучвания доста от находките – недвижими културни ценности на Варна са останали непубликувани. Причините са много и различни, но основните са поради оскъдната информация, която са давали на проучвателите си¹. Други се споменават от тях бегло, по друг повод.

Територията на съвременния град има богат континуитет. През изминалите 2570 г. от създаването му са натрупани множеството напластявания от архитектурно-строителни останки. Масивното строителство, започнало през последното десетилетие на XIX век, и най-вече от последните 70 г., пречи на откриването и запазването на античните находки. Създалият се във времето културен слой лежи под съвременното улично ниво от 4 до 8 м (на места). Разкопките в града рядко са били

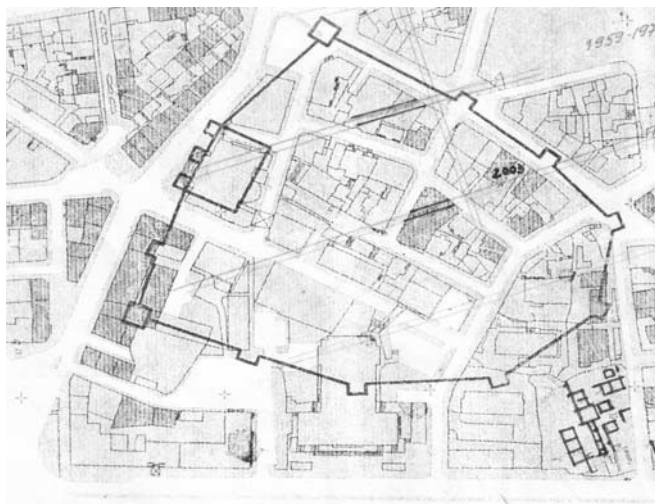
Доц. д-р арх. Жечка Илиева, Архитектурен факултет, катедра „Архитектура и урбанистика“, ВСУ „Черноризец Храбър“

¹ Кр. Вачева. Археологически ситнежи и копнежи. В: Сборник с доклади на ВИАД, изнесени на I градска конференция на 22 април 2012 г. в Музея за история на Варна, с. 23, Обр. 1, с. 4–14.

извършвани на предварително предоставен терен. В останалите случаи археологическите проучвания са спасителни. Най-често те са съпроводени от конфликти от различно естество и множество компромиси, често за сметка на старините.

Установено е, че Варна е един от най-старите градове не само в България, но и по цялото Черноморие². Създаването на селището е резултат от изселническите движения в Егейска Гърция (средиземноморския бряг на Мала Азия), наричани „Велика гръцка колонизация“. Античният град колония е основан от малоазийски изселници от йонийския град-държава Милет през втората четвърт на VI век пр. Хр., които го назовават Одесос. Тази информация е почерпена от древногръцки периплус (Псевдо-Скимнос), в който се споменава, че по това време в Мидия е царувал Астиаг (580–550)³. Няма друго писмено сведение за възникването на града, но посочената информация се потвърждава от археологическите проучвания на М. Лазаров. При тях е засвидетелствана жилищна сграда, датираща от това време, чиито субструкции са каменни, а суперструкцията е от кирпич.

Ранният град възниква върху наклонена тераса, отваряща се към малък залив, и е бил ситуиран недалече от съществуващо тракийско селище. Одесос е бил защитен от изток от съвременния нос Варна, чието продължение днес е вълноломът. Тази територия според М. Лазаров се е намирала между съвременните улици „8 ноември“, „Сан Стефано“ и „Преслав“ (Обр. 1). През Античността и Средновековието в Одесос – Варна, освен елини са живели траки, малоазийци, римляни и заселници от много други етноси.

Фигура 1. Територия на колонията (улици „8 ноември“, „Сан Стефано“ и „Преслав“)

² М. Лазаров. ОДЕСОС – ВАРНА. Археологически кадастър. Варна, 2001, с. 12. Археологическият кадастър е изготвен по поръчка на Община Варна. Проф. М. Лазаров (1934–2006) по това време е археолог в РИМ. Кадастърът е замислен като отворена система, която постоянно да се допълва и обогатява. В известен смисъл тази статия се явява продължение на този замисъл.

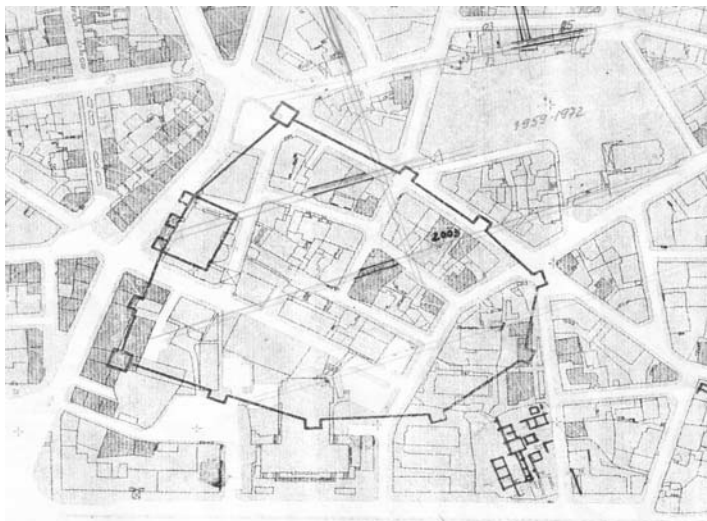
³ Пак там, с. 2.

Изборът на терен за издигането на нов град през Античността е подчинен на няколко основни изисквания. Те са били напълно спазени при основаването на Одесос:

- терен с южно изложение, загърбващ характерните за мястото студени ветрове;
- равен, със слаб наклон терен, позволяващ оттичането на атмосферните води;
- наличие на хубава питейна вода с достатъчен дебит;
- наличие на суровини за строителство;
- условия за траен поминък;
- транспортни връзки (удобен залив, река, основен път или кръстопът).

От изброеното се вижда, че милетските гърци не само са се съобразили с античните градоустройствени принципи, но са избрали изключително подходящ за мореплаване и риболов залив. Той е закътан от североизток от нос Варна (сега продължен от фаровата стена). Пристанището не се е затлачило с времето от наноси, както това се случва по-късно с много от елинистическите малоазийски градове, основани при устието на река (Милет, Приена, Хераклея и другаде). То продължава да обслужва града до началото на XX век.

Скоро след основаването му, още в началото на V век пр. Хр., Одесос се разширява. Разрастването е по посока на високата тераса, на която по-късно са издигнати Големите римски терми (между улиците „Княз Ал. Дондуков“, „Граф Игнатиев“, „Сан Стефано“, „Хан Крум“ и „Цар Калоян“ (Фигура 2). М. Лазаров предполага, че именно някъде там се е намирал Акрополът на античния град. Досега все още няма археологически доказателства в подкрепа на мнението му.

Фигура 2. Територия на Одесос, V век пр. Хр. (според М. Лазаров)

Дълго време след основаването си Одесос е бил „открит град“, както наричаме тогавашните градове без крепостни стени. Той бързо се превръща в икономически център – преуспяващ морски град. Постепенно територията му се уго-

лемява, като на юг и изток достига до брега на морето, а на север и запад заема различни площи, защитавани от крепостни стени. Не е ясно кога за първи път градът е укрепен. Поради това че запазени останки от крепостни стени няма, за наличието им около най-ранния Одесос можем да съдим единствено от записките на древните летописци. Първите данни са от готския историк Йорданес. Той описал неуспеха на Филип II Македонски да превземе града през 341 г. пр. Хр. Тогава жреците и местната управа излезли пред градските порти и чрез преговори успели да сключат споразумение. Така индиректно става ясно, че през IV век пр. Хр. Одесос вече има крепостна стена. Александър Македонски успява да завладее града по-късно – около 10 години след неуспеха на баща си. Одесос остава македонско владение до смъртта на Лизимах през 281 г. пр. Хр., след което възстановява независимостта си⁴.

Предвид произхода на гръцките колонисти (Милет), със сигурност може да се предполага, че от V век пр. Хр. нататък градоустройствената схема на Одесос е ортогонална. Тази система е въведена от милетския архитект Хиподам и без да се вземат предвид особеностите на терена, е била прилагана в малоазийските елинистични градове.

Античният Одесос постепенно нараства и обхваща територията, приблизително очертана между бул. „Приморски“, пешеходната зона на бул. „Княз Борис I“, ул. „27 юли“ и ул. „Цар Симеон I“. През различните периоди градът е променял очертанятията си, изградени и преправяни са редица крепостни стени, защитаващи го с променлив успех.

Най-ранната открита досега фортификация е отбранявала Одесос от север. Останките ѝ се проследяват северно от ул. „Архимандрит Филарет“ в участъка от ул. „Мусала“ до ул. „Воден“. Издигната е в типичния за елинистичната епоха сух квадратен градеж, наречен по-късно от римляните *opus quadratum*⁵. Конструкцията е монументална, много качествено изградена. За целта са използвани големи варовикови блокове (квадри), оформящи лицевите части на стената (куртини). Ядрото ѝ има клетъчна структура благодарение на свързващите куртините, напречни зидове, които също са изградени от квадри. Кухините са били запълнени с *emplecton*⁶ (пълнеж, представляващ трамбована глина и дребни камъни). Така оформеното ядро придава висока устойчивост на укреплението. Крепостната стена е с дебелина 3,80 м. В разкрития участък е запазена почти квадратна кула с размери 10,00x10,80 м. Тя също е изградена от квадри. Малък фрагмент от същата фортификация е проследен пред Еврейския дом на пл. „Мусала“ (1977), а по-късно (в началото на първото десетилетие на XXI век) и друга част – от кула – със същите характеристики на градежа в сутерена на сграда на пл. „Мусала“⁷. Предполага се, че описаните останки са принадлежали на северната крепостна стена, издигната в ранната елинистична епоха (Фигура 3). От наличните данни крепостната стена е била допълнително подсилена с четириъгълни кули. Пъл-

⁴ Лазаров, М. Археологически кадастър. Варна, 2001, с. 3.

⁵ Вачева, Кр. За терминологията на римските строителни техники. В: – *Археология* (София), XX, 1978, кн. 1, с. 1–8.

⁶ Пак там.

⁷ Заснемане на Кр. Вачева, нанесено провизорно на кадастър (Фигура 1).

ното очертание на градската територия на Одесос по онова време все още не е известно, но несъмнено градът е проектиран в съответствие със стандартите на елинистичните центрове на Изтока.

Фигура 3. Кулата на елинистичната крепостна стена втората половина на IV век пр. Хр.

През елинистичната епоха градът се разширява и получава следващата по хронология крепостна стена, датирана II–I век⁸. Крепостните стени на античния град са съборени през I в. пр. Хр. в резултат на похода на гетите срещу понтийските градове. Сред най-пострадалите между тях се сочи и Одесос. При възстановяването му след опустошителното нападение елинистичната крепостна стена е преправена през ранната римска епоха и е поддържана до края на IV век (Фигура 4)⁹.

Сравнително повече информация и археологически доказателства има от годините на римското управление. Според един надпис от Одесос в началото на I в. сл. Хр., по времето на император Тиберий, били направени поправки на елинистичната крепостната стена¹⁰. Фрагмент от наречената от М. Лазаров елинистично-римска стена, разкрита от него през 1983 г. в двора на НТС, също носи белезите на значително преустройство. В проучения участък голяма част от квадратите са сполии със запазени отвори за скоби тип „дястовича опашка“, но вече споени с хоросан. Независимо от археологическите свидетелства за постепенното разширяване на територията му, през цялото време градът запазва градоустройствените си преимущества (Фигура 5).

⁸ <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0#История>; http://www.gradvarna.com/castles_past.htm

⁹ Лазаров, М. Археологически кадастър. Варна, 2001, с. 3.

¹⁰ [https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%;](https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%) <https://www.varnaeye.com/bg/history/istoricheski-postroiki/elinisticheska-i-rimska-stena.html>

Фигура 4. Останки от елинистичната крепостна стена и ремонта през ранната римска епоха

- Най-ранната крепостна стена на Одесос
- Крепостната стена от времето на имп. Тиберий
- Късноантичната крепостна стена
- Средновековната крепостна стена

Фигура 5. Крепостните стени на Одесос – Варна

На 40 м северно от описаната по-горе ранна крепостна стена (ул. „Архимандрит Филарет“) е изградена друга, определяна като римска. На първите останки от тази фортификация се попада през 1978 г. при прокопаването на автомобилния подлез на ул. „Шипка“. Откритите руини остават видими, вградени в източната

стена на тунела. Те са част от много голяма правоъгълна кула (phourion), изградена пред северната куртина на стената. Тя е доразкрита по-късно в изкопите, направени за изграждането на Централен търговски дом. Субструкцията ѝ се издига стъпаловидно на юг вероятно поради характера на античния терен. Отвън стените на кулата са изградени от големи квадри (1,90x0,60x0,60), а отвътре – от блокове с по-малки размери. Всички са подредени на плътна fuga. Ядрото е от типичния за римската строителна техника *opus caementicum*¹¹, състоящ се от хоросан и дребни камъни. Във вътрешността на кулата има два пилона, каквито обичайно са издигани, за да носят междуетажните гредореди. Стената е проследена на североизток в продължение на 18 м, а по-нататък – с направление изток. Разкритата през 2018 г. U-образна кула със същия градеж вероятно е издигната в чупката по трасето на стената. Датирана е след началото на втората четвърт на IV в. (след 324 г.)¹². Най-новият фрагмент от същата крепостна стена е открит на пл. „Екзарх Йосиф“ (Шишковата градинка) през 2019 г. Широчината ѝ е 2,80 м, като външното лице е изградено от квадри. Вътрешната видима част е от по-дребни каменни блокове. Ядрото е изградено от *opus caementicum*.

След преместването на столицата на Римската империя във В(Б)изантион – Константинопол, Одесос добива нов тласък в развитието си и територията му е разширена отново с 50 до 100 м. Изградена е нова крепостна стена и настъпват промени в градоустройството¹³. Така в периода V–VII век античният Одесос е заемал територия, която вече е относително добре определена. Фортификациите му са най-добре проследените до сега. Крепостната стена и някои от кулите ѝ са локализирани в археологически проучените участъци: при бул. „Приморски“ срещу Аквариума; с кръгла кула зад сградата на южния ъгъл на бул. „Приморски“ и ул. „М. Колони“; под сграда на южния тротоар на ул. „М. Колони“; през пл. „Екзарх Йосиф“ (Шишковата градинка); по югозападната страна на ул. „27 юли“; по бул. „Цар Борис I“, с триъгълна кула при църквата „Свети Никола“; с триъгълна кула преди тунела на „Шипка“; през улиците „Шипка“, „Шейново“, „Драгоман“ и пл. „Независимост“, под магазин „New Yorker“, с триъгълна кула в двора зад магазина; при сградата на бившата Първа източна банка на ул. „А. Златаров“; при пресечката на улиците „Л. Заменхов“ и „Козлодуй“ и надолу северно от гаровия площад „П. Славейков“. Трасето е описано от М. Лазаров¹⁴ и е допълнено с резултати от последните проучвания на най-късната антична крепостна стена, чието изграждане може да се отнесе към втората четвърт на V в.

По сведения на братя Шкорпил част от стената, минаваща по бул. „Приморски“, се е срутила и останките ѝ са се виждали под водата. Основата на стените (на около 3 метра под сегашното ниво) била от дребен камък, а по-нагоре били изградени от големи каменни блокове, наредени плътно един до друг. Височината им достигала до 8 метра, а дебелината от 1 до 3,5 м на по-уязвимите места. На определени места е имало четириъгълни бойни кули, които били по-високи и

¹¹ Вачева, Кр. За терминологията на римските строителни техники. Цит. съч., 1978.

¹² Кузов, Х. Проучване на кула по късноримската крепостна стена на Одесос. В: <https://archaeo.museumvarna.com/bg/news/24>.

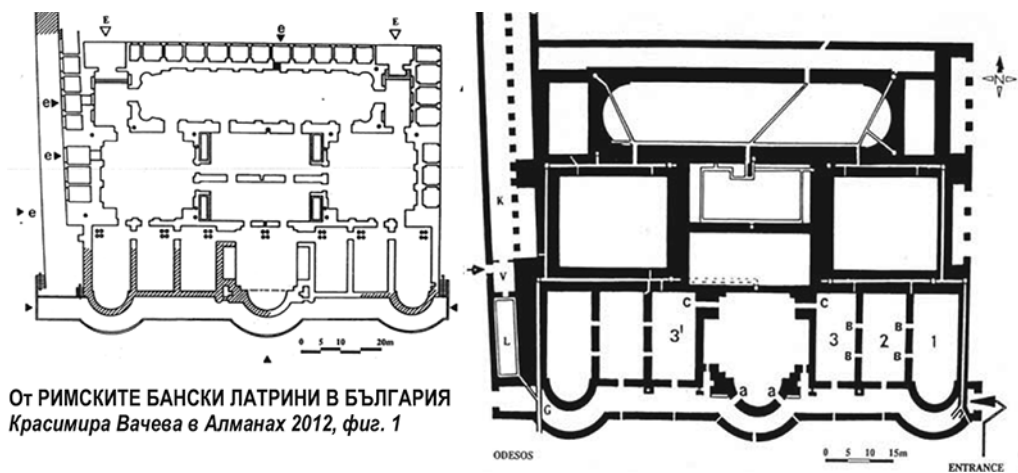
¹³ Лазаров, М. Археологически кадастър. Варна, 2001, с. 3.

¹⁴ Пак там.

издадени напред. Няма единно мнение за това докога са се запазили римските крепостни стени. Сигурни сведения има до VI век, но според различните изследователи в един или друг вид те са били използвани до X, XIV или XV век¹⁵.

До 2019 г. не е известна нито една от античните порти на Одесос. Тогава, при разкопки по трасето на ул. „Цар Симеон I“, се откри част от югозападната фортификационна система и първата засега порта на града. Строежът и периодът са римо-византийски, изградена през римската епоха и с реконструкции е продължила да съществува до края на VI, началото на VII век¹⁶.

Най-значителните останки в Одесос са от разположените в южната му част Големи и Малки терми¹⁷. Първите са издигнати по времето на император Септимий Север. Строителството и експлоатацията им са в рамките на малко повече от 80 години (края на II–III век). Сградата е със забележителни за европейските римски провинции размери – втора по големина след термите на Аугуста Треверорум (столица на провинция Белгика). Разположена на две нива, обществената баня е с площ от 7500 м² (Фигура 6). Ориентирана е по посоките на света. Топлите ѝ помещения заемат целия южен фронт и са снабдени с подово отопление, а най-горешите – и със стенно. С изключение на някои участъци от отопляваните зали, оставащи под съвременни строежи, по-голямата част на сградата е археологически проучена.

От РИМСКИТЕ БАНСКИ ЛАТРИНИ В БЪЛГАРИЯ
Красимира Вачева в Алманах 2012, фиг. 1

Фигура 6. План на банския и на инсталационния етаж на Големите римски терми

¹⁵ От сведенията на братя Шкорпил не става ясно за коя от античните стени на Одесос става въпрос. Според описаната строителна техника най-вероятно това е елинистично-римската фортификация на града.

¹⁶ <https://www.monitor.bg/bg/a/view/otkriha-ugozapadnata-porta-na-antichnija-odesos-160533>

¹⁷ Вачева, Кр. Южната фасада на римските терми на Одесос. В: – *ИНМВ*, 1985, (21)36, с. 49–54; Входовете на римските терми на Одесос. В: – *Археология* (София), XXVIII, 1986, 1, 1–8; Watschewa, Kr. Bibliographie der roemischen Baeder in Bulgarien. Bibliotheca Pontica. Warna: Verlag „Slawena“, 2010, s. 21, 73–2–5, 13, 15, Abb. 57 A–B; Abb. 58, 59.

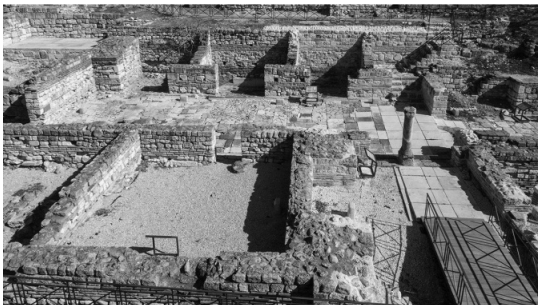
Големите римски терми на Одесос принадлежат към Малкия императорски тип според съществуващата класификация на римските обществени бани. Плановата схема е симетрична, с незначително отклонение при западната фасада. Богатството на интериора е било постигнато с помощта на скулптури, йонийска и коринтска ордерна украса и разноцветни настилки и облицовки¹⁸.

В инсталационния полуподземен етаж е разположена отоплителната система, състояща се от префурним, огнища, комини, котелни съоръжения и хипокауст¹⁹. В него е имало мрежа от оловни водопроводни тръби, снабдяващи басейните с различно temperирана вода.

През самостоятелен вход, разположен на западната фасада на термите, са били достъпни латрина (тоалетна) и лупанарий? (публичен дом), използващи общо преддверие²⁰. Нарушението на симетрията в плана вероятно се дължи на преминаваща западно покрай сградата улица. Наличието на такъв градоустройствен елемент може да се обвърже с разположените там обществени структури (латрина и лупанарий).

Термите са изградени с обичайните за римската епоха строителни техники: опус циментикум, opus quadratum, opus testaceum и opus vittatum mixtum²¹. Използваните за покритията конструкции са полуцилиндрични и кръстати сводове.

Малките (южни) терми на Одесос са по-късните и много по-малки обществени бани, които заместват изоставените Големи терми (Фигура 7). Издигнати са върху теменоса на древен тракийски храм или светилище на древния гръцки бог Аполон. Построени са и функционират в периода от края на III–VI век, когато Одесос, както и цялата Римска империя преживяват упадък.

Фигура 7. Малките терми на Одесос

Фигура 8. Останки от хипокауста на тепидариума

¹⁸ Вачева, Кр. Мраморът в интериора на Одесоските терми. В: – V международна научна конференция „Архитектура, Строителство – Съвременност“, 8–10 юни 2011 г., Варна, с. 260–266.

¹⁹ Вачева, Кр. Отоплението на римските терми на Одесос. В: – Научнопрактическа конференция с международно участие „Архитектура, Строителство – Съвременност“, 2–4 юни 2005 г.

²⁰ Вачева, Кр. Римските бански латрини в България. В: – *Научен алманах на ВСУ*, серия „Архитектура и Строителство“, 2012, кн. 6, с. 125–137; Dies. Входовете в римските терми на Одесос. В: – *Археология*, XXVIII, 1986, 1, 1–8.

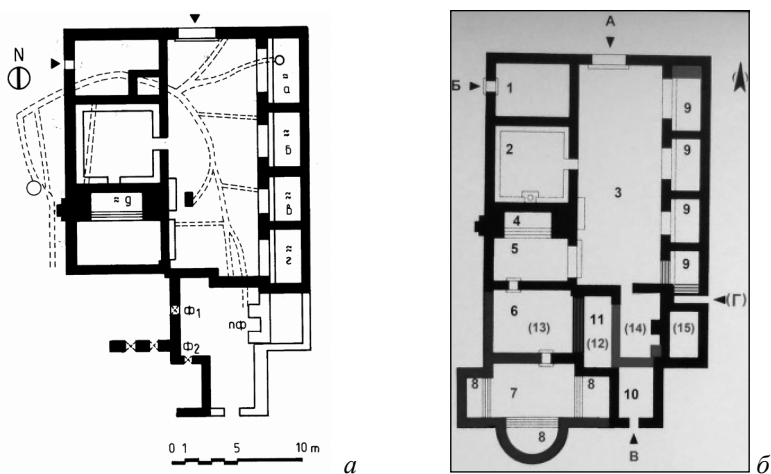
²¹ Вачева, К. За терминологията на римските строителни техники. Цит. съч., 1978.

Плановата схема и басейните в базилика термарум подсказват, че термите са съвместявали хигиенни и лечебни функции. Преустройствата на сградата сочат два строителни периода²². Вторият период засяга отопляваните помещения на банята. Той включва изграждане на стълбище в южния басейн на базилика термарум и отваряне на нов вход на негово място.

Най-разрушена е южната част на сградата. Останките на горещата баня (калдариум) са непроучени, защото се намират под бул. „Приморски“. Отопляваните помещения са запазени на ниво хипокауст, което е доказателство за наличието на подово отопление (Фигура 8). Няма сведения за стенно отопление, тъй като няма подробна археологическа публикация.

Строителната техника, използвана за изграждането на термите, е *opus vittatum mixtum*. От инсталациите най-добре съхранени са останките от канализационната мрежа (Фигура 9а, б). Отчасти запазени са фрагменти от мраморни настилки и облицовки.

Още една много по-късна баня, вероятно обществена, е в процес на проучване (2017–2020). Параметрите ѝ все още не са оповестени. Засега е датирана V–VI век.

Фигура 9. План на: а. канализационната система; б. на банския етаж

Според данни от Археологически кадастър на Одесос – Варна в града са разкрити при спасителни археологически проучвания пет раннохристиянски базилики, едната от които е била епископска. Ако вземем предвид двете по-ранни постройки, предхождащи епископската, техният брой е седем. Експонирана на открито е единствено епископската. Останалите или са били разкрити частично, или е преценено, че не предоставят възможност за цялостното им разкриване.

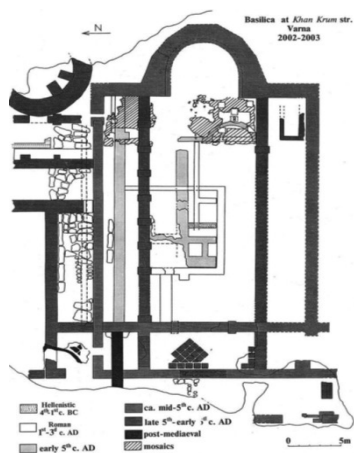
Комплексът от три базилики е открит на ул. „Хан Крум“ в близост до кръстовището ѝ с „Ал. Батенберг“ (Фигура 10). Сградите са строени последователно една над друга през периода IV–VI в. Най-ранната базилика е построена в началото на V в. Била е със силно скъсени пропорции и с една абсида. Разрушена е след няколко десетиле-

²² Вачева, К. Малките терми на Одесос: архитектурен анализ и графична реконструкция на плана. В: – *Научен алманах на ВСУ*, серия „Архитектура и строителство“, 2012, кн. 6, с. 206–213.

тия, вероятно от земетресение. Притежавала е богат интериор, украсен с разноцветен мрамор, стенописи и подови и стенни мозайки. Богатството на украсата ѝ подсказва, че това може би е била епископската църква на Одесос. На нейно място в първата половина на V в. се построява нова епископска базилика. Тя е по-голяма, трикорабна, с два притвора. Върху мозайките ѝ са изобразени символи на ранното християнство. Тя е просъществувала 50–60 години. След няколко десетилетия върху руините ѝ е построена нова базилика. Тя е била със същия план като на втората базилика, но с мраморен под и вероятно е разрушена при превземането на града от славяните през 614 г.²³

Без да е локализирано местоположението му, е известно, че в Одесос е имало малък дорийски толос, за който свидетелства фрагмент от фриза му²⁴. От по-ранни публикации се знае²⁵, че в града са функционирали два храма: тетрастил, посветен на Аполон от V век пр.

Хр. (на ъгъла на улиците „Сан Стефано“ и „Черноризец Храбър“); втори, посветен на Великия бог (?) – ул. „Одесос“ №9, както и светилище на Херос Карабазмос и Бендида, разкрито в района на Малките терми.

Фигура 10. План на последната от базиликите на ул. „Хан Крум“

Освен останки от култови постройки, на територията на античния град са разкрити останки от две атриумни жилища. Едното е в района на Малките

²³ Мирчев, М. Подова мозайка от гр. Варна. В: – *ИВАД*, VIII, 1951, с. 117–119; Минчев, Ал. Две раннохристиянски мозайки с източни мотиви от Североизточна България. В: *Християнската идея в историята и културата на Европа* (ред. Д. Овчаров, П. Василева, Д. Василева). Варна, 2000, с. 44–64. (за Джанавара – с. 44–54); Минчев, Ал., В. Тенекеджиев. Разкопки на раннохристиянската църква в местността „Джанавара“ край Варна. АОР за 2011. София, 2012, с. 223–225; Minchev, A. The Mosaics of the Early Christian Church at Djanavara by Varna. – In: *The Christian Mission on the Romanian Territory during the First Centuries of the Church*. Constanta, 2009, pp. 18–36.

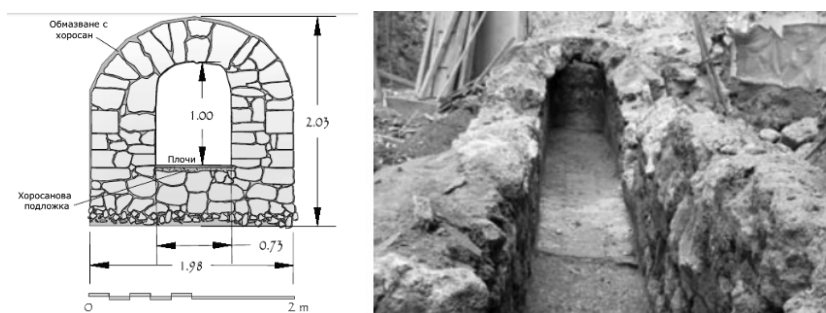
²⁴ Експониран е на централната алея при източния вход на Археологическия музей във Варна.

²⁵ Мирчев, М. За античните храмове на Одесос. В: – *ИИМВ* (3)XVIII, 1967, 25–27; Тончева, Г. – *Acta Antiqua Philippopolitana, studia arch.*, 71–79.

терми, а другото – в изкопите за строителство на нова сграда на бул. „Приморски“.

На различни места в територията на античния град в продължение на последните 100 години са разкривани различни по вид и градеж водни съоръжения – кладенци, зидани водопроводи²⁶, водопроводи от керамични тръби, керамични утаители, каменни водни разпределители, акведукт и водонапорна кула²⁷ (Фигури 11а, б, в).

Акведуктът е разкрит през 2015 г. на ул. „Ив. Вазов“ № 9, 11. Свързан е конструктивно със северната късноантична крепостна стена. Проследен е в продължение на 16,70 м. Субструкцията на акведукта е изградена прецизно от квадрати и по-големи каменни блокове. Нагоре градежът е от *opus testaceum* със запазена височина, достигаща до 13 реда. Акведуктът е бил конструктивно укрепен с контрафорси, два от които са запазени *in situ*. В градежа е ползван много качествен хоросан с едри парчета натрошена строителна керамика²⁸.

Фигура 11а. Зидан водопровод в северната периферия на Одесос (по Хр. Кузов)

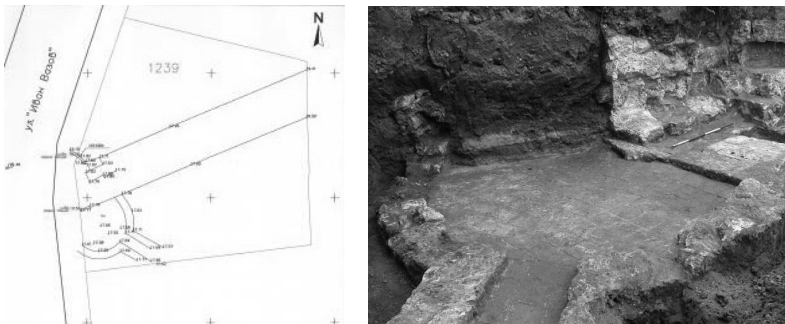

Фигура 11б. Акведукт ул. „Ив. Вазов“ № 9, 11

²⁶ Кузов, Хр., М. Христов. Проучвания по северната крепостна стена и зидан водопровод на късноантичния Одесос. – *Журнал за исторически и археологически изследвания*, 2016, 1–2, с. 5–37.

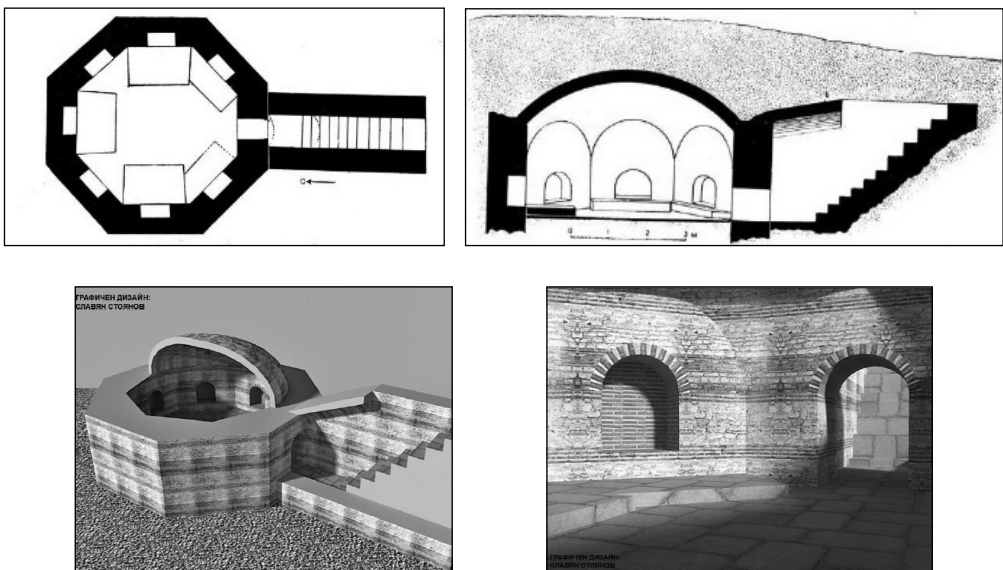
²⁷ Кузов, Хр., Т. Роков. Кула и *castellum aquae* по късноантичната крепостна стена на Одесос. – *ИНМВ*, XLIV (LXIX), 2008 (2012), с. 141–153; Minchev, A. The Water Supplies of Odessos (6th century BC – 6th century AD). – In *The Water: Life and Pleasure. Proceedings of an International Conference held in Strumica in 2008* (ed. Sl. Taseva, V. Sekulov, V. Georgieva). Strumica, 2009, 141–154; Вачева, К. Археологически ситнежи..., обр. 6, 11.

²⁸ Кузов, Хр., М. Христов. Цит. съч.

Фигура. 11в. Castellum aquae разкрит на ул. „Иван Вазов“ № 10 (по Хр. Кузов)

Недалече от северната крепостна стена през 1860 г. при строежа на стария конак е открита късноримска гробница-мавзолей от IV век²⁹. Повторното разкриване на засипаната сграда е извършено през 1912 г. от Варненското археологическо дружество под ръководството на братя Шкорпил. Първото ѝ описание е в спомените на К. Шкорпил (1921): „гробницата е изградена от големи четвъртити тухли и червен хоросан. Сводът има вид на полукълбо. Основата на гробницата е осмоъгълна. Широчината ѝ е 5 метра, височината ѝ е 3 метра. В гробницата има седем долапчета и една вратичка“. М. Мирчев през 1958 г. предлага подробна публикация на гробницата и по косвени данни я датира II–III век. Предатирана е в IV век през 2015 г. от Т. Роков на базата на подробен сравнителен анализ.

Фигура 12. Гробница-мавзолей от IV век в центъра на Варна
(визуализации на Славян Стоянов)

²⁹ Т. Роков. Гробница-мавзолей от римската епоха. В: – *Будител*, септември, 2015; <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q>

Одесос остава в границите на Византия след разделянето на Римската империя през 395 г. и архитектурата му продължава да се определя от гръцкия културен кръг, към който градът винаги е принадлежал. По времето на император Юстиниан I той изживява икономически и културен подем. Одесос продължава да поддържа в добро състояние укрепителната си система и по-късно, когато става административен център на квестура през 536 г. Градът е разрушен и изоставен в началото на VII век при аварските и славянските нашествия. Градският живот секва около средата на VII век след унищожителен пожар, а името Одесос изчезва. Археологическите проучвания свидетелстват за дълъг хиатус. По-късно, през 680 г., се появява названието Варна, упоменато за първи път във византийските хроники. Хронистите използват и старото, и новото име, но в нов контекст: „... и българите стигнаха до така наречената Варна, близо до Одесос.“

ЛИТЕРАТУРА:

- Вачева, Кр. За терминологията на римските строителни техники. В: – *Археология* (София) XX, 1, 1978, с. 1–8; Южната фасада на римските терми на Одесос. В: – *ИНМВ* (21)36, 1985, 49–54; Входовете на римските терми на Одесос. В: – *Археология* (София) XXVIII, 1986, 1, с. 1–12; Отоплението на римските терми на Одесос. В: – Научнопрактическа конференция с международно участие „Архитектура, Строителство – Съвременност“ 2–4 юни 2005 г.
- Watschewa, K. Bibliographie der roemischen Baeder in Bulgarien. Bibliotheca Pontica, Varna: Ferlag „Slawena“, 2010, s. 21, 73–2–5, 13, 15, Abb. 57 A–B; Abb. 58, 59.
- Вачева, Кр. Мраморът в интериора на Одесоските терми. В: – V международна научна конференция „Архитектура, Строителство – Съвременност“, 8–10 юни 2011 г., *Варна*, с. 260–266; Археологически ситнежи и копнежи. В: – Сборник с доклади на ВИАД, изнесени на I градска конференция на 22 април 2012 г. в Музея за история на Варна, с. 23, Обр. 1, с. 4–14; Римските бански латрини в България. В: – *Научен алманах на ВСУ*, серия „Архитектура и Строителство“, 2012, кн. 6, с. 125–137; Малките терми на Одесос: архитектурен анализ и графична реконструкция на плана. В: – *Научен алманах на ВСУ*, серия „Архитектура и строителство“, 2012, кн. 6, с. 206–213.
- Кузов, Хр. Проучване на кула по късноримската крепостна стена на Одесос. В: <https://archaeo.museumvarna.com/bg/news/24>
- Кузов, Хр., Т. Роков. Кула и castellum aquae по късноантичната крепостна стена на Одесос. – *ИНМВ*, XLIV (LXIX), 2008 (2012), с. 141–153.
- Лазаров, М. ОДЕСОС – ВАРНА Археологически кадастър. Варна, 2001, с. 13.
- Минчев, Ал. Две раннохристиянски мозайки с източни мотиви от Североизточна България. В: *Християнската идея в историята и културата на Европа* (ред. Д. Овчаров, П. Василева, Д. Василева). Варна, 2000, с. 44–54.
- Minchev, A. The Mosaics of the Early Christian Church at Djanavara by Varna. – In: *The Christian Mission on the Romanian Territory during the First Centuries of the Church*. Constanta, 2009, pp. 18–36; *The Water Supplies of Odessos (6th century BC – 6th century AD)*. – In *The Water: Life and Pleasure. Proceedings of an International*

Conference held in Strumica in 2008 (ed. Sl. Taseva, V. Sekulov, V. Georgieva). Strumica, 2009, 141–154.

- Минчев, Ал., В. Тенекеджиев. Разкопки на раннохристиянската църква в местността Джанавара край Варна. АОР за 2011. София, 2012, с. 223–225.
- Мирчев, М. Подова мозайка от гр. Варна. В: – *ИВАД*, VIII, 1951, 117–119.
- Роков, Т. Гробница-мавзолей от римската епоха. В: – *Будител*, септември, 2015.

САЙТОВЕ:

- <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0#История>.
- https://www.gradvarna.com/castles_past.htm.
- <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%>.
- <https://www.varnaeye.com/bg/history/istoricheski-postroiki/elinisticheska-i-rimska-stena.html>.
- <https://www.monitor.bg/bg/a/view/otkriha-ugozapadnata-porta-na-antichniya-odesos-160533>
- <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q>

АНТИЧНОТО НЕДВИЖИМО АРХЕОЛОГИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО НА ВАРНА

д-р арх. Жечка Илиева

Резюме: Недвижимото културно наследство на Варна се състои от две неделими части – археологическо наследство и сграден фонд – културна ценност от XIX–XX век (след Освобождението – до около 1935 г.). Предмет на настоящото изследване са сведенията за архитектурните културни ценности, датиращи от възникването на града през VI век пр. Хр. до края на късната античност – VI век. Включена е кратка информация за вече разкритите археологически обекти:

- три антични крепостни стени, кули и порта;
- римските и късноантични терми на Одесос;
- няколко култови постройки;
- водни съоръжение и водопроводи;
- късноантична куполна гробница-мавзолей.

Много малка част от археологическото наследство на Варна е оцеляла в условията на хилядолетната история на града. Столетия предходните строежи са били кариера за готов строителен материал за следващите. И така градът продължава да живее, макар че не винаги е толерантен към археологическото си наследство.

Ключови думи: Одесос – Варна, археологическо културно наследство, крепостна стена, кула, порта, терми, базилика, храм, светилище, акведукт, *castellum aquae*, римски строителни техники.

THE ANCIENT IMMOVABLE ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF VARNA

arch. Jetchka Ilieva, PhD

Summary: The immovable cultural heritage of Varna consists of two indivisible parts – archaeological heritage and building stock – cultural value from XIX–XX century (after the liberation – until about 1935). The subject of this study is the information about architectural cultural values dating back to the emergence of the town in VI century BC. Hr. Until the end of the Late Antiquity – VI century. Brief information about the already excavated archaeological sites is included:

- Three antique fortress walls, towers and gate;
- The Roman and late antique baths of Odessos;
- Several cult buildings;
- Water equipment and water pipelines;
- Late Antiquity domed tomb Mausoleum.

A very small part of the archaeological heritage of Varna has survived in the conditions of the millennial history of the city. Centuries ago the previous constructions were a career for ready building material for the next. So the city continues to live, although it is not always tolerant of its archaeological heritage.

Keywords: Odessos – Varna, Archaeological cultural Heritage, Fortress wall, Tower, Gate, Thermae, Basilica, Temple, Sanctuary, Aqueduct, castellum aquae, Roman building techniques, opus quadratum, opus vittatum-mixtum, opus testaceum, opus caementicum, emplecton.

СЕМИОТИЧЕН АНАЛИЗ НА ОРНАМЕНТИКАТА – „ЗДАНИЕ БАРОВИ“, СОФИЯ

Владимир Колев

Годината е 1912. София е едва от 33 години столица на свободна България. За този период населението ѝ е нараснало значително и в нея се е съсредоточила голяма част от творческия потенциал на нацията. Новото столетие е начало на промяна на архитектурния облик на града.¹ Чуждестранните архитекти, работили след Освобождението и провъзгласяването ѝ за столица, отстъпват място на поколение българи, добило своето образование в чужбина. Те се завръщат в родината, попили от модерността на новото време, и нетърпеливо се впускат да работят за модерния облик на страната си и града. Първите поколения български архитекти носят със себе си идеите на ново направление в изкуството и архитектурата. Един многопластов „тотален стил“, обхващащ всички форми на изкуството и дизайна: архитектура, мебелиерство, художествено стъкло, графичен дизайн, бижутерия, живопис, керамика, металопластика и художествен текстил². „Архитектурната форма придобива непознат дотогава образ и пластичност чрез използването на богати орнаменти“³. Новото направление носи различни имена по света: ар нуво във Франция, югендшил в Германия, сецесион в Австрия, модерн в Русия и т.н. В България, в периода 1944–1989 г. стилът е възприеман под наименованието „модерн“ но е бил отричан, като пример за класовото разделение. Това води и до незаинтересованост от страна на учените по темата. В съвременното се възстановява търсенето и изучаването на примери от този кратък, но оставил значителна следа в българската архитектура и изкуство период. Възприемането на наименованието „сецесион“ се дължи на факта, че значителна част от творците, работещи с него, са получили образованието си в Австро-Унгария.

Философията на направлението е обърната срещу догмата на академизма.

Д-р арх. Владимир Колев, Архитектурен факултет, катедра „Архитектура и урбанистика“, ВСУ „Черноризец Храбър“

¹ Ангелов, В. Сецесионът в България. София, 2016.

² Гигова, Р. Художникът Иван Пенков (1897–1957) и сецесионът. – *Минало*, 2016, кн. 2.

³ Илиева, Ж. Регионални форми на сецесиона в архитектурата на Варна – сравнителни характеристики при детайлното формообразуване. Дисертационен труд.

Срещу нехуманната, според неговите привърженици, индустриална революция. Сецесионът прокламира творческата свобода, индивидуализма и изработените на ръка детайли. Парадоксално, като идеи то е обърнато към всички, но остава във възможностите само на богатите. С новото направление природата мощно навлиза в архитектурната семантика. Като извор на идеи, тя води артистичното вдъхновение до създаване на нова пластична образност дори при конструктивните елементи⁴. Свещената пролет е своеобразен синоним на стила⁵.

Почти цялостното припокриване с идеите на символизма води до множество примери, впечатляващи със своята семантична дълбочина.

Преди да пристъпим към архитектурния прочит на конкретната сграда, е необходимо да се разгледа, с няколко думи, мястото ѝ в градската тъкан – отново в контекста на времето. Построена е на прага на Балканската война на бул. „Христо Ботев“. Той служи като преход между модерния столичен град от най-бедния ѝ тогава квартал „Ючбунар“. Прави впечатление, че голяма част от булеварда е застроена именно в този период. Там са издигнати някои от най-емблематичните сецесионовы сгради в града. Такава е сградата на Министерство на земеделието, построена за Окръжна палата, Дюлгерското здание, „Майчин дом“, днес „Национален център по трансфузионна хематология“. Още две други здания будят интерес в контекста на настоящия доклад, а именно здание „Калпакчиев“ и здание „Мюшолам“, които вероятно споделят един и същ проектант със сградата, предмет на проучването.

Фигура 1. Дюлгерско здание, бул. „Хр. Ботев“ №71

Фигура 2. Жилищно-търговска сграда, б. на Мюшолам, бул. „Хр. Ботев“ №95

Фигура 3. Жилищно-търговска сграда, б. здание на Калпакчиев, бул. „Хр. Ботев“ №101

Архитектурният ансамбъл в зоната около сградата е разнообразен като обеми и височини (Фигура 4). Между сградите не личи обединяващ фактор, дори и при тези строени в един период. Разположението на основното застрояване е на уличната регулационна линия. Сградите са долепени една до друга на калкан, без да има разстояние между тях.

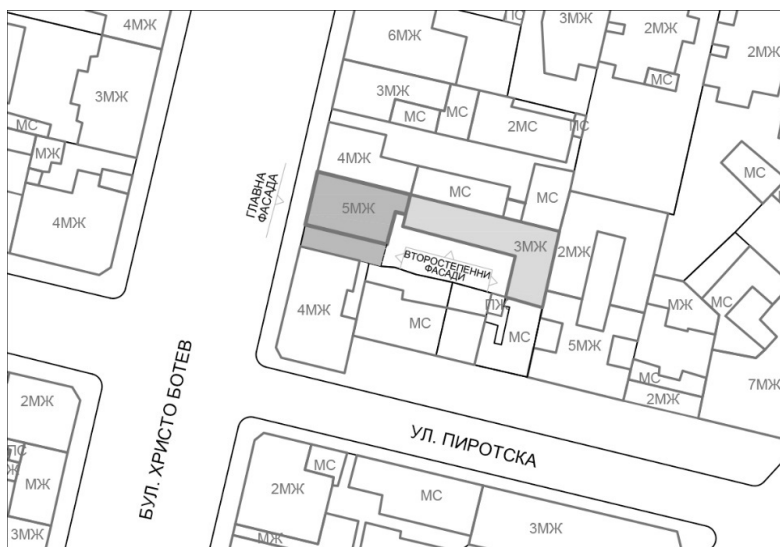
⁴ Илиева, Ж. Пластичният език на сецесиона. XIV международна научна конференция, ВСУ'2014.

⁵ Стоилова, Л., П. Йокимов. Символизмът на декорациите в стила „ар нуво/сецесион“.

Фигура 4. Уличен фронт

Изследваната сграда се състои от две части: основна – 5-етажна, разположена към булеварда, и второстепенна – триетажна, изпълнена във вътрешен двор, достъпен през широк проход в основаната постройка. Носещата конструкция е монолитна, в суперструкцията от тухлена зидария. Междуетажните конструкции са изпълнени с дървен гредоред. В сутерена стените са от каменна зидария, а подовата конструкция е решена с пруски свод. Сградата е пострадала от бомбардировките на София по време на Втората световна война. Разрушено е и впоследствие с леки корекции е възстановено стълбището. През дългата си експлоатация сградата не е претърпяла значителни конструктивни и функционални промени или преустройства.

Фигура 5. Ситуационно разположение на сградата в градската среда

Фигура 6. Челна фасада – жилищна, административна и търговска сграда, б. здание на Барови, бул. „Хр. Ботев“ №72. Архивна фотография – 80-те години на XX век

Фигура 7. Челна фасада – Жилищна, административна и търговска сграда, б. здание на Барови, бул. „Хр. Ботев“ №72, съществуващо положение

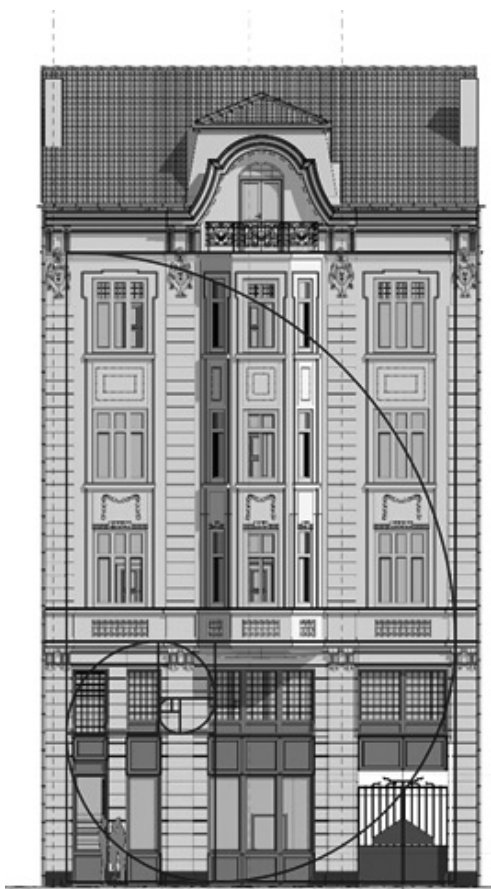
Характерно за сецесиона в България, което ясно личи и в настоящия пример, е, че декорацията с висока художествена стойност е концентрирана по фасадата, гледаща към булеварда – главна фасада⁶. Вътрешните фасади, както е и в случая, са семпли и с минимално количество орнаменти – второстепенни фасади (Фигура 4). Такива се намират единствено като хоризонтално членение на първия дюлгерски етаж към вътрешния двор и при корниза на покривите.

Композиционното решение на челната фасада е с изцяло вертикална ос на симетрията. Характерен еркер, увенчан с балкон и кобиличен фронтон, е позициониран в оста. Подчертаното хоризонтално членение на фасадното решение се осъществява с декоративните елементи и отговаря на вътрешното функционално разпределение: двата търговски етажа са отделени от жилищните с декоративен елемент – скрит балкон, а те от своя страна са отделени с корниз от атичния (та-

⁶ Илиева, Ж. Регионални форми на сецесиона в архитектурата на Варна – сравнителни характеристики при детайлното формообразуване. Дисертационен труд, с. 150.

вански) етаж. От улицата от зоната на атичния етаж се възприема само споменатият вече фронтон. Дограмата на първите етажи – търговски и административен, е изпълнена единно през двата етажа. Това, заедно с лизените, прокарани от първо до последно обитавани нива, създават усещането за издължаване на сградата във височина. Еркертът е издаден трапецовидно пред фасадната плоскост, създавайки ритмичност на повърхнините. Поддържащата го конструкция е скрита с присъщ овал. Фронтонът маркира отделен покривен обем, който е с голям наклон и е покрит с ламарина. По разкази на живеещи в постройката се предполага, че прозорците на административното ниво кантора са били изпълнени с разноцветни стъкла добавящи колорит в композицията.

Във вертикално отношение фасадата се разделя визуално на три части, които съответстват на функционалната схема: Два търговски етажа, три жилищни етажа и един атичен (тавански) етаж. За останалите две части от фасадата на сградата е необходимо да се отбележи, че са в пропорционално отношение една спрямо друга, отговарящи на т.нар. златно сечение (*Фигура 7*). Такова сечение не е характерно за направлението.

Фигура 8. Схема на фасадата с показан вписаният правоъгълник на златното сечение

Фигура 9. Свитъци и имитиращ балконет с балюстри декоративен елемент

Дограмата на тази фасада е почти изцяло подменена, което е в ущърб на общото естетическо възприятие. На показаната схема с голяма степен на сигурност, по фотографски данни, е възстановен характерът на дограмата (Фигура 6).

Ще бъдат представени приложените орнаменти от долните етажи към върха на сградата. Всички те са изпълнени с мазилка и закрепени със скоби-пирони към тухлената зидария. Прави впечатление слабата орнаментираност на търговската зона на сградата. Видно е хоризонтално членение, имитиращо квадروа зидария. То обхваща и двата търговски етажа, които функционално нямат връзка помежду си. Орнаменталната композицията на тази зона завършва с осем броя свитъци, които като че поддържат лизените, продължаващи през жилищните етажи. Тези свитъци вероятно имат символична връзка с дейността, извършвана в мезанина, като канцелария. От друга страна, символизират конструктивен елемент къса конзола, която поддържа хоризонтална, пластично декорирана ивица, имитираща балконети с ниски балюстради. Етимологията на думата балюстрада е с италиански корени и означава полуотворен цвят на нар. Балюстри в архитектурата започват да се ползват през Ренесанса и като заемка в конкретната декорация би могло да препраща към идеите на сецесионовите артисти за вечната пролет. Споменатите лизени разчленяват фасадната плоскост в жилищната зона. Те създават ритъм а-б-а, подчертаващ централната симетрия на фасадата, и създават усещането за обем там, където той липсва. Те са основен елемент на вертикалното членение на фасадата.

Под прозорците на втория жилищен етаж, върху плитка табла, оформена в мазилката, централно е монтирана пластична декорация във вид на гирлянда (Фигура 10). Гирляндите – флорален мотив, широко застъпен в сецесионовата орнаментика се пренася от старата традиция за украсяване домовете по време на празник. След Античността те са привнесени в архитектурата отново по времето на Ренесанса. Гирляндният мотив вероятно е използван също, за да подчертае символното значение и философията на свещената пролет. Тя е пролет на съзряване, на проглеждане и божествено откровение към света.

Фигура 10. Пластична декорация – гирлянда

Фигура 11. Ортогонални декоративни форми – йонийски кими

Фигура 12. Картуш, завършващ с маскарон гротеска

Фигура 13. Кобиличен фронтон

В следващите двустъпални конкавни табли, изпълнени в подпрозоречното пространство на третия етаж, са реализирани ортогонални форми със стилизирани йонийски кими (*Фигура 11*). Произходът на думата „кима“ намираме в латинския език и има значението на водна вълна. От тук и вложеното символно значение за пречистващата сила на водата.

Над всяка лизена е поставен специфичен картуш, завършващ с маскарон гротеска (*Фигура 12*). „Употребата на маскароните се усилва през XIX в., когато те са преоткрити за фасадното декориране на градски жилищни сгради. Така много от архитектите на сецесиона създават свой индивидуален почерк, вплитайки ги в репертоара си.“⁷ Тези алегорични хибридни изображения са характерни за сецесиона и носят съдържание на пазещи зданието същества. Над всеки от тях, разположени подобно на свитъците долу, по два броя, са поставени високи къси конзоли, придържащи корнизата на фасадата.⁸

В атичния етаж еркертът, прокаран през две нива, завършва с балкон, който е с изящно изработен декоративен парапет от ковано желязо, изобразяващ красиви флорални мотиви и допълнен със златни цветя.

Цялостната фасадна композиция се завършва със забележителен кобиличен фронтон (*Фигура 13*). Присъщите издадени тухлени елементи директно под профила на завършващия корниз оставят впечатлението у наблюдаващия за слънчевите лъчи.

В началото на изложението бе упоменато, че най-съществената отлика на сецесиона като направление, е търсеното дистанциране от академизма на предходните неокласически стилове. От друга страна, стана ясно, че използваната в разглеждания случай декорация има архитектурни препратки към направления назад във времето. Освен че е построена в подходящия времеви диапазон, сградата носи всички характерни белези на сецесионовата архитектура като философия и като употреба на съответната декорация. Авторът на фасадното решение – архитект или художник-декоратор, чрез ползваните от него изразни средства, представя своята идея за „*Ver sacrum*“ чрез подсъзнателни препратки, „събуждайки древните религии, атаквистичната история и интригуващата митология“⁹.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ангелов, В. Сецесионът в България, София, 2016.
2. Георгиева, Цв. Сецесионът/декоративизмът на Чавдар Мутафов. Два парадигматични текста: „Празникът“ и „Зимна утрин“.
3. Гилова, Р. Художникът Иван Пенков (1897–1957) и сецесионът. – *Минало*, 2016, кн. 2.
4. Илиева, Ж. Регионални форми на сецесиона в архитектурата на Варна – сравнителни характеристики при детайлното „формообразуване“. Дисертационен труд.

⁷ Илиева, Ж. Маскароните – елемент от образния език на архитектурата. VII международна научна конференция „АРХИТЕКТУРА, СТРОИТЕЛСТВО – СЪВРЕМЕННОСТ“.

⁸ Стоилова, Л., П. Йокимов. Символизмът на декорациите в стила „ар нуво/сецесион“.

⁹ <https://arthistoryunstuffed.com/the-philosophy-of-art-nouveau/>

5. Илиева, Ж. Пластичният език на сецесиона. XIV международна научна конференция ВСУ'2014.
6. Илиева, Ж. Маскароните – елемент от образния език на архитектурата. VII международна научна конференция „АРХИТЕКТУРА, СТРОИТЕЛСТВО – СЪВРЕМЕННОСТ“, 2014.
7. Стоилова, Л., П. Йокимов. Символизмът на декорациите в стила „ар нуво/сецесион“.
8. Йокимов, П. Сецесионът и българската архитектура, 2015.
9. <https://arthistoryunstuffed.com/the-philosophy-of-art-nouveau/>

СЕМИОТИЧЕН АНАЛИЗ НА ОРНАМЕНТИКАТА – „ЗДАНИЕ БАРОВИ“, СОФИЯ

д-р арх. Владимир Колев

Резюме: Статията проследява накратко първопричините за навлизането на направлението сецесион в архитектурата на България и по-конкретно в столицата София. Авторът прави опит в контекста на културните особености от началото на XX век да вникне във философските търсения на сецесионовите творци. Направен е анализ на вложените в челната фасада декоративни елементи. Разпознати са някои специфични за направлението решения, които причисляват сградата към типичните за сецесиона примери.

Ключови думи: София, сецесион, декорация, орнаментика.

SEMIOTIC ANALYSIS OF THE ORNAMENTS USED IN THE „BAROVI BUILDING“, SOFIA

arch. Vladimir Kolev, PhD

Summary: The article briefly traces the prime causes of the entering of the secession style in the architecture of Bulgaria and more specifically in the capital city Sofia. The author makes an attempt to get to the heart of the philosophical pursuits of Art Nouveau artists in the context of the cultural features of the early twentieth century. An analysis of the decorative elements embedded in the front facade was made. Some direction-specific solutions have been identified, which include the building into the typical examples of secession.

Keywords: Sofia, Secession, decoration, ornamentation.

АТИКАТА ВЪВ ВАРНЕНСКАТА АРХИТЕКТУРА ОТ НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

Красимира Вачева

Изследването използва съществуващата теоретична платформа¹ за появата и историческото развитие на атиката в обществената, култовата и жилищната архитектура в Европа от Античността до Класицизма. На тази основа се анализира появата на този архитектурен елемент в творчеството на варненските архитекти през първите десетилетия на XX век. За целта са приведени над 50 примера. Повечето от тях са част от разработвания от десетилетие Електронен архив на архитектурното наследство на Варна². Някои от примерите са от вече несъществуващи сгради, чиито образ се е съхранил върху архивни снимки. Проучването е съсредоточено върху приложението, предназначението, разпространението и стилового разнообразие на атиката във варненската архитектура.

В класическата архитектура терминът „атика“ означава ниска декоративна стена или тавански етаж, издигнати над главния корниз на класическата фасада (лат. Atticus, гръцки. Ἀττικός – таванско помещение)³. В древногръцката архитектура декорацията на най-горната част на сградата е била най-важна. Ордерната композиция е ясно потвърждение на спазването на това правило най-вече в култовата архитектура. В литературата по въпроса се посочва като най-ранен пример паметникът на Трасилус в Атина.

Атиката намира заслужено място и в древноримската архитектура. С нея се увенчават триумфалните арки. За първи път древните римляни започнали да използват таванското помещение в състава на триумфални арки. То има собствена основа и малък корниз. Първоначално надписи са поставяни върху такива надстройки в памет на завладяването на Атика от римляните. Едно от обясненията за названието на тази декоративна стена идва от този факт. Атиката се превръща в мястото за гравирание на възпоменателни надписи и скулптирането на релефи и барелефи. Тя става почти незаменим компонент като основа за монтиране на фигури и вази в римската аркада, при порти и триумфални арки. Класическият

Доц. д-р арх. Красимира Вачева, Архитектурен факултет, катедра „Архитектура и урбанистика“, ВСУ „Черноризец Храбър“

парапет е без прозорци, освен ако зад него не е скрит атически (тавански) етаж. Атиката е използвана и за увеличаване височината на ограждащи стени, както пример има при форума на император Нерва.

След изчезването на атиката при романиката и готиката, италианският Ренесанс възвръща и обогатява употребата ѝ (Обр. 1а, б). Освен като балюстрада, ренесансовите архитекти я оформят и като цялостен етаж с прозоречни отвори. През тази епоха тя намира място в култовата, обществената и дворцовата архитектура. Тази широка употреба преминава и в барока (Обр. 1в, 2а, 2б). Една от най-известните мансарди е атиката на Мадерно, висока 12 метра, която надделява над антеблатурата на базиликата „Свети Петър“ (Обр. 2а). Впечатляващи примери за използването ѝ в италианския барок от XVII век са някои от произведенията на Гуарини (Обр. 3).

а

б

в

Обр. 1а. Паладио, Виченца: Базилика Паладиана

1б. Палацо дел Капитанио

1в. Боромини, Рим: Сан Карло „При четирите фонтана“

В постантична употреба (от Ренесанса през Барока до Класицизма) таванското помещение е популярен архитектурен елемент. През Възраждането е използван главно за църковни и светски сгради (кметства и замъци) за покриване на стрехите. Тогава парапетът е бил плътна стена или олекотен и раздвижен визуално като балюстрада.

Създаването на атически етаж става актуално през XVII век благодарение на използването на класически пиластри като украшение на фасадата в най-горната ѝ част.

Постепенно до XVIII век това им значение е пренесено в пространството зад стената – директно под покрива, създавайки съвременното значение на тавански/атически/мансарден (Франция) етаж.

а

б

Обр. 2а. Мадерно, Рим: фасадата на „Св. Петър“
б. Ванвители, Рим: палацо Поли

а

б

Обр. 3 Гуарини: а. Палацо Кариняно, 1679
б. Дева Мария на Утешителя, 1679 г.

а

б

Обр. 4. XVIII век: 4а. Колен Кампбел, Сторхед Хауз
4б. Монтичело, резиденцията на Томас Джеферсън

Още по времето на Ренесанса в Италия атиката с балюстри е ритмично разчленена от стълпчета. Те са поставени във вертикалните оси на фасадата, подчертавайки членението ѝ (Обр. 1а, б). Тази практика продължава нататък във времето и в следващи стилове (Обр. 5). В класическата архитектура височината на парапета обикновено е около една трета от основния архитектурен ред. Атиката продължава да се използва при неокласицизма и сецесиона.

Обр. 5. Класицизъм: атика тип балюстрада, вила в Берлин 1877 г.

Атически, или тавански, етаж се нарича този, който е изграден върху основния корниз на сградата и е елемент от короната ѝ. Той е по-нисък и поема ролята на таванско помещение във фасадната структура. Разположен е във височината на покрива или малко по-ниско. За разлика от атиката, която е парапет или друг вид преградна стеничка, атическият етаж е с жилищна функция. Той е снабден с прозорци, които могат да са с различна форма – четириъгълни, кръгли, овални или заоблени. Днес говорим за таванско помещение, ако то се издига само на 30 – 50 см над последния етаж.

а

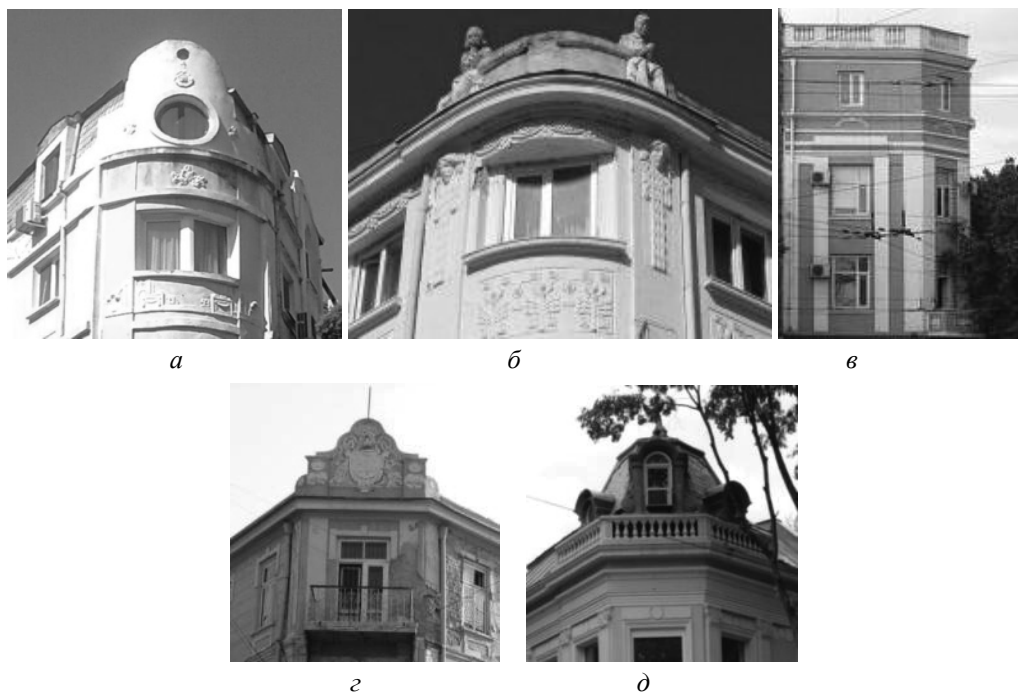

б

Обр. 6а. Турино: Палацо Мадама
б. Рим: Атиката на базиликата „Сан Джовани“ в Латеран

Атическият етаж в стилната архитектура може да е разположен зад балюстрада, често украсена със статуи или вази (Обр. 6). Във френската архитектура той е изпълнявал функцията на истински жилищен етаж, но с по-ниски помещения от разположените по-долу и винаги поставен над короната на сградата (главния корниз). Това определение остава и в съвременната архитектура, като наред с другите две названия често се нарича мансарден.

Краткият преглед на появата и употребата на атиката като архитектурен елемент ще послужи за изследването и в сградите на Варна, датиращи от началото на XX век. Териториално примерите са разпространени в широките граници на историческия център на града. Насищане със сгради с атика се наблюдава около търговските средища от това време – площадите „Мусалла“ и „Балък пазар“ (рибен пазар), както и по главните улици. Близостта до пристанището и ж.п. гарата определя струпването на „кевгир-маази и дюгени, сарафски бюра и търговски кантори“. С изключение на маазите, по-голямата част са изградени през първата четвърт на века. Единственият пример с дата на атиката 1898 г. всъщност, според последните проучвания, е отбелязан в пресата през 1901 г. като новостроящ се.⁴ Прави впечатление, че между варненските архитекти най-често срещана е атиката в сецесионовото творчеството на арх. Дабко Дабков⁵. В много от случаите тя е в съчетание със скулптурна украса, чийто автор е Кирил Шиваров (Обр. 6б). В много от сградите със сецесионово звучене се срещат медузи и други морски същества „да плуват“ по фасадите⁶.

Обр. 6. Варна: атики при ъглово застрояване

Строителството в централната част на града през първите десетилетия на ХХ век е белязано от икономическия просперитет на варненския елит. Издигат се множество банкови и търговски сгради, построяват се или се преустройват голям брой хотели, започва строежа и на доходни здания.

От систематизирането и анализа на събрания фотоматериал се установява, че преобладава ъгловото застрояване на сградите, при които са използвани атики (парапет или етаж) като ъглов акцент (Обр. 6 и 7). Обикновено този избор е продиктуван от функцията, която по-често е търговска или жилищно-търговска (Обр. 6б, в, 7а, б, в, е). Така много от тези сгради изникват по главната търговска артерия – „Преславска“, продължена от „Цариградска“ (днес ул. „Преслав“). И по други улици в Гръцката махала има фасади с атики, макар и не така богато украсени с пластики и скулптури (Обр. 8). Открива се едно интересно съчетание от атика/и и атически етаж (Обр. 7а, б; 8б, в, г; 9).

а

б

в

а

б

в

Обр. 7

а

б

в

г

Обр. 8

а

б

Обр. 9

В началото на XX век Варна разширява територията си на североизток-север благодарение на новите булеварди „Мария Луиза“, „Владислав“ и „Сливница“. По протежението им също се появяват нови стилни сгради, по чиито фасади и днес се виждат атики и от двата вида (Обр. 10).

а

б

в

г

д

е

ж

з

и

к

Обр. 10

л

Застрояването по тези булеварди е следствие от мащабните градоустройствени процеси, характеризиращи последната четвърт на XIX век. С тях се полага началото на европеизирането на града. Обществени сгради, банки, хотели, търговски сгради и частни домове преливат извън историческото ядро на Варна.

В по-ранното строителство атиките най-често са без пластична украса – гладки стени, сегментни или триъгълни фронтони (Обр. 11). Постепенно пластичният декор, характерен за границата XIX–XX век, превзема елементите над главния корниз на сградите и налага изключително усложнен образен език⁷. При прехода към по-изразителна декорация от връзаните в мазилката геометрични елементи се преминава към по-малко или повече изявена релефна пластика, понякога комбинирана със скулптура⁸ (Обр. 12 и 13).

а

б

в

г

д

е

ж

Обр. 11

Обр. 12

Обр. 13

Последвалото развитие включва две разновидности. Едната представлява атика (понякога с релефна или скулптурна украса) върху или в съвместителство с атически етаж (Обр. 14). Другата представлява семпло или богато разработена фасада на атическия етаж (Обр. 15).

а

б

в

г

д

е

ж

з

и

к

л

Обр. 14

а

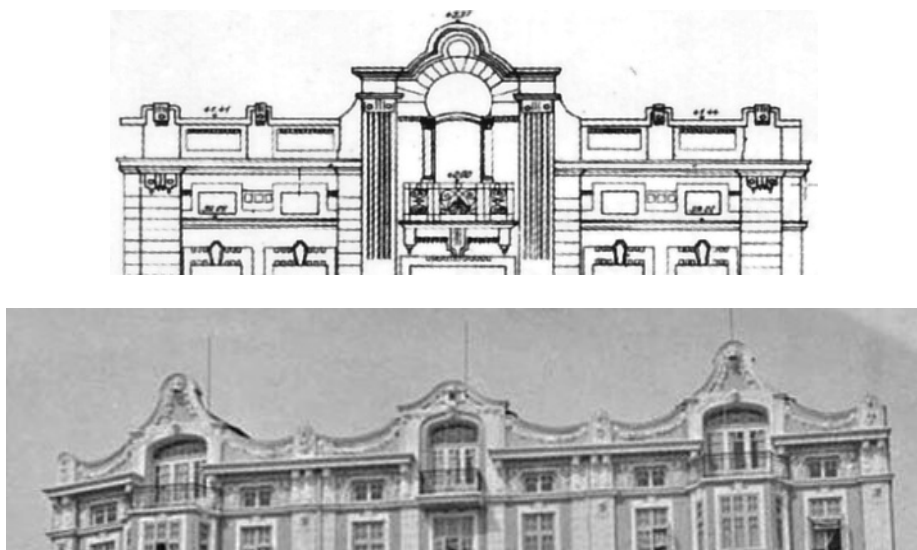
б

в

Обр. 15

Интересна разновидност в третирането на двата архитектурни елемента е отделянето на атиката от атическия етаж чрез главния корниз (Обр. 16). Фасадата на два от примерите е симетрична, с богата сецесионова украса. Пластичната декорация с всеки един от детайлите си подчертава централната симетрия. Атическият етаж плавно прелива в атиката. Причината за задълбочения анализ на фасадата точно на тези две сгради се дължи най-вече на създаденото ново взаимоотношение между атиката и атическия етаж.

Обр. 16

Главните фасади на стилните сгради обикновено са увенчани с тежки, повече или по-малко богато разчленени и декорирани корнизи. Те са уязвими по отношение отводняването на скатните покриви от атмосферните води. В тези случаи атиката се явява, от една страна, прикриващ сеящия улук елемент, и от друга, при прекомерен приток на вода е преграда, предпазваща фасадната декорация от натичания (Обр. 17).

Обр. 17

Друго изключение от общия обем на привлечените примери е атика в несиметрична фасадна композиция (Обр. 18). В случая атическият етаж е добавен в последно време. Фасадата и атиката са богато декорирани с пластика. Оста на входа е изместена встрани и е подчертана с разположените в горните два етажа балкони. Атиката се явява нейният логичен завършек.

Обр. 18

Превес в използвания доказателствен материал имат сградите от Гръцката махала. Задължително трябва да се упомене, че търговските и жилищно-търговските здания по главните по това време улици са основните носители на проучвания архитектурен елемент. Като цяло привлечените примери отразяват еkleктичния характер и стилового разнообразие на главните фасади. Повечето са подчинени на централната симетрия, а атиката се явява универсално средство за подчертаването ѝ. Съчетаването ѝ със скулптури или скулптурни композиции има същото значение.

За съжаление, много от прекрасните образци на архитектурата от края на XIX и най-вече от началото на XX век вече не съществуват. Някои от използваните илюстрации са с лошо качество, защото са архивни. Дори и такива, те дават представа за сътворените с много талант, размах и професионализъм градежи, възплаващи духа на Варна от онова време.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Грубе, Г., А. Кучмар. Путеводитель по архитектурным формам. Москва: Стройиздат, 2001; Wasmuths Lexikon der Baukunst 1 (1929) 221 s.v. Attika; Boethius, A. – *J. Ward-Perkins*. Etruscan and Roman Architecture (1970); Ginouves, R. u.a. Dictionnaire methodique de l'architecture grecque et romaine 2 (1992); Müller, W. – Wiener. Griechisches Bauwesen in der Antike (1988); Kleines Wörterbuch der Architektur – Reclam. Absatz Attika, s. 14.

2. Вачева, Кр., Ж. Илиева. Електронен архив на архитектурното наследство на Варна, поддържан в Архитектурния факултет, Катедра „Архитектура и урбанистика“.

3. Pevsner, N., J. Fleming, H. Honour. Dizionario di architettura, Torino 1981; Ginouves, R. Dictionnaire methodique de l'architecture grecque et romaine, t. III: Espace architecturaux, bâtiments et ensembles, coll. „École française de Rome 84, EFR – EFA“, 1998; Pérouse de

Montclos, J.-M. Architecture, description et vocabulaire méthodiques, Paris, Éditions du Patrimoine, Centre des monuments nationaux, 2011.

4. Петров, Б. СИТЕ – Варна. Каква е тази величествена сграда? http://morskivestnik.com/compass/news/2018/052018/images/SITE__13052018.pdf

5. Облаков, Хр. Архитектът аристократ Дабко Дабков. Варна: МС, 2009, с. 88; Варна на архитект Дабко Дабков. Варна: МС, 2012, с. 119.

6. Илиева, Ж. Сецесионни мотиви във варненската архитектура от началото на XX век. Сборник с доклади от VI международна научна конференция: „Архитектура, строителство – съвременност“, УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2013.

7. Илиева, Ж. Регионални форми на сецесиона в архитектурата на Варна – сравнителни характеристики при детайлното формообразуване. Дисертационен труд, 2018.

8. Илиева, Ж. Маскароните – елемент от образния език на архитектурата. Сборник с доклади от VII международна научна конференция: „Архитектура, строителство – съвременност“, УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2015.

9. Кацарски, Г., Е. Пасков. *Архитектура, архитекти, Варна*. Варна: МС, 2005, с. 224.

АТИКАТА ВЪВ ВАРНЕНСКАТА АРХИТЕКТУРА ОТ НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

доц. д-р арх. Красимира Вачева

Резюме: Изследването използва съществуващата теоретична платформа за появата и историческото развитие на атиката в обществената, култовата и жилищната архитектура в Европа от Античността до Класицизма. На тази основа се анализира появата на този архитектурен елемент в творчеството на варненските архитекти през първите десетилетия на XX век. За целта са приведени над 50 примера. Повечето от тях са част от разработвания от десетилетие Електронен архив на архитектурното наследство на Варна. Някои от примерите са от вече несъществуващи сгради, чиито образ се е съхранил върху архивни снимки. Проучването е съсредоточено върху приложението, предназначението, разпространението и стилового разнообразие на атиката във варненската архитектура.

Ключови думи: архитектура, атика, атически етаж, Варна.

THE ATTICA IN VARNA ARCHITECTURE FROM THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

assoc. prof. Arch. Krassimira Vacheva, PhD

Summary: The study uses the existing theoretical platform for the appearance and the historical development of the Attica in public, religious and residential architecture in Europe from Antiquity to Classicism. On this basis, the appearance of this architectural element in the work of Varna architects during the first decades of the twentieth century is analyzed. More than 50 examples are given for this purpose. Most of them are part of the Electronic Archive of the Architectural Heritage of Varna, which has been developed for a decade. Some of the examples are from buildings which do not exist any more and their images have been preserved on archival photographs. The study focuses on the application, purpose, distribution and stylistic diversity of the Attica in Varna architecture.

Keywords: architecture, Attica, attic, Varna.

ГОДИШНИК
Том XXIV
AN ANNUAL BOOK
Volume XXIV

Варненски свободен университет
„Черноризец Храбър“
Първо издание

Главен редактор: **проф. д-р Петър Христов**
Художник: **Олга Паскалева**
Коректор: **Стеля Зидарова**
Компютърен дизайн: **Мариана Христова**

Формат 16/70/100
Печатни коли 18,25

Университетско издателство „Черноризец Храбър“